

Дмитро ЩЕРБАНЬ

СЕЛО
САША

*З Саші,
від
крининок...*

Дмитро ЩЕРБАНЬ

Народився 27 жовтня 1951 року в селі Саша Теплицького району на Вінниччині в сільській родині. Після закінчення середньої школи трудову біографію розпочав на шахті „Західно-Донбаська №4” тресту Павлоградвугілля на Дніпропетровщині. Строкова служба в військовій частині дислокованій в м. Харкові. Потім автотранспортер на Харківському моторобудівному заводі „Серп і молот”, стаціонар юридичного інституту та 27 років роботи на посадах слідчого прокуратури Чугуївського району, прокурора Великобурлуцького району, прокурора відділів прокуратури Харківської області. З 2008 року публікує свої оповідання, новели в районних та республіканських газетах, журналах. У жовтні 2010 року прийнятий в члени спілки журналістів України. Книга - перша літературна проба про роботу, своє бачення і сприйняття світу.

З Саші, від Кривиньок...

Харків “Майдан” 2012

Дмитро Щербань

З САШІ, ВІД КРИНИЧОК...
(Спогади й не зовсім прокурорські роздуми)

Харків
«Майдан»
2012

Від автора

Свого часу працюючи слідчим, прокурором району, прокурором слідчого управління прокуратури Харківської області, познайомився з такими кримінальними справами й обставинами, про які більшість не мають уявлення. Є чимало такого, про що з усіх, хто знав це, можу розповісти лише я один. До літературних поривань сміливості надали вже раніше опубліковані оповідання в газетах та журналах. Отож і вирішив: те, що до цього було, розгорнути в щирі оповідь про своє відчуття життя.

Потреби вигадувати щось цікаве для читачів не відчуваю, адже власне життя, знайомство з людськими долями, часто далеко не ідеальними, ставали підґрунтям для оповідань. Дещо давала доля, інше намагався добути сам.

Колись час не видавався мені таким швидкоплинним, нині ж його перебіг постає в усій неймовірній стрімкості. Лишилося позаду спочатку дитинство, потім юні літа, опісля та пора, що на межі поміж юністю і старістю. Врешті, — допоки що найкращі, перші роки заслуженого відпочинку.

Сила слова притягує мене — може, тому, що відчуваю своє сонце уже на вечірньому прюзі, приглядаюся до втраченого, зважую його. Декілька разів був на межі життя і та, з косою в білому савані, ніби крилом, хвилею дотику терпкого повітря до тіла давала про себе знати, але не брала, залишала межі людей. Мабуть, для того, щоб зміг і сам щось зрозуміти, і людям про це сказати. Розповісти про те, що сам бачив, що знаю про взаємини між людьми, добрими й поганими, без уміння і наділених деяким умінням.

Якщо ж хтось запитає, що спонукало мене так пізно взятися до письмового викладу своїх вражень, то нема нічого легшого, ніж дати на це відповідь. Мене втомила бездіяльність. Отож я не знайшов нічого кращого, як вдатися не тільки до читання книжок з власної бібліотеки, яку збирав упродовж життя, а й спробувати відточити власне перо. Погодьтеся, що у всьому цьому є дивовижна послідовність, через що одне здається пов'язаним з другим. Та й взагалі в житті все між собою поєднане і переплетене. Анатоль Франс писав: «Людина йде крізь час і в цьому поході має брати в дорогу, окрім усього життєво необхідного, ще й духовну поживу, в якій на одному з перших місць — література».

Не можна сказати, що не писав раніше. Адже, як жартома висловлювався прокурор області Геннадій Костянтинівич

Кожевников, у загальному підсумку заробітну платню нам платять за папір. За те, що ми на ньому пишемо. Складав постанови про відмову в порушенні кримінальних справ, обвинувальні висновки і промови, різні інформації. Здебільшого то були службові папери, в яких керівництву висвітлювалися гірші сторони людського життя. В цьому сенсі подій і понівечених доль, з якими стикався, вистачило б не на одну книгу. До речі. «зайвий примірник» обвинувальних висновків залишав для себе. Підшивав. Маю два грубі томи. Тож є що згадати. Збіг подій та фактів не будуть випадковими. Перечитуючи, ніби знову оживляєш давні думки й почуття, ті, що й так закарбувалися в тобі глибоко й міцно. Адже не раз доводилось розслідувати дуже серйозні справи, оскільки там пахло смертною карою. Повірте, що це особлива категорія справ. Не так легко було контактувати на допитах з закоренілим злочинцем коли дивишся на нього і думаєш: „Як же це ти прожив на білому світі так, що тебе, такі ж як ти люди, не прийняли в свій стан, не можуть терпіти посеред себе і силою Закону, як хижаку, не дозволять жити далі”. Засмілим може здатись мій язик, та бачив я зблизька і злочини, і вади свого часу за власним ритмом ходу.

Не з розповідей знаю, які підстави є для порушення кримінальної справи, як вона розслідується, як розглядається в суді, як себе поведуть «підопічні» і на слідстві, і в суді, і навіть там, де «Макар телят не пас» — у місцях позбавлення волі. Знаю, які думки висловлюють щодо працівників прокуратури, і що кінець кінцем отримуємо. Вважаю, що пройшов весь завершений цикл прокурорської роботи.

Особливого хисту до написання не мав. Пригадую, як світлої пам'яті Анатолій Васильович Сузий, один із перших моїх прокурорів, а потім і перший заступник прокурора області, читаючи підготовлену мною для відправлення за його підписом інформацію до області, похитав головою і сказав: «Т-а-а-к... мабуть, Шолохов написав би краще. Проте, нікуди не втечеш, час не терпить. Ніби зрозуміло. Годиться, відправляй».

Анатолій Васильович... На його 55-річчі, у своєму тості я говорив, що у нього були злети, але не було падінь, бо він не тільки для мене, а й для тих, хто його знав, залишався самим собою. Ніби нічого не сталося, із уже згаданої мною високої посади пішов знову працювати слідчим прокуратури району. Знаю, що він навчався в інституті разом з Геннадієм Андрійовичем Васильєвим і міг по-

дружньому попросити «тепле місце» у нього, як Генерального прокурора України. Не пішов, не попросив. Проте, я не знаю тих, які б з цього приводу з нього кепкували. Він просто не давав для цього підстав. А те, що слідчим, то він ним насправду був. Про це свідчать нагороди та вдячна пам'ять людей, які його знали.

Вважаю, що не всі, хто працював на цій посаді, можуть назвати себе **слідчим**. Без зайвої скромності скажу про себе, що працював слідчим, а чи був ним? Нехай скажуть люди.

А щодо своїх нагород... Чи мав їх? Державних не мав. Лише кілька заохочувальних записів у трудовій книжці. Не скажу, щоб я зневажав почесні, але відчував, що було б набагато краще зневажати їх, отримавши.

Стягнення? Та хіба ж то солдат, хто не був на гауптвахті? Офіційно одна догана. По-різному до них можна ставитися. Пригадую, як на початку 90-х років ввели таке стягнення, як пониження в класному чині, і за якусь провину мого колегу, прокурора району Михайла Володимировича Михайлова з радника юстиції понизили до молодшого. Прокурор спеціалізованої прокуратури Леонтій Григорович Кучура жартував: «Ти, як отак служитимеш, то скоро до єфрейтора дійдеш».

Для того, хто робить правильні висновки зі стягнення, воно, як наперед проколотий лацкан мундира для ордена. Думайте самі. Михайло Володимирович у подальшому — прокурор міста Харкова, заступник прокурора області. Для тих, хто з ним працював, мені немає потреби наводити його високі професійні та людські якості.

Інформацію в область теж потрібно було вміло написати. Перший мій прокурор Іван Ілліч Черкашин, повчально говорив: «Не дуже розписуй, а то потім твоїм же салом та тебе ж по губах». А сам він не писав — строчив службові папери. Коли, пишучи, посидить день-два в кабінеті, то потім секретарка тиждень друкувала. Писав, повірте мені, двома руками. Заходжу в кабінет... Він пише правою. Дивлюсь, а він, як жонглер, ручку перекидає в ліву руку і пише далі. Тільки рядки лягали, як покоси в жнива — то в один бік, то в другий.

Службову «бомагу» вмів складати мій перший зональний прокурор Володимир Якович Хромов. Згадую, як він уперше приїхав до мене в район. Не так з перевіркою, як з наданням практичної допомоги. При ньому я спочатку від руки, на папері,

став писати інформацію, щоб потім надрукувати на машинці. Він, побачивши це, порекомендував мені не гаяти часу на подвійну роботу, а одразу ж друкувати. Головна мета таких тренувань у тому, щоб поступово набути впевненості в своїх силах, а з часом навчитися формулювати свої думки без рукопису. Сказав, що це дисциплінує мислення. Воно, без сумніву, дисциплінує, але спершу не зовсім вдавалось. Тому і запам'яталось: «Шолохов написав би краще».

Працюючи у слідчому управлінні прокуратури області, серед інших ділянок курував слідчий відділ Харківської міської міліції. Ділянка не з легких і вона була не одна. Якось працівники міліції затримали «авторитетних гастролерів» з іншого міста після їхнього невдалого посягання на життя бізнесмена. Затримати-то затримали — честь їм і хвала. Можна було й винагороди отримати. Проте допустили кілька процесуальних помилок, чим адвокати одразу ж і скористались. Довелося не те, що відпустити, а мало не по три інформації на день кидати факсом до Генеральної прокуратури. Бачимо, що скоро і нас можуть покарати. Тут ще й я допустився прикрої помилки. В інформації переплутав співзвучні прізвища адвоката та «фігуранта», на що зразу ж пролунало грізне згори: «Ви там що, у подіях розібратися не можете...» Скаржусь Володимирі Яковичу: «Кому-кому, а мені, напевно, перепаде на горіхи». Мабуть, це вже дістало і його, тож він заспокоїв: «Не переживай, давай будемо захищатися. Це листування, відчуваю, неспроста. За руку ми не піймали, але й дані не зі стелі. Напишемо, що за оперативними даними «зłodійський світ» для залагодження цієї справи зібрав значну суму грошей з наміром вручити їх впливовим особам правоохоронних органів». Написали. Результат? Подальшою долею «гастролерів» вищестоящі уже не цікавились. Як ото бабка пошептала...

Скільки постатей, доль, характерів, до яких мав стосунок. Це теж не просто. Залишились ті зарубки на серці, які не в переносному, а в прямому розумінні заліковував у відомому інституті знаменитої Любові Тимофіївни Малої.

Теми для своїх розповідей обираю з життя. З того, що достеменно знаю, чого навчили старші, з того, що сам бачив, був учасником або мав можливість чути від авторитетних для мене людей.

Роздумуючи, запитую себе: які ж основні цінності потрібні на цій прокурорській службі? І на перші місця ставлю людяність, уміння співпереживати, розуміти людей.

Проте мені, котрий, як кажуть, прийшов до прокуратури із шахти, з кабіни автокранівника, потрібні були поради старших. Любив і люблю людей з активною позицією та великим життєвим досвідом. Тих, які прожили життя та його досвід акумулювали в своїй особистості. У спілкуванні з ними ти ніби доторкуєшся до тих граней життєвого досвіду і від цього щасливий. Ти щось пізнав.

Крім тих, кого вже згадав, не можу не назвати величну постать мого першого прокурора області — Івана Григоровича Цесаренка. Знаю, що його й досі шанують і в своїх спогадах описують ветерани прокуратури. Я не так часто з ним зустрічався. Проте його висловлювання та настанови запам'ятались на все життя.

Працював та діяв, на мій погляд, по совісті. Хоча тепер і це, святе почуття, гумористи каламбурять, а чиновники беруть на озброєння, стверджуючи, що потрібно йти за голосом совісті, але й розуміти, куди це приведе, а зрозумівши, можна і не йти...

Роздумував, як же назвати жанр, у якому хочу донести своє розуміння подій, і зупиняюсь на тому, що це буде щось автобіографічне. Хочеться в цих спогадах донести своє розуміння людських цінностей, як я бачив і нині дивлюсь на життя. Не бажаючи набридати читачам своїми повчаннями, додам і того, що продовжує наш вік та допомагає долати всі незгоди. Банально, але це — сміх, іноді і крізь сльози. Адже жарт і правда, у кожного з нас, по життю ідуть поруч. Правду поважають, але багато хто недолюблює. Та в цьому нема нічого дивного, адже кожній людині, безперечно, неприємно бути посміховиськом в очах інших. А жарт люблять усі, хоча особливої поваги до нього, коли стосується когось особисто, не виказують. Та хіба сміх — то перешкода для серйозності? Гадаю, що веселою дорогою до серйозності йти куди краще.

Гумору теж вистачало. Прокурор відділу Анатолій Лавриков розповідав мені, що свого часу, тоді ще молоді працівники апарату області, вели записи «кумедних» висловлювань керівників.

Хай дарує мені, нині уже колишній, прокурор області Василь Людвигович Синчук, під керівництвом якого працював, коли він ще очолював відділ нагляду за додержанням законів про національну безпеку, за те, що оприлюдню факт, до якого мали

стосунок працівники, безпосередньо йому на той час підпорядковані. Можливо, він пам'ятає цей випадок, а може, й скаржника. Він підтверджує, що до паперу, до того, що на ньому написано, потрібно ставитися серйозно. Інакше виходить, коли не всерйоз, то жартома.

Працюючи зональним прокурором у «міліцейському відділі» під керівництвом доброї пам'яті Івана Тимофійовича Батрака, куруючи Московський район міста Харкова, отримав для вирішення скаргу від скаржника зі стажем. Про таких кажуть, що вони підмічають усе. До скарги він долучив ксерокопію відповіді з прокуратури району, де були підкреслені слова: «Факти, викладені у Вашій скарзі, під час перевірки не підтвердились».

Скаржник у новій скарзі запитує: «Як же вони перевіряли? Як же це факти можуть не підтвердитись, якщо вони — факти?» От і дай такому відповідь — хочеш, жартома, а хочеш, і всерйоз.

Я знаю, що іноді легко буває велике зробити смішним, та важче — із смішного велике. Кажуть, що коли у філософа Демокріта запитали, як він сприймає істину, той відповів: «Я сміюсь». Інший — Платон — теж писав: «А хіба не краще те, що смішне і приємне, ніж те, що страшне і вороже?»

Людство, люди, як і будь-який витвір природи, мають свій розвиток. Не приховую, що вже в досить зрілому віці звернувся до творчості давніх. Перечитуючи написане ще до нашої ери, відчув деяке розчарування: людство не набагато порозумнішало! Воно, радше, терпітиме біду, удавано каятиметься, ніж змінить чи бодай спробує змінити свою вдачу, швидше повірить у обіцянки й нездійсненні забаганки, чари й замовляння, ніж у розум і досвід: це все речі, які протягом тисячоліть, мабуть, не зазнали таких великих змін. Тому й досі, майже свідомо, чинимо злочин проти пізнання — помилку, але такого роду, де в кодексі Всесвіту ще не існує передбаченого за це покарання. Людський мозок за минуле тисячоліття анітрохи не змінився, зберігшись таким, яким його сконструював Творець. Чомусь еволюція не захотіла забезпечити передавання людині, приреченій жити в плинності миттєвих і неповторних явищ, родової пам'яті від предка — нащадку, і ми щоразу народжуємось і живемо «з чистого аркуша». Адже саме пам'ять — велика творча сила, і соромно було б не вважати мудрість і знання за найбільші цінності людини.

Та дарма, що людина нерідко володіє знанням. Загал, а іноді й сама освічена людина, вважає, що не знання людьми керує, а щось інше: деколи пристрасть, деколи насолода, деколи скорбота. Іншим разом любов, часто страх. Знання вони вважають просто рабом: кожний тягне його у свій бік.

Прописні істини зрозумілі з часу виникнення людства, викладені давніми, і донині як не витребуваний будівельний матеріал для розбудови щасливого на планеті життя. Минуле ж щось та написало нам, а ми не можемо, а часто й ніяк не хочемо те збагнути. Запитаймо самих себе чи не вимагаємо ми від інших більше, ніж даємо їм? Чи допомагаємо людям, коли вони того потребують? А все тому, що люди так і zostалися честолюбні, прагнуть керувати собі подібними. Це аж ніяк не змінилось, лише набрало й набирає більш вигадливих форм. Тому тільки й лишається бажаним, якби люди вміли так палко любити добро й так палко ненавидіти зло, як за тих далеких часів.

Коли приглянемося пильніше, то побачимо, що ідеали Сократового вчення про чесноти так і застаються ідеалами та майже не відрізняється від теперішніх наших. Проте, люди, хоча й живуть суспільним життям, кожен для себе щораз утворює власні уявлення про добро і про зло. Навіть у приватному житті наймудріші та найкращі з-поміж громадян не завжди спроможні передати не те що іншим, а й власним дітям ту добродієність, якою самі наділені. Окремі, навіть талановиті люди, так і не змогли повністю акумулювати попередній досвід людства, а те, що вони передбачали, виявлялось розрахованими на надто короткий час, було надто конкретним, що завжди збільшувало можливість помилки. Помилки, за яку людство розплачувалося масовими жертвами.

Погодьтеся, що в природі одна й та сама величина видається нашому зорові зблизька більшою, а здалека меншою, чи не так? А щастя, успіх, мета життя — навпаки. Коли йдеш до них, то видаються найбажанішими, а досягнеш?.. Залишу читачеві самому відповісти, що він відчуває. Тож в житті, як наголошував ще Платон: «...вміння вимірювати — корисна справа... один раз правильно буде вибрати щось більше, а іншим разом щось менше, незалежно від того, більше воно саме собою чи порівняно з чимось іншим».

Хіба не актуальні і нині слова Сенеки: «То в чому ж помиляються люди? Адже всі вони хочуть жити щасливо. Їхня помилка в тому, що засоби для досягнення щастя вони сприймають за саме щастя. Їм здається, що вони біжать за ним, а насправді — тікають од нього. Бо дійсно, що таке щастя, як не тривка безтурботність, несхитна впевненість? Люди ж нагромаджують причини для тривоги і шляхом непевним, де стільки пасток, навіть не несуть — тягнуть на собі свій вантаж. От вони й віддаляються з кожним кроком від жаданої мети: що більше витрачають зусиль, то більше самі собі заважають і відкидають себе назад. Так само й з тими, хто опинився у лабіринті: сам поспіх заганяє їх у глухий кут».

Чому й досі людство майже ні до чого не зобов'язує та логіка, якою нас подбали озброїти ще Платон і Арістотель? Адже відкидаючи, зраджуючи вже вироблені часом загальнолюдські інтереси, ми зраджуємо й свої власні.

Чому й нині не «...кожен усвідомить, куди йому йти, звідки він прийшов на світ, що для нього є добром, а що злом, чого має прагнути, чого — уникати, що таке розум, який кладе різницю між тим, до чого слід пориватися, від чого тікати, розум, який приборкує безум пристрастей і повгамовує навалу страхів».

Погодьтеся: ніщо не зустрічається так рідко, як правильна оцінка своїх можливостей. Не легко зупинитись там де вони вичерпуються.

«На дії і вчинки людей, — говорив Арістотель, — впливають сім чинників: випадок, природа, примус, звичка, розум, бажання, пристрасть». Коли звернути увагу і проаналізувати, то лише один із них, який впливає на поведінку людей, пов'язаний з розумовою діяльністю.

Тож не дивуйтеся, що мої оповіді будуть «пересипані» вкрапленнями висловів і моралі давніх мудреців, бо часом буває корисно відійти від нашої сучасності.

Тим, кому нині до сорока років, крах радянського ладу аж ніяк не здається таким глибоким, вирішальним історичним переломом, як нам. Вони вбачають у ньому просто зміну ладу, який більш-менш щасливо скінчився й після якого життя йде своєю звичною колією. Чим же я повинен оцінювати той період і своє власне життя? Тим, що про нього і про мене говорять інші? Тим, що я сам колись сказав про себе? І цим також, та попри все — правдою. І якщо я не скажу її сам про себе, як я відчував життя, то прийдуть

інші, які зроблять це за мене. І ніхто не відає, як вони можуть перекрутити!

Можливо, це примха вже літньої людини, а може, саме цим я догоджаю настроям своєї душі, яка раніше не бачила вільного польоту думки й не один рік очікувала свого часу! Адже раптове пробудження письменницьких схильностей та здібностей у людині — несподіване для неї самої і довго нею виношується. Залишаючись наодинці, я частенько поринав у роздуми і ніби відчиняв двері у минуле. Після цих довгих подорожей у те, одночасно радісне й трикляте, минуле, я повертався до дійсного життя і ставив запитання: «Чи буде воно кращим?» Ставлю це запитання і тому, що його нині ставить багато людей, які відчувають: далі — ґрунт не те, що непевний, а місцями й небезпечний! Не знаю навіть, як точніше передати словами своє враження, але хіба чоловік приходить на сей світ не для того, щоб розгадати його таємниці чи бодай зухвало замахнутися на се? Я в думках замахуюсь, та це, звичайно, ще не допомогло мені збагнути таємницю буття і відкрити її й для вас. Погоджуюсь з Данте Альг'єрі: „... не дивуй, твої сліди ще не сягнули в істини границі, і спотикаєшся ти, як завжди.” Та все ж: „Я посмію й попитаю про Істину, що спокій мій лама, бо сенсу в ній я ще не добираю”

Як і про що писати? Відповідь одразу підказує давній Сенека: «Одні першому-ліпшому, хоч би кого зустріли, розказують те, чим лише з друзями можна було б поділитися; вони ладні в будь-чій вуха вилити те, що напекло їм душу. Інші, навпаки, бояться, аби про них, бува, не дізналися чогось навіть найближчі, от і заганяють углиб душі кожну таємницю, готові й собі, якби змога, не довіряти. Не слід робити ні того, ані цього. Адже хибить і той, хто всім довіряє, і той, хто не довіряє нікому. Тільки перший, я сказав би, хибить благородніше, другий — безпечніше».

Для чого я все це кажу і цитую давніх? Для того, щоб читач усвідомив, як швидко міняється світ довкола нас і як зростають вимоги до тих, хто хоче сказати щось нове. Сучасного читача заповоняє така кількість цікавих повідомлень та інформації, що нелегко зацікавити його, не сказавши щось таке, що справді варте уваги. Я не боюся, що не витримаю цього змагання. Коли я спостерігав за життям, займаючи в ньому досить активну позицію, мені часом здавалось, що я розумів його сутність і навіть умів переконувати в цьому інших. Інакше не міг би бути комсоргом,

профоргом, парторгом, прокурором. Але, як тільки я починав оцінювати його самокритично, то засумнівався. Можливо, правий був Данте Альг'єрі сказавши: „Я – в тій отарі був ягня дрібне” і з роками „ .., зробив в умі своїм коштовностей зібрання”. Нині довіряю психологам, які стверджують, що більшість людей оцінює свої можливості переконувати людей надто оптимістично. Насправді ж немає нічого важчого, ніж змусити людину змінити свою точку зору. Самолюбство часто не дозволяє людині зізнатися в тому, що її переконали і що вона змінила свій погляд. Для неї її погляди все одно, що особиста власність, якої не можна втратити без втрати престижу.

Сутність людського життя — це і сутність всього суцього, і не мені давати йому оцінку. Ще Марк Тулій Ціцерон, розмірковуючи про Божественну природу, писав: «...пошлюся на Симоніда, який, коли його про це саме запитав тиран Гієрон, зажадав собі один день на роздуми. Коли Гієрон повторив своє запитання наступного дня, Симонід попросив уже два дні. Коли ж він кожного разу став подвоювати число днів, здивований Гієрон запитав, чому він так робить! Тому, відповів той, що чим довше я розмірковую, тим це питання здається мені темнішим». В житті й сам пересвідчився, що досить зануритись під поверхню явищ, і вже стаєш приреченим або на мовчання, або, найбільше на невиразне про них бурмотіння. Та, крім того, і самі явища вельми часто непіддатливі для абсолютного їх розуміння.

Здається, що досі я з самої лише цікавості прислухався до всього, чим жила доба. Проте у своєму житті треба залишити місце й для свого життя. Просто, констатуючи це, як факт, можу сказати: прожив значну частину власного життя неначе мимохідь, упівсили, сподіваючись, що головне — буде попереду. Живи, набирайся досвіду, акумулюй його у собі. Ніби з цим можна не поспішати, нема чого квапитися. Тепер бачу, що треба сприймати себе серйозніше. Я добре-таки з цим забарився. Нині це мене захоплює. Отже я починаю нове життя, ніби їх у мене було двоє — одне раніше, а тепер інше, і намагаюсь спізнати щастя творчості не тільки для власної втіхи, а й завжди з думкою про своїх небагатьох добрих товаришів і читачів. Слушно прислухатися до поради філософа: «Досі ти не барився, але й поспіх тут не завадить. Скільки-то всього ще треба зробити! Скільки мусиш докласти

зусиль, скільки безсонних старань, коли зичиш собі успіху в тій справі! Її на чужі плечі ніяк не перекладеш».

Як Скорпіон за гороскопом, якому властивий самоаналіз, сам себе вважаю людиною досить порядною, від природи схильною до добродесних помислів, життям і думками навчений в усьому дотримуватися помірності, відданий тихим насолодам мислення, а воно у кожного своє. Слушні про це слова Яна Парандовського : „... саме в самотності й тиші народжуються слова одкровенень, які приносять приголомшливі несподіванки, котрі дозволяють заглянути в корінь речей, виявляють таємничі зв'язки між найвіддаленішими одне від одного явищами, відкривають величне в буденному.

Задумуючись над особистою сутністю, вважав себе не гіршим за інших і вірив, що коли я іноді, ламаючи себе, пристосовувався до обставин чи згладжував гострі кути, то робив це добровільно, керуючись життєвою мудрістю, а не з примусу. Відсутність опори на догмати — саме на догмати, а не на вчення — як релігійні, так і на суспільно-політичні, — дає мені змогу ніби зависати над явищами, ніби в повітрі, та бачити минуле і те, що в межах видимості, очима, вільними від чиновницьких обмежень. Як жартують юристи, тепер, на пенсії, я можу дивитися праворуч, так само як і ліворуч. Я вже в такому віці, що можу займатися тим, що відповідає моїм цінностям.

Погодьтеся, що різне було сприйняття права, коли вчився, працював, і нині, дивлячись на це все ніби збоку. Тоді сприймав систему права зсередини, був у її оточенні і лише вона була твоїм видноколом, ти був з нею наодинці, і робота розуму обмежувалась тим, що тобі на практиці потрібно правдиво, а не хибно застосувати офіційну державну доктрину. Та відійшовши від практики, вийшовши ніби на свіже повітря, вже бачиш цю державну доктрину зовні, як один із численних факторів нашого життя. І хоча, слугуючи, дещо перестав бути звичайною людиною — я став частиною адміністративної машини, у тому, що твердия це право, а не закон, який часто змінюється і, здебільшого, слугує владі, впевнився і раніше, працюючи, та й тепер, аналізуючи сутність пережитого. Стократ погоджуюсь зі знаменитими словами Марка Тулія Ціцерона, що їх він залишив для нас у праці «Про закони»: «...зі всього того, що обговорюють вчені люди, ніщо так не важливе, як повне розуміння того, що ми народжені для

справедливості, і що не на міркуванні людей, а на природі ґрунтується право. Це зразу стане очевидним, якщо ми заглибимося в сутність людського суспільства та зв'язки між людьми».

Не від влади і не від ідеології залежить справедливість у житті. Немає її і в США, але там є право і громадська свідомість, від якої залежить влада, а в нас, на жаль, невибагливе в цьому сенсі суспільство, не привчене питати у влади, як вона слугує народу. Тому й часто погоджуємося з тим, щоб можновладці вирішували, скільки буде двічі по два!

По-моєму, треба пам'ятати, що й ми, далекі від політики люди, належимо до світової історії і допомагаємо її творити.

Моя сутність пережитого тісно переплітається з правом, тому й воно буде в моїх життєвих оповідях. Уже саме через це адресу свою книжку не тільки знайомим по роботі, а й сподіваюся знайти вдумливого читача серед загалу громадян.

Забігаючи наперед, скажу, що це не все, чого довелося зазнати. Я лише частково намагався відобразити цю мішанину, переплетіння подій у клубку мого життя, яке я любив і люблю, проте не настільки, щоб бути засліпленим. А коли ти не засліплений, то змушений замислюватися над складністю життєвих конфліктів, яких у житті ой як багато!

Нині, як писав Павло Загребельний: «Перебуваючи над подіями, я можу звільна втручатися в них, переставляти за своєю потребою, згадувати принагідно, що я сам сподіяв, а що інші, що було тоді й тоді, що сказав і думав у ті часи, а що думаю про те нині. Часто мисль наша прагне відірватися від трактувань буденних і лине в незвідане й таємниче. І ось уже думаю...» Думаю, щоб у короткій оповіді про якусь подію чи людину передати свої враження, її почуття і переживання. замислюватися над складністю життєвих конфліктів. Наперед звертаюсь до читача, що, можливо, мої роздуми не претендують на об'єктивність, але вони претендують на щирість.

Скирдуючи те, що прожив, не можу не згадати, на перший погляд, незначні події. Ні, не можуть вони бути зайвими в барвах життя, так як в господі доброго хазяїна і солома повинна бути впорядкована. Що вагоміші зерна в засіках, то більший стіжок чи скирта стебел, які плекали зерно. Відділивши зерна від полови, господар і відходи пускав у діло. Полова та солома йшла не тільки на корм, а й на глиняний заміс — «вальки» для будівництва стін,

стелі та долівки в хаті. Господарство було «безвідхідне», навіть підстилка з гноєм ішла як добриво на поле чи на присадибний город. Там переорювалася і, дякуючи життєдайному гниттю всього, що розкладається і трухлявіє, знову давала врожай.

Для людини мислячої в житті всі події, навіть ті, за які нам соромно, які б ми хотіли приховати чи забути, в цілому складають життєвий досвід, практику життя. Якщо все це зовсім ховати в собі, воно гнітить душу. І хоча ці приховані моменти нашого життя ми не виносимо на люди, десь ховаємо в глибині свого буття, ніби викидаємо «на гній», та все ж вони були і дають нам свій, особистий життєвий досвід.

Шановний читачу! Гадаю, що, прочитавши усе це, ти подивуєшся, скільки подій та фактів розкидано в свідомості, коли все-таки озирнутися і усвідомити, що там убилосся втямки. Чи вдасться мені їх звести до купи, щоб вони стали доступні як система? Бо ж відомо: те, що здатне вразити примхливу душу автора, не завжди хвилює широке коло читачів.

Десь колись вичитав, що буквоїд — це чоловік, який вивчає меню в ресторані. Мабуть, досить інтригувати читача, подавши йому лише як меню те, про що хочеш написати, — час уже й на стіл подавати. На початку свого життєвого шляху мені довелося добувати вугілля. Тож тепер, як кажуть шахтарі, видаю на-гора! Хтозна, чи досягну чогось, але волю бути без успіху, ніж без надії. Ще послуговуючись Данте: „ Я врешті рух зробив після вагань, як той, хто мову хоче розпочати... стріляй-но, бо вже натяг ти лука запитань”.

ВІД КРИНИЧОК, ІЗ СЕЛА З ДИВНОЮ НАЗВОЮ

Відшукуючи в пам'яті, з чого ж почати розповідь про своє бачення цього світу, не можу бути оригінальнішим за інших. Як і всі, не пригадую, коли народився. Як і всі, звичайно, не був вільним вибирати собі ім'я та прізвище.

Нині, за новими законами, навіть оприлюднення дати дня народження це вже персональні дані, які публікуються за згодою їхнього власника. А який я їхній власник, коли не з моєї волі це відбулося. Тож не криюсь — мій день народження 27 жовтня 1951 року. За гороскопом — Скорпіон. Мабуть, у той час, коли із сузір'я Скорпіона впала іскра, що більше піввіку жевріла і тільки тепер примусила взятися за перо, не заради літературної слави, а заради користі для інших. Щоб пам'ять не вмерла, не загубилося в історії місце, де вперше криком новонародженого сповістив — народився!

У кожного населеного пункту, від хутора до столиці, є своя назва, своє історичне, а то й просто народне походження. Багатьом, напевно, відома гумористична версія персонажів відомої телепрограми «Городок» назви славного міста Херсон: нібито фавориту цариці Катерини, графу Потьомкіну, який переночував у тих місцях, наснився... поганий сон. Як ви зрозуміли, той сон він назвав по-іншому. Ось так, з його доброї волі і була «подарована» місту назва — Херсон.

Моє село, що в Теплицькому районі на Вінниччині, теж з незвичною назвою. Пригадую, що коли у Харкові міняв паспорт, то назву села, сумніваючись у правильності назви, пропустили, і записали тільки після того, як я цю назву підтвердив. Дивувались. І взагалі, як тільки десь називав назву села, обов'язково перепитували. Скільки їх по Україні — Марійок, Ганнівок, Петрівок, Степанівок, а моє — **Саша**. Є в цій назві щось і від парубоцького і від дівочого імені.

Назва села теж пов'язана з відомими історичними постатями. Біографи посилаються на те, що у 1795 році граф Станіслав Щенський (Фелікс Потоцький) перебрався на постійне помешкання до Умані і вже за рік був закладений знаменитий садово-ландшафтний парк «Софіївка» на честь юної дружини красуні-грекині Софії і подарований їй до дня іменин у травні 1802 року.

Сам я не раз бував у цьому парку, милуючись і дивуючись геніальності задуму та рукотворному втіленню його в життя. Зумів граф поєднати в цій місцині фрагменти давньої Еллади з природою

українського Поділля. Проте, всесвітньо знаменитий парк «Софіївка» відомий багатьом, а село Саша — лише окремих.

Моє село варте того, щоб його згадували поряд із «Софіївкою». Адже за історичними відомостями: «Після смерті Софії в 1822 році Теплицьким поміщиком стає її син Станіслав, батько власниці Теплика з 1862 року Олександри Потоцької (її іменем було назване село Саша), померлої в 1892 році. Її син Костянтин стає останнім (до 1917 року) власником Теплика». У райцентрі Теплик, на місцевості біля теперішнього приміщення відділу міліції, був величезний двоповерховий палац, що налічував майже 100 кімнат.

Не зрівняти його з відомими своєю архітектурою палацами родини Потоцьких у Тульчині, Немирові, та все ж неважко, на простому життєвому рівні, зрозуміти, що Олександра Потоцька — Саша, була онучкою Софії Потоцької — на честь якої названо «Софіївку». В житті так часто буває — батьки знамениті, а діти й онуки, якщо не проявили себе, — у забутті. Але ж родинні почуття від цього не зменшуються. Раніше, з відомих причин, про це не говорили, а тепер, коли вже й можна, якось і призабули, ніби соромляться. Візьму на себе сміливість сказати про це на всю Україну. Ми не Івани Безридні! Це ж наші предки. Хай би там як оцінювала їх офіційна, пристосована до часу історія, у своїй вічності вони все ж таки пов'язані з нами, можливо, навіть ведуть нас, керують нами, і якщо деякі люди досягають мудрості, духовних вершин, упевненості й переваги духу над усім минулим, то вони стають схожими на них.

Не раз відтворюючи в пам'яті рідні з дитинства краєвиди, згадую батька — Івана Юхимовича Балобана. Він був родом із села Фурси, Білоцерківського району на Київщині, через яке протікає річка Рось. Тож він напам'ять читав уривок із «Миколи Джері»: «Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Растваця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село...»

Невеличке моє село і не безкраї землі навколо нього, та місцевість, де воно розташоване, не менш мальовнича, ніж описана у «Миколі Джері». Є в ній своя, незабутня краса. Для мене цей край неосяжний. Неосяжний у бажанні змалювати словами зовні непишну його велич і красу. Тема рідного краю, свого села не

полишала мене, завжди мріялось описати його так, щоб стало і воно квіткою, яку можна була б красиво вплести в вінок України. Саме звідси моя батьківщина — наймиліший куточок у світі, і щоб цей куточок став ще кращий і цікавий для загалу, потрібно глянути на нього іншими очима, очима закоханого. А очі закоханого видно, хоч як не крийся, і я не хочу, не бажаю критися з своєю любов'ю до рідного краю. Хочеться сказати краще, ніж хто інший досі, щоб зрозуміли, відчули глибоку вдячність, вдячність не осілого сельчанина, а мандрівника, який за роки, прожиті далеко звідси, ніколи не забував, що його село, хоч і маленька частка світу, проте найкоштовніша й найулюбленіша. За роки життя почуття любові до рідного краю тільки вигострює зір, і не може такого бути, щоб наполегливому колись та не всміхнулося щастя.

У рідній для мене місцевості, на перший погляд, ніби нічого особливого. Потім бачив я на землі місця й красивіші, захоплювався ними, але моя душа до них не здатна прикипіти. Через деякий час їхня краса залишається десь осторонь. Не варто досліджувати природу любові до рідного краю, бо вона несвідомо у кожному з нас, закладена чи не на генетичному рівні. Мабуть тому, що тут народився, відчуваєш шляхетну простоту краєвидів, поринаєш душею в їхню широчінь, бачиш свою чарівність. Саме тут милі твоєму оку краєвиди. Милі тому, що в дитинстві ти їх вперше побачив, відкрив для себе як красу світу, і вони для тебе — ніби обличчя матері. Тобі тут краще і звичніше, ніж будь-де.

А село! Воно завжди з тобою, і для мене Саша починається з роздоріжжя — біля Хреста. До нього від села проходить путівець, що за два кілометри виводить на широкий шлях — розстані біля «Великого шляху», на Сокиряни, Теплик, Удич. Нині це звичайне тристороннє перехрестя, проте, думається, що поставлений він був саме на роздоріжжі. Я ще пам'ятаю пряму ґрунтову дорогу від Хреста до нинішнього Теплицького аграрного ліцею (тоді говорили — агрошкола). Навряд чи в той час була нинішня дорога через Пташникову греблю. Гадаю, що саме від Хреста тоді йшла та дорога «на Бутову».

Достовірно в архівних даних ще не віднайдено, яка добра людина, з якої нагоди поставила той хрест. Пошлюся на те, що в селі говорили і що чув від Ніни Щиголь — матері дружини мого кума Григорія Білоуса Надії. Їхня хата ще й нині на краю села. То їхній предок, чи то на спомин якоїсь славетної або сумної дати, чи

на честь Владики життя нашого, збудував просту кам'яну споруду завширшки метр на метр, заввишки майже два, скріплену міцним цементом, змішаним на яєчних жовтках. Стоїть вона, нагадуючи про споконвічне, щоб подорожній, піший чи проїжджий, побачивши Хрест, зняв шапку й перехрестився, а може, й помолився.

З розповіді Ніни Щиголь, 1931 року народження: «Там була Чумацька дорога, чумаки по сіль їздили. Я вже й сама не пам'ятаю добре, але батько мого діда Дмитра, Прокіп, (прадід), а у Прокопа — Василь (уже прапрадід), а у Василя ще хтось (це вже прапрапрадід)... Не знаю як, але це вже шосте покоління. Після радянської влади моя дочка Надя знову зі священником освятила Хрест. Усі задоволені. В'їжджаєш у село і таки ж є цей Хрест. Ми й рушники на Хрест пов'язали. Десь воно є в крові...

У роки атеїзму сам дерев'яний Хрест прибрали. Вистачило розуму не зруйнувати підмурок. Але й тоді в розмовах жителів села можна було почути: «доїхав до Хреста, а звідти пішки...» чи навпаки: «Дійшов до Хреста, а там підібрали...». Тепер Хрест знову стоїть, як оберіг села. Сподіваюсь, що знайдеться ще добра душа, яка відновить і церкву, бо коли проходиш там, біля старого фундаменту, зажди думаєш: «Тут, на цьому руйновищі, просто неба молитися треба, тут місце намолене нашими пращурами...» Я ж пам'ятаю, як малим, на Великдень, піднімався на дзвіницю і вдаряв у дзвона. Кажуть, що хоч раз у житті треба вдарити в церковного дзвона. Ніби дати й про себе в цьому світі знати. Кілька років тому, на день Києва, піднімався на дзвіницю Михайлівського Золотоверхого і там слухав передзвін. У Києві вже відродили, та чи стане наснаги відновити по країні зруйновані вівтарі! Адже кожне село розпочиналося з церкви. Біля неї, як курчата біля квочки, ставали помешкання жителів. Недаремно храмове свято — це день села.

А Хрест і донині на Великодне свято родина Щиголів пов'язує рушником.

Відвідуючи село, першу зупинку роблю там. Саме звідси починається дорога до села. Ще в шостому-восьмому класах, на початку 60-років минулого століття, ми, школярі, саджали понад нею тополі. Скільки разів юнаком, та уже й у зрілому віці, навідуючись у село, проходив «від Хреста» попід тополями до акацій, за якими вже починалося село. А повертаючись із села,

йшов «до Хреста». Перемірював дорогу малим хлопцем, юнаком, зрілим мужем. Йшов по ній із своїми надіями, з любов'ю, у смутку, в розпачі, з усіма притаманними людині думками. Тепер думається, чи не дарма ходив у світи! Ні, людина — не дерево, і не обов'язково мусить рости, жити й порохнявіти на тому самому місці, на якому з'явилася на світ.

Бачив, як росли дерева, та уже й вирости, віддавши той «цілющий кисень», який листям переробляли весь свій вік. Уже вирости так, що й постаріли, і треба буде скоро зрізати. Недовговічний у цих дерев вік. Хочеться, щоб, зрізавши їх, насадили нові. Адже, посадивши дерево в дитячому віці, ти ростеш разом з ним. Особливо це відчуваєш, насаджуючи плодові дерева. Садив, доглядав, бачив, як росте, плодоносить, пригощаючи тебе плодами. Але, на жаль, старіє, мусиш викорчовувати і насаджувати нове.

Саджаючи ті дерева, бігали до криничок. Кринички... Аж серце щемить, коли зринають згадки про дитинство. У той час ще не орали аж до урізу води. Кругом були паші, а між пашами цілина і густа розкішна трава — ані жнеться, ані коситься. Славно було покачатися в тій траві! Чи коники сюрчать під ногами, чи жайворонки дзвенять угорі, чи зозуля, кукуючи, невтомно відлічує многая літа всьому живущому, виникали свої власні уявлення — туманні, як усі невиразні уявлення про світ, що снуються в дитячій голові, і водночас надзвичайно разючі. Лежиш, дивишся в безмежну височінь чистого неба і відчуваєш, який ти маленький, а світ — великий, безмежно широкий...

А ще, бувало, сядеш прямо біля джерельця, а там їх декілька, і мовчки дивишся на те, як безперервно виштовхуються з його живого дна земляні піщинки, виграють, нуртують у незборканих танцях вічної води. То як життєва сила, той вічний двигун, що живиться з глибин землі. Чарівні джерела! Їхня вода холодна-прехолодна — спробуй, аж зуби зводить. Ось від такого, дещо болотистого, луку б'ють джерела — кринички, вони зливаються в один потік, і далі чиста вода тече струмочком, воркоче серед трави. Приємно пройти берегом струмочка, дзюрчання якого навіювало безтурботні думки.

У ті дитячі літа ще не виразно відчував, що тут і твій початок, твій витік ріки життя, що й тобі доведеться вийти на його простори, піти невідомою дорогою, шукати справжнього життєвого досвіду.

Не наважувався тоді й мріяти, як далеко вона заведе і чи буде вороття...

Першою на шляху пізнання була школа. Туди торував свою стежку до знань. Там розвинувся дуже важливий потяг — прихильність до книги, до пізнання світу, ризика, яку розвинув у собі в пізніші роки. Проте серед цих здібностей була одна, розвинута сильніше, ніж інші, навіть якщо вона не давала про себе знати: здібність відчувати, скільки сили таїться в слові.

Школа тоді розміщувалась у панському будинку. Там і досі росте величезний ясен. Ставали по декілька, щоб обхопити його. Кажуть, що в роки війни німці з низу до верху позабивали в тіло ясеня костилі, ті, що ними на залізниці прибивають рейки до шпал. Чіпляючись за ці костилі, легко було вилізти нагору. Ось так вони облаштували своєрідний спостережний пункт. З часом ці костилі так вросли в дерево, що вже тільки дитячі руки повністю їх обхватували. Але, коли виберешся на самісінький верх, то краєвид... Кілометрів десять округи все як на долоні. Відчуття — ніби у тебе виростили крила, тож з висоти пташиного польоту бачиш районний центр — Теплик, село Удич з його цукровим заводом, Веселівку. Далі — поля, лісосмуги, вибалки, а між ними села Костюківка, Сокиряни, Пологи, Бджільна, і знову Теплик. Такий краєвид з висоти. Мабуть, оглядаючи цю красоту, зародив мрію і став льотчиком мій однокласник, син тракториста — Анатолій Тодосійчук.

Беручи початок від криничок, через село тече невеличка річечка — Сашанка. Майже не петляючи, рівно протікає через село. Просторий вибалок від джерел переростає в два пагорби, з яких обабіч до річки спускаються присадибні городи. Так, що з кожної хати стежка веде на город, потім — до лужків і — до річечки. Такий собі рівний ряд городів і хат. Вийдеш на вулицю, а через вулицю інший ряд хат і городів, які виходять уже не до річки, а на поля. Якщо говорити про сусідів, то кожен має сусіда справа, сусіда зліва, сусідів через дорогу та через річку. У центрі села — гребля, ставок. Клуб, школа, контора і саме господарство, магазин — це всі «визначні» місця Саші. В ньому всього десь 400 дворів, але село таке компактне, що вийдеш з хати на вулицю — і бачиш майже половину села. Видно, хто до кого прийшов чи приїхав. На іншій половині села те ж саме. Біля кожної хати, до городу, садки. Серед плодових дерев росло різнотрав'я, квіти та барвінок.

А понад сріблястою річечкою верби, та які верби! Столітні, химерно покручені, вони влітку давали таку густу тінь, у якій можна було сховатися від нагрітого, густого від запахів трав повітря. А ввечері туди на прогулянку виходили закохані дівчата і парубки, і як їм чудесно витьохкував соловейко! Для мене ті верби набагато кращі, ніж описував Нечуй-Левицький. Вони теж улюблені, оспівані народом — символ дівочої вроди та гнучкості.

Там, де закінчувались городи, понад лужками, в долині були протоптані пішохідні доріжки, якими коротшим шляхом можна було вийти «на другий куток». Часто і до школи йшли долиною, тією доріжкою понад лугами. Який запах різнотрав'я, прохолоди — не стільки від роси, скільки від самої землі — пахощі вологого ґрунту і річечки. На вербах вороння та сороки вимощували чисельні гнізда, та було серед віття чути і зозулине «ку-ку».

Біля старої греблі ми з кумом Грицьком Білоусом, тоді ще хлопчиками, видирались на крилату, проїдену трухлявим дуплом вербу та опівночі із «самопалів» давали салют.

На початку 60-х років батько побудував дім і зробив невеличкий балкон з горища. З весни до осені я, парубчак, щоб не будити батьків, там ночував. Хоч не велика висота, але добру чверть села видно. За селом, через річечку, у плодовому саду — колгоспна пасіка. Коли буяє весна і «хрущі над вишнями гудуть», для тебе «в кольорі весь світ», і... зі щемом у серці згадуєш, як квітли вишні і як в саду витьохкували солов'ї.

Навколишнє змалку пізнаєш, проходячи ногами. Є в межах земель села ще одна криничка — «на леваді». Там тече вже більша, ніж у селі, річка Удич. Вона частково омиває землі сільської громади від краю села Веселівка (Вищий Ташлик), повз поля та далі через Костюківку (Нижчий Ташлик). Дуже мені уподобався той відлюдний, пожвавлений річкою, яка надає йому заспокійливої свіжості, закуток. Там, зважаючи на ширшу річку, яку вже не перестрибнеш, можна було ловити рибу. Старші «хватками» — своєрідним павуком, а ми, менші, — вудочками. Споглядання тих краєвидів за селом, тієї самітної, майже незайманої природи було ніби відчиненим віконцем на нові краєвиди.

Милував око болотистий луг. Тільки там росла трава — татарське зілля, і батько, обережно ступаючи, рвав її на «зелені свята», щоб застелити долівку в хаті, яку прикрашали так, щоб було, як в гаю зелено, запашно і свіжо-свіжо.

Всюди на Землі є сила-силенна долин, різних за своїм виглядом і величиною, і, живучи там, я не усвідомлював їхньої притягальної сили. Лише в розлуці відчував, що барви, які там трапляються, гарніші від тих, що бачив в інших краях, вони найгарніші, справжня насолода для очей. А в мріях їхня краса цілком близько, біля тебе, завжди, якщо ти тільки цього забажаєш.

Якось наприкінці 90-років минулого століття вивіз пристарілих батьків на прогулянку в ті місця, які добре знав зі своїх шкільних часів. Побували і на леваді, біля кринички серед луку, чомусь у народі названої «маковійкою». Був ясний сонячний день, і в його промінні переливалась гра всіх барв і кольорів, які природа тут зіткала. Та найбільше враження: як тоді буяли маки! Як вони контрастували з молодими насадженнями сосен на пагорбі, біля кар'єру, де колись «рвали камінь», що з нього мостили дороги та підмурки для будівель. Спогади, з приємною болістю, крають серце...

На тій леваді вирощували городину. Звичайне поле в низині, може, трішки більше, ніж два гектари орної землі, відділеної лісосмугами від пагорба та від луку. Я його й справді пошевченківському: «...сходив малими босими ногами». Там, уперше в житті, на канікулах, заробив гроші на колгоспний трудовень: малим, босоніж, водив коня за вуздечку між рядками городини, а за культиватором був хтось із «городньої бригади».

Перед селом «кринички», а за селом «долинки», і там теж б'ють джерела. Біля колгоспного плодового саду вирощували городину, а вже за городиною, по обох берегах річечки ми, хлопчаки, пасли худобу. Поки вона жумрає траву, хіба стримаєшся, щоб не заповзти в помідори чи огірки! Якось заповз та нарвав повну пазуху помідорів, що тільки-тіль стали дозрівати. Женемо корів додому...

Даруйте, тут я вимушений зробити відступ. Завдяки Інтернету в обласній газеті «Вінниччина» від 24.12.2010 р. прочитав статтю «Кавалер ордена Слави, кандидат наук з Іллінця...» про Григорія Трохимовича Дем'янишина. За нього, справді, село звелось на ноги. Чого варта одна лиш бруківка — дорога з твердим покриттям, вимощена гуцулами, що дала можливість у будь-яку пору року добиратися до райцентру. В осіннє чи весняне бездоріжжя до Теплика можна було добратися лише на тракторному причепі, сидячи ще на теплих бідонах молока, яке регулярно відвозили до

молокозаводу. При ньому збудували двоповерховий клуб, навіть власну газету мали...

Так от тоді нам назустріч на «бобику» — Дем'янишин, голова колгоспу. Втікати не пробував, та я й не думав про втечу чи сховатись за інших, а він мене — хап за руку. Побачив, що несучи помідори. Взяв лише декілька, але ввечері на засіданні правління сказав: «Тут бригадир городньої бригади все розповідає, що ще немає помідорів, а малий Івана Балабана вже повну пазуху несе. Виросте, мабуть, буде бригадиром городньої бригади...»

Не збулося. Та й не одразу довелося на свої смаки вибирати життєву дорогу. Спочатку шахта, потім армія, завод, юридичний інститут та 27 років праці слідчим, прокурором району, прокурором відділу прокуратури Харківської області, радником голови районної ради. Рідним для мене став уже і «Слобідський край», куди від далеких «Криничок» на Поділлі, від маленького струмочка за селом пройшов шлях своєї життєвої ріки. Але коріння там, у Саші. Смак води з рідних джерел не забувається. Зізнаюсь, що на Слобожанщині, у 1987 році, на тепер любій мені Голубівці, вибираючи земельну ділянку під будівництво дачного будинку, зупинився попитувати води з криниці. Її смак чимось нагадав смак води в моїй Саші.

...Ми були дітьми — і не з дешевої сентиментальності зворушує мене цей погляд у минуле. Адже молодість і рідний край — два спогади, які розчулюють людину в будь-якому віці. Життя в основній своїй частині пережите. Вже пішов п'ятий десяток років відтоді, як мати, виряджаючи, власноручно намазавши скибку хліба, задумливо сказала:

— Вже будеш сам заробляти, сину!

Що я міг тоді сказати матері? Нині, не знаходжу кращого ніж в Данте: „Дошкульність материнського укору я взнав, бо в нім чуття мої знайшли з гіркою ніжністю суворість голу.” І я пішов у світ. Не на легкий ішов хліб — спустився в шахту.

Ніби перекликається з тією вуздечкою коня перша моя робітничка професія — машиніст шахтного електровоза. Шахтарі зі стажем нас, машиністів, так і називали — коногонами. Знаю, що таке шахтарська праця, але не знаходжу слів, якими можна було б висловити співчуття до коней. Не всі знають, що їх, спускаючи в шахту, осліпляли — щоб, реагуючи на світло, не шарахались. Невже ми, мов ті сліпі шахтні коні, тягнемо свою лямку і не

бачимо, що діється з навколишньою природою? ? І так від предків узяли збезлісений край, а що ж залишимо нащадкам!

Згадуючи ніби неторкнутий часом край на леваді, ніяк не можу уявити, що колись тут шуміли ліси.

Якою ця місцевість була на час заснування села в 1823 році, можна дізнатися з роману нашого славетного земляка А. П. Свидницького «Люборацькі», опублікованого 1862 року. Автор описує: «Їдучи грядою від Теплика на Вищий Ташлик (тепер Веселівка) до Серебрії — цоб ліс тягнеться, зветься Сибір, — а цабе долиною — села».

В іншому місці роману: «...і Теплик минули. Чимало лісів переїздили вони, а оце в'їздили в страшний-страшений, в Бутову. Дуби аж небо підпирають, липи порозростались, кленина, чорноклен, берест, грабина, низом ліщина, свидина, гордовина і всяке дрібне дерево. Аж любо оком глянути...»

Тепер тільки старожили пам'ятають Бутову — хутір між селами Росоша та Веселівка.

Проте подам мовою автора: «По дорозі від Теплика до Кам'янок єсть поперечний яр і повздожній видолинок. Тим яром річка текла, тим видолинком дорога йшла, — там гуляли гайдамаки і була гайдамацька криниця. Тепер там лани і проміж пашні пні чорніють та де-де дубки літорослі або старі голінаті. Витягли пани ліс, вода висохла і від річки рівчак зостався, а від криниці й сліду нема; і все дуби — кривундяччя, обчимхані, що гілля на вершку, мов шапка на шесті. Хто б догадався за літ тридцять назад, що в Бутові не буде де від сонця сховатись, що в Бутові не буде кілка на заколесник? А так воно сталось! Тоді вже тяли Бутову...»

Нагадаю землякам, що роман опубліковано 1862 року. Ні, не силою своєї творчої уяви писав про цю містину письменник. Він там був і описав. У примітках до згадки про Бутову вказується: «Достовірність цих спостережень над винищенням місцевих лісів підтверджується даними історика Поділля, який писав, що «в часи литовського і польського володарювання в Подолії майже четверта частина її території була зайнята лісами, в них нерідко місцеві жителі ховались, як у неприступній фортеці, від татарських набігів».

Районний центр Теплик. У сиву давнину, коли ще в географічних назвах було Дике поле, розташоване на його порубіжжі, поселення мало назву Смілгород. Вважають, що цим

самим оцінювалася мужність і стійкість жителів, які власними силами боронили своє поселення від ворогів та різних нападників. Під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Теплик входив до складу Уманського полку. Десь із 1670-х років Теплик і навколишні села стали власністю магнатів Потоцьких.

Вода від тієї місцини, що її в романі А. П. Свідницький згадує як «гайдамацька криниця», тече в бік села Веселівка. Річечка, яка тече через Сашу, бере початок одразу за селом, від лагідно званих «кирничок», а від них до Бутова десь кілометр-півтора.

Років сім тому, тоді ще живий кум Грицько Білоус вивіз мене разом з родиною на Бутову. В яру дрібні кущі і невеличкий, замулений, що й не скупається, ставочок. Проте, тиха, затишна, приваблива, як усе природне, місцина.

В черговий раз навідуючись до села, думаєш: ніби та сама дорога, але в ній ціле життя, минуле й майбутнє...

Написав «майбутнє» і сам задумався: чи буде воно у села? Адже нині більшість сіл (м'яко кажучи, і підібрали ж таке слово!) безперспективні.

Іду селом, вдивляюся в пусті обійстя, не лише старенькі, а ще й не зовсім розвалені хати, подумки веду з ними мову, згадую.

Я з сурового повоєнного покоління, дещо бачив і знаю, дещо пам'ятаю, щось чув від старших, та все ж стискається серце. У споминах дитинства рідна хата уявляється ясною, затишною. А тепер!

...Он, згорбившись, без живого блиску в вікнах, ще стоїть моя по-сучасному обкладена білою цеглою хата, жаль, уже без мами і тата. Колись веселе обійстя постаріло і заснувалося не лише бур'яном, а й густим смутком. Занепала оселя, бо нікому вона не потрібна, у селі ще чимало таких порожніх хат. Сумно зайти в пусті кімнати, та все ж з вдячністю згадую, що ось звідси, від батьківського порога, мене повела моя доля. Звідси пішли і там у житті «переплелися щасливі і сумні мої дороги». А тут zostалися дитячі радощі й нинішні жалі.

Граф Потоцький, засновуючи село, заселив його кріпаками із звичайними, звучними українськими прізвищами; Бондаренки, Коваленки, Шевченки, Литвинюки, Січкаренки, Шерстяки, Ільченки, Павленки, Панченки та Щиголі. Якось попали туди і Щербані. Від них і автор цих рядків.

Простежити, дізнатися, звідки пішло прізвище, часто буває не легше, ніж простежити в річці за водами струмків, які в неї впадають, бо люди, як ті струмки: вони народжуються, плодять нащадків і безнастанно перемішуються з іншими. Що говорити, коли ще на початку нового літочислення про це писав Сенека: «Всі ми в однаковій мірі знатні: походження кожного з нас — поза межами пам'яті... Усе перемішалось у безконечнім чергуванні поколінь, усе перевернула доля догори дном».

Жаль, та такі життєві вихори, як розкріпачення, війни, революція, колективізація, голодомор над простим, здебільшого невченим народом, залишили не пам'ять, а лише її елементи.

Тож рід свій знаю щонайбільше до третього коліна. Кажуть, що «до війни» рід Щербанів називали футбольною командою. Їх було дванадцяттеро. Вісім хлопців і четверо дівчат. Імена чотирьох із них викарбувані на пам'ятнику жителям села, які загинули в тій війні. Тепер їх мало зосталося в селі. Здебільшого... «розбіглися межі людьми...».

Звичайно, хотілося б докопатися до витоків цього прізвища. Але щось не чував, щоб воно було аж надто знамените.

Звичайно, як і кожному, мені теж притаманне суєтне бажання слави. Хоча й не завжди це виказуємо, — ми хочемо жити в пам'яті нащадків. Знаю лишень і хочу, щоб знали нащадки цього прізвища, що в Україні щонайменше є три села з назвою Щербані. Одне з них під самісінькою Полтавою. Там, на Полтавщині, 1908 року народився і пройшов свій великий славетний життєвий шлях від робітника — коногона вугільної шахти до академіка, віцепрезидента АН УРСР, ученого зі світовим ім'ям, заступника голови Ради Міністрів УРСР Олександр Назарович Щербань.

Там же, на Полтавщині, народився один з найбільш значущих українських поетів — Василь Симоненко. Задумайтеся про зміст у запитанні і які глибокі його роздуми про призначення людини на землі:

Ти знаєш, що ти — людина?

Ти знаєш про це чи ні?...

Його прабабуся Варвара Остапенко Щербань тривалий час зберігала дворянську грамоту, що дісталася їй у спадок від батька, а той отримав її за військові заслуги. Засновником роду вважається прадід В. Симоненка — Панас Щербань.

Інше село Щербані — у Старосинявському районі Хмельницької області. Саме в тому краї народився і національний герой Устим Кармалюк.

Ще одне — у Вознесенському районі на Миколаївщині. Мабуть, сильні були люди, коли від їхніх прізвищ пішли назви сіл.

Звичайно, мої міркування мають суто умоглядний характер. Та все ж десь там у всесвіті є мала космічна планета Щербань, відкрита і названа на честь Володимира Онуфрійовича Щербаня, незмінного впродовж довгих років директора Приколотнянського олійно-екстракційного заводу, знаменитого своєю олією «Стожари». Гордий тим, що знав, спілкувався, працював в одному районі з цим чоловіком. Він дійсно за життя і Храм збудував, і підняв прізвище на космічну висоту. Зізнаймося, що ми тільки того вважаємо героєм, вартим особливої уваги, хто завдяки своїм здібностям залишив про себе добру пам'ять, а саме вона становить суть і окрасу особистості.

Як на мене, то добру пам'ять серед жителів мого рідного села про себе залишив Адольф Андрійович Щербань, який багато літ поспіль був головним інженером місцевого господарства. Його син Віталій, нині в чині, рівнозначному генеральському, працює в митній службі України. Брат матері, Петро Іванович Щербань, був військовим. Свого часу, маючи можливість дістати покрівельне залізо, багатьом у селі допоміг перекрити покрівлі із солом'яних на оцинковку. Його сини: Володимир — відомий московський журналіст, В'ячеслав — інженер автобази в Бориславі. А про себе я вже дещо розповів.

Село! З вигляду воно не краще і не гірше за інші місця, але для мене воно таке — єдине, і з ним пов'язано найліпші спогади. Часто їх викликають ніби буденні явища. Хоч відлетіли вже ті гуси-лебеді дитинства, та де б не був, коли навесні в небі пролітає, курличучи, журавлиний ключ, одразу згадуєш, де ти його вперше побачив — то летять птахи звідти, з мрійливої юності.

Лебеді, за висловом Платона, «наділені віщим даром. Лебідь вважався птахом Аполлона, здатного провіщати майбутнє. Від нього лебідь одержав дар передбачення й передчуття, що виражалось у передсмертній пісні. Коли лебеді відчувають, що їм пора вмирати, то співають не те що гірше, ніж будь-коли доти, а навпаки — їхня передсмертна пісня звучить особливо чудово й голосно... а люди через власний страх перед смертю зводять наклеп

на лебедів: твердять, ніби ті оплакують свою смерть і в скорботі співають таку натхненну пісню. Цим людям невтямки, що жоден птах не співає, коли голодний, або мерзне, або яке інше горе йому дошкуляє...».

Птаство радує нас своїми співами ціле літо. Їхнє життя здається нам таким природним, змістовним і щасливим, бо ми нічого не знаємо про їхні тривоги й злигодні, небезпеки й страждання. Радісно зустрічати птахів ранньої весни і, з журавлиною тугою в осінньому небі, проводити їх у теплі краї сказавши прощальне: «Жаль... Повертайтеся..» І з роками все більше думаєш про своє повернення до джерел, про шлях від суєти до спокою.

Як згадаю, що минуло, здається, тоді й сонце не так світило і не так сходило, а якимось краще, і місяць не такий був і зорі ясніші — по-іншому світять. Всюди вони світяться холодним спокоєм, а тут хоч і вічні, як скрізь, проте ніби глузливі. Де б не бував, якимось не одразу знаходиш знайомі сузір'я, і серед них Велику Медведицю. А в дитинстві, на батьківському подвір'ї, виходячи вночі чи повернувшись з гулянки, вона завжди була на одному місці — між хлівом та грушею.

Дивишся в небо з безліччю зірок, а здається, що дивишся в неіснуючі очі повновидного всесвіту. Дивишся на них і ніби відчуваєш, що вони теж дивляться на нас і все бачать і знають. Безмежна зоряна туманність, та відчувається в ній найкращий символ ясності й ладу для нас, людей. Згадуються батьківські слова: поглянути на зоряне небо й послухати музику перед тим, як ідеш спати, набагато краще, ніж уживати ліки, бо ти ніби дивишся у вічність, у безсмертя. Адже кожен з нас живе під своїми власними зорями, приречений на власний, йому одному приречений жереб, на неповторну, ні на що не схожу долю.

Вже не часто трапляється нагода помилуватися звичайним сільським ставком, де часто купався малим, з «баби» на греблі стрибав «солдатиком» чи «ластівкою». Тут маєш більшу втіху, ніж в інших, навіть знаменитих місцях. Там захоплюєшся, бо для тебе то тільки екскурсія, а постояти на березі ставу свого дитинства — то вже милуєшся і красою, і вдовольняєшся спогадами. Адже нам любе тільки те, що ми боїмося втратити, і поетичне для нас — на жаль! — тільки те, що вже відійшло в минуле. З роками настає час, коли й ближні стають далекими.

Мені пощастило побувати на творчій зустрічі з поетесою, а нині уже й письменницею, авторкою «Записок українського самашедшого» Ліною Василівною Костенко. Герой її роману «прискіпливо, глибоко й болісно сканує усі вивихи нашого глобалізованого часу». Стверджують, що нині кількість інформації на Землі подвоюється кожні 18 місяців, і де там повертатися до минулого, коли не встигаєш дізнаватися про теперішнє. Тому я теж «сканую» і згадую з вичитаного, коли Ліна Василівна, на презентації свого іншого історичного роману «Берестечко», говорячи про Чорнобильську зону, сказала: «Приїжджають люди «на гробки», і у нас — живі цвинтарі коло мертвих сіл...»

У моєму селі ще не Чорнобильська зона, та тепер у напівпустому селі тільки на цвинтарі, «на гробках» (у нас чомусь кажуть «на проводах») побачиш більш-менш велелюдне зібрання односельців. Тут зустрічаються і спілкуються між собою земляки, що прибули з усіх усюд. Приїжджають віддати шану померлим: своїм батькам, рідним, друзям — царство їм небесне! То були люди достойні, гідні доброго про них спомину. Вони жили і до нас за своїми прадавніми звичаями, і поряд з нами. Все те людство в свій час рясніло розмаїттям пристрастей. Здебільшого жили своєю працею, нікому не заздрили, не лукавили, не гналися за матеріальними благами. З іронією сприймали чваньків та цуралися пристосуванців. На їх життєвому шляху доля, як і для всіх, не скупилася ні на радість, ні на журбу. Більшість із них не сиділа в президіях, бувало й крали, любилися, пили горілку. Не раз музики грали в їхньому дворі весілля і з нього ж ішли за домовиною, проводжаючи в останню путь. Словом, прожили життя у всій його неприкрашеній дійсності.

Роки, швидкоплинний час влагіднюють всяку печаль, з ними непомітно влягаються найжорстокіші страждання, і «на гробках» налаштуємо свої приємні спогади про всіх, кого ми втратили. Ніхто ж охоче не повертається думкою до чогось такого, що його пригнічує. Щоправда, хай лиш навернеться на пам'ять саме ім'я когось із дорогих нам, утрачених, — тут же й кольне коло серця від почуття чогось безповоротно втраченого, що стало тільки спогадом. Такі думки завжди, якщо й не навіюють смутку, то викликають у душі картини чогось дуже далекого, іншого, таємниче святкового, не схожого на сьогоднішні будні. Та саме звідти, з їх минулого, ми беремо те, що стає досвідом життя. Бо, як

писав наш славетний Павло Загребельний: «...минуле не вмерло і не вмирало ніколи... у всьому, передовсім у часі, бо з часу не дано вийти нікому й нічому. Час можна затримати лише в слові, надто ж у слові написаному й записаному».

Поклоняюсь таланту Загребельного, та, здається, саме слова давнього Сенеки будуть слухні: «Так ось: скільки б часу не проминуло — весь він в одному й тому ж місці. Охопиш зором його водночас, бо лежить він увесь разом».

Різні то були люди і, коли вже випала нагода їх згадати, доречно буде оглянутися назад... на минуле. Розповім лише кілька невеличких випадків.

Моя мати, Ганна Іванівна Щербань, 1921 року народження, коли я починав курити, напустивши в хаті диму, приказувала: «Ти вже як той Никодим...» Коли допитувався, хто ж то був такий, то з'ясовував, що ще до війни був у селі якийсь завзятий курець, — цигарки з рота не випускав...

Розповідала, що нібито Никодим якимось запросив до себе на гостину кума. Той прийшов, думаючи, що буде випивка, погомонять. А той запросив до хати, сам курить і пригощає його цигарками. Одну скурили, другу... вже диму в хаті стільки, що й не вгадується, чи подадуть на стіл випити та закусити. Аж голова йде обертом, а той тільки й припрошує:

— Кури, куме, кури...

— Спасибі, я вже накурився, піду...

— Гаразд, так ти, того, не цурайся, заходь... Разом з жінкою можеш приходити.

— Та вона ж не курить, куме!..

А був ще один — якийсь Бардось. Можливо, це й не зовсім естетично згадувати, та всім відомо, трапляється, що шлунок, якщо можна так виразитись, набуває права голосу. Так той Бардось був знаменитий тим, що, наївшись гороху, міг своїм «внутрішнім голосом», даючи йому вихід назовні, зіграти «Інтернаціонал». Казав, що йому цей гімн не важко видавити із себе. А от «Боже, царя храни» не вдавалося.

Разюче відрізняється, дарма, що за однією загальною огорожею, — стара і нова частина кладовища. На старому не знайдете жодної, більш-менш упорядкованої могили довоєнного періоду, хоча в тому провина більшою мірою не сучасних поколінь — неможливо жили, то й не ставили надгробків з каменю. Серед

нетрів бузку ще вирізняються порослі дерном горбики. Під ними лежать люди так тихо й мирно, ніби їх ніколи не було на світі. Вічна ще з давнього часу тема: «Один помер молодим, другий — старим, а ще хтось — немовлям, тільки-но вгледівши світло денне; всі вони в однаковій мірі були смертними, хоча одним смерть дозволила прожити довше, другим зітнула життя в його цвіті, третім — сам його пагінчик. Один згаснув за столом, у другого сон непомітно став смертю, третій видихнув душу в любовних утіхах... Одним випав, якщо так можна сказати, кращий кінець, іншим — гірший, але смерть для всіх була смертю. Йшли до неї по-різному, прийшли — однаково. Смерть не буває більша чи менша: в усіх випадках вислід у неї один — кінець життя».

Багато що з життя тих людей пройшло повз увагу письменників, і тепер неймовірно важко, а в багатьох випадках і зовсім неможливо відшукати відомості, щоб скласти цілісну картину їхнього життя, збираючи лише чутки та розпитуючи людей. Дуже часто немає змоги навіть з'ясувати їхні імена.

Нові захоронення, масові. Тут з невмолимою постійністю майже щомісяця добавляються нові могили. З надгробками на довгі роки.

Спогади збуджуються у цьому сумно-урочистому місці. Селу немає ще й двохсот років, а збагнуть лише, скільки там, на невеличкому клаптику землі, мертвих, подумайте про всі покоління сельчан, навіки там упокоєних, і згадайте тоді живих. Яке це диво, що серед стількох людей, які жили перед нами й житимуть після нас, народився і я, і саме в цьому селі. Я був би справжній невіглас, якби не розумів свого щастя і, маючи потяг до володіння красою і силою слова, не сказав би про це.

Пишучи, відчув, як нараз мене пройняла журба — не надто, щоправда, болюча, та все ж навіює думку: «Не веселе це місце, але ж наша година ще не настала...» Безумовно, напливе і на нас неосяжна глибінь часу. Слушно і про це сказала Л. В. Костенко в своєму вірші «Життя іде...»: «Єдиний хто не втомлюється, — час. А ми живі, нам треба поспішати. Зробити щось, лишити по собі»

Хоч раз на рік, зустрілись, пом'янули, погомоніли між собою, та потім на автомобілях пороз'їжджалися — і знову пусте село. І лише пам'ять, лише вона тримає в своїх сховах образ дорогого, рідного краю, де світлі сліди дитинства, де ті кринички, левади і

долинки. Там зоряні ночі й чарівні солов'їні витьохи, те зозулине «ку-ку»...

Чому б там не жити? Чому жителям мого села — та де там тільки мого! — не принесли щастя ні героїчна повоєнна відбудова, ні нібито розквіт соціалізму, перебудова, ні досі — омріяна незалежність? Задаючи такі питання, ризикую викликати скептицизм у читачів: якщо такі запитання ставить колишній прокурор, то хто ж на них відповідь?! Було б самовпевненістю навіть пообіцяти читачам відповісти на них своїми оповідями, але й наблизитися до вірної постановки питань, щоб їх розкрити, уже було б непогано. Для цього ніби й небагато потрібно. Але в тому-то й річ, що саме тут необхідно мислити глибше і масштабніше, ніж ті, хто називає себе державними мужами. Я не політик і не державний діяч, щоб відповісти на це запитання з усією мірою відповідальності, і, дивлячись на речі, явища, намагаюсь дати їм просте пояснення.

Не викладу якогось надзвичайного рецепту кращого життя. Таке завдання сьогодні не до снаги не тільки мені, а й куди поважнішим і вправнішим авторам. Це завдання залишається на майбутнє, якщо тільки до того часу збережуться джерела й передумови для його виконання. А допоки що ми, автор і читач цих рядків, живемо в цьому суперечливому світі.

Село поступово занепадає, чи не кожна друга хата — порожня, бо нікому жити, а ті люди, що залишилися, без роботи, не мають чим зайнятися, на що жити. Та все ж, хоч і збідніло село, не здаються земляки, з дитинства близькі мені люди: «скупі на слово, щедрі на тепло». Вони ніби не змінюються, впізнаю їх після довгої розлуки, дивуюся, що вони, у свою чергу, впізнають мене. Нічого не сталося відтоді, як я полишив домівку. Називаєш якесь ім'я, згадуєш якийсь випадок, і ті кілька слів дають привід для довгих роздумів.

Відчуваєш, що тут тільки маленька частка буденного світу, і життя сільчан здається таким природним, змістовним, ніби нічого не знаєш про весь інший світ, забуваєш про нього. Тобі так любо тут.

Одна з особливостей людини в тому, що в дитинстві вона встигає багато дізнатися, навчитися ввібрати враження, які проявлятимуться, відгукуватимуться все подальше життя. Проте, як писав ще на початку нашої ери мій улюблений філософ Сенека:

«Плоди найсмачніші, коли минаються. Дитинство найжаданіше, коли покидає нас».

Щоб збагнути чарівність власного дитинства, зовсім не треба прожити добру половину життя, досить піти на свій хліб, і вже відчуваєш хвилини туги за тим малим хлоп'ям, яке все бачило по-іншому й само було чимось зовсім іншим і для себе, і для оточення. Я пішов у світ, а земляки залишились у селі, і їм, як і мені, усього життя не вистачить на пізнання чудес, які і тут, і в світі приховані.

Погомонівши, відчуваєш, що люди, попри бездіяльність влади, насправді здатні дати собі раду. Переборюючи скруту, до осель провели газ, садять молоденькі дерева, як символ надії на те, що і на їхній вулиці буде свято. Сподіваюсь, плоди їх покуштують та відроджене село побачать мої онуки, нині одесити, Сашко і Славко.

Ось так, задумав написати про село, щоб оповідь про нього викликала хоча б крихту тієї уваги, яку викликає його бабуся — «Софіївка», та відчувається брак наснаги силою друкованого слова висловити свої почуття. Всі красоти рідного краю, які я побачив, відчув ще у дитинстві, такі живі в моїй пам'яті, що для мене самого їх і не варто описувати, та хочеться поділитися відчуттям його краси з іншими своїм візерунком словесним. Бо коли побуваю в селі, то тут для мене стають реальними слова, викарбувані в одному із гротів «Софіївки». Можливо, й недослівно, та суть їх передам: «Пройдися тут і ти станеш щасливим! Якщо ти вже щасливий, — то стань ним щасливіший удвічі».

Історично підтверджено, що село назване на честь дочки Олександра Потоцького. Та в селі ходить поговор, що граф назвав село на честь своєї коханки. Нібито, полюючи, заночував там, біля криничок. Як насправді було, з дружиною чи з коханкою, напрошується оте народне про ніч, про ту «місячну, зоряну, ясну», коли «видно, хоч голки збирай. Я ж тебе, милая...». Граф і прокинувся поруч з коханою. Мабуть, і снилась вона. Прокинувся, а сон триває наяву. Тож найближчою до душі є версія, що з любові, з кохання почалося моє село, моя рідна Саша.

Не судить суворо, можливо, не знайшов ще слів, якими повністю міг би висловити свою любов до рідного, отчого краю. Я не з тих, кому письменницька праця була рокована від початку, ніколи не жив суто літературним життям, і мені важко досягти переконливості, коли надаєш найвищої ваги тому, що хочеш

донести до читача. Усі ми говоримо своєю рідною, в основному розмовною мовою. Однак широкому загалу читачів потрібно писати правильною літературною мовою. Одним людям притаманна природжена здатність гарно висловлюватися, тоді як іншим це вдається з більшими чи меншими труднощами. Інколи ми не можемо відшукати відповідного слова в тому чи іншому випадку, тому й бореться думка з непокірним словом, яким хочеш її висловити, та не можеш укласти в писані рядки так, щоб «уява в суголоссі зі словами сполучались». Тут потрібні слова добірні, а не перші-ліпші, щоб у них, неначе в джерельній воді, все відобразилось, Такі, щоб люди в твоїх знаходили свої власні слова і думки, висловити які вони привселюдно не наважувались. Тому й сам ще послуговуюсь словами Кальдерона з його «Життя — це сон»: «Розкажи, бо я не можу те сказати, що уявляю».

Як на виправдання свого життєвого пориву, прагнув високо це піднести, і як розпорядився своїм творчим началом, ви, в першу чергу земляки і читачі, зумієте помітити краще за будь-кого. А мені не залишається нічого іншого, ніж писати, як умію. Іншої ради немає, бо все ж таки зрозумілішим стає висловлене, ніж замовчане.

Коли лауреата Нобелівської премії 1960 року в галузі літератури Сен-Жон Перса запитали: «Для чого ви пишете!» — він відповів: «Щоб краще жити — і далі, й далі!» Звичайно, як писав Ян Парандовський, всі ми мислимо словами, але те, що в них виражається, - це тільки поверхня думки, або її загальні контури. Тому й важко висловити думку цілком до дна. Тому й залишається те, чим прославився француз Арвер. Він написав один єдиний сонет і про нього не забувають: „Є в житті моєму свій секрет, у душі моєї — таємниця...”. Для нього поезія була метою життя. Я не поет, та все ж є в душі й щось глибинне, чим не скористаєшся відразу, хоча й лежить воно, так би мовити, напохваті:

От якби я, ще хоч трішки
Та умів складати вірші.
Я б тоді вам всім сказав.
Ні, не сказав би, нагадав
Те, що старе і вічно нове.
Те, що людську нуртує кров,
Те слово, що для всіх відоме.
Одне... єдинеє — л ю б о в.
...Вона на світі першою іде,

А вслід вже ті, хто нею диха.

Рідна Сашо! Знаю, що багато в тебе люблячих сердець, прилічи і моє до них, бо тут слова я перші взяв від батька і від мами, на ноги тут ставав, щоб потім іти в світи, звідси — від села, від криничок — пішла моя в життя дорога! Там, як ніде, із того джерела жагу пізнань життя задовольняю!

P.S.

На сайті РДА Теплик Газета „Вісті Тепличчини” № 98 від 28.12.2011 року під рубрикою „Будні сільських рад” зі статті про голову сільської ради Володимира Лянового дізнався: „...найприємнішою звісткою для сільчан стало те, що в цьому році в селі, за сприянням інвесторів, розпочато будівництво церкви. До втілення багаторічної мрії про власний храм, долучилися як самі жителі, так і благодійники”.

ДО ЗАГАДКИ СМЕРТІ ЛЕОНТОВИЧА

Соромно зізнатись, що не володію нотною грамотою, зовсім не розуміюся на музиці, але не просто люблю — боготворю, коли вона: «Бере за серце», «розтинає білі груди, — серденько виймає». Впевнений, що і простий народ має ту природжену здатність, яка не потребує особливого вміння і життєвого досвіду, сприймати щиру музику як глибинне — з душі. Адже кожного з нас Творець наділив і внутрішнім зором. Завдяки йому є інше бачення, ширше, ніж просто очима. Саме таким, барвистішим, ніж очима, відчував край українського Поділля великий композитор і через музику передав його велич, поклавши на музику хореографічний спів народу, серед якого і «Щедрик-ведрик», «Дударик», «Женчичок-бренчичок»...

Батько Миколи Дмитровича Леонтовича був священиком у селі Марківка Теплицького району Вінницької області, і його син «...зріс на народній пісні, пройнявся нею, повернув її народові ще кращою, художньо оновленою і збагаченою. Нікому раніше не відомий народний учитель із Поділля, по суті, самоук, став одним із найяскравіших композиторів ХХ століття».

Моє рідне село з незвичною назвою — Саша. Старші розказували, що після революції село хотіли перейменувати на Тарасівку. Вистачило глузду залишити оте історично-незвичне. На

жаль, не завжди в ті роки його вистачало. Адже перейменували на Ленінку хутір за селом Сокиряни, а Саша, як менше село, багато років входила до Сокирянської сільської ради.

Пам'ятаю, як у дитинстві, коли ще й не було в селі Марківка музею М. Д. Леонтовича, трапилося бути при розмові батька з односельцями, і почув, що саме там, під Ленінкою, в роки громадянської війни було вчинено напад на М. Д. Леонтовича. Нібито він їхав кіньми. Бандити, якими на той час кишіла округа, поласившись на кожушок, у який той був зодягнений, напали, пограбували, важко поранили, так, що, доїхавши додому, він помер.

Уже тоді між односельцями виникла суперечка: одні казали, що Леонтовича вбили звичайні бандити, а інші, несміло, що то — «чекісти». Де та правда, і чи можна було її знайти в ті години лихоліття, в яке кинула нас більшовицька мораль?

Довгі роки я не цікавився офіційною біографією славетного земляка-композитора. А коли перечитав дещо з опублікованого про загибель, то лише впевнився, що кожна доба, як ту славнозвісну ковдру, тягне на себе, використовуючи факт смерті Леонтовича зі своєю ідеологічною метою. Можливо, поданий нижче текст буде першою спробою знайти істину.

Віддавши цій праці 27 років, розумію слідство як збирання й оцінку доказів та подальшу передачу їх на суд. Упевнений, бо дещо розуміюсь на цьому і знаю, чого варті ті, зібрані з певною метою, докази. Адже не заперечують, що «білі були проти червоних», одні других звинувачували і теж ніби «незаперечними доказами». І ті й ті пригощали громадськість відвертим чи прикритим намаганням звинуватити та передати свої «докази» не до незалежного суду, а владі, для формування громадської думки. У даному разі суду не було. Тож залишився суд історії.

Настав час, коли молоді люди за допомогою Інтернету мають змогу самі дістати інформацію, зіставити її і зробити свій висновок, кому і як довіряти.

Так, в Інтернеті, в публікації «Загадка» смерті Леонтовича» вказано, що «...його загибелі впродовж 80-ти років було присвячено найбільше публікацій. На жаль, у своїх деталях усі ці розповіді, основані, зчаста, на оповідях свідків-родичів, й різко контрастують, суперечать між собою. Ці ознаки чітко виявилися уже... в часи Незалежності України, коли стали доступні засекречені матеріали тих часів і, як наслідок, показали спотвореність та заангажованість

публікацій в радянські часи, якими приховували знищення талановитого українського композитора тодішніми владними структурами — так званого ВЧК. Єдине, що так і не стало зрозумілим — через що чекісти вдалися до такого жорстокого акту...»

Нині як доконаний факт констатується: «Саме в ніч з 22 на 23 січня 1921 року композитор перебував у свого батька у селі Марківка Гайсинського повіту, де був убитий агентом ВЧК Грищенком...»

Запрошую читачів самим взяти участь у спробі віднайти правду. Фрагментарно викладу з того, що вже раніше опубліковано:

«...Згадувалося про одного з найближчих друзів Леонтовича, Гната Яструбецького, оскільки він записав детальну розповідь батька Леонтовича про вбивство композитора: У суботу 9 січня 1921 року Микола Леонтович був у Тульчині... Під вечір, у той же день, він приїхав кіньми у Марківку до батька. Ще не встигли обмінятися новинами, як на подвір'я в'їхала підвода. Була шоста година вечора по сонцю... До хати зайшов молодий, 22–23-х років, середнього зросту чоловік... Попросився переночувати. Непроханий гість називав себе на прізвище Грищенко... Звук пострілу розбудив отця. Була 7.30 ранку. На ліжку під вікном сидів напівзігнутим Леонтович і зляканим голосом допитувався: «Що це, вибух?» Промовивши ці слова, впав на подушку. Над його ліжком стояв Грищенко. Він був босий, в самій білизні. В руках тримав зброю, викидаючи стріляну гільзу. Дома ще були сестра композитора і донька Галина. Їм, як і батькові композитора, незваний гість позв'язував руки. Він одягнув на себе напівкожушок, який носив батько Леонтовича... Вимагав грошей... Шукав речі. І з речами вийшов.

На крик пана-отця прибіг учитель, інші люди. Вони розв'язали руки Леонтовичам, наклали пов'язку на рану потерпілого. Рана була з правого боку. Рвана рана. Леонтович ще встиг сказати: «Тату, я помираю». Була восьма година ранку, неділя 10 січня 1921 року. Коли приїхав лікар, Леонтович був уже мертвий. 12 січня, коли ховали композитора, у Марківці мела дуже сильна завірюха».

Далі йде: «...Хронологія технологій спотворення-викривлення комуністичним режимом щодо смерті Миколи Леонтовича:

про Гната Яструбецького вказано, що він «...на той час, працював заступником завідуючого політвідділом одного з

київських видавництв. Поїхавши на місце трагедії з мандатами київської ЧК і губревкомітету, він провів там 4 місяці (з лютого по травень), а по приїзду зробив доповідь «Товариству вшанування пам'яті М. Леонтовича». Яструбецький наводить прізвища свідків, розповіді композиторів сестри Вікторії та дочки Галини, той виклад, зроблений по свіжих слідах, надзвичайно докладний, але частину фактів було упущено, завдяки чому в офіційних колах поширили інформацію про вбивство Леонтовича переодягненим «петлюрівцем».

Потім технологією «...зайнявся відповідальний секретар міністерства внутрішніх справ УРСР Головченко Іван Харитонович, який з 1962 року став Міністром внутрішніх справ УРСР (аж до 1982 року). Саме з-під пера цього «письменника»-міністра почали виходити спогади родичів Леонтовича (сестри чи дочок), в яких поміж куцих даних вбивства поширювалася розлога інформація щодо «петлюрівсько-розбійницького» сліду в справі Леонтовича.

В іншому місці згадується «...Надія Танашевич, яка мала славу шкільної поетеси. Одного дня він пустився пішки до села Стражгород (село в Теплицькому районі, неподалік від батьківської Марківки. — *Авт.*) де вона жила — а це від Тульчина 70 верств. Прихопив із собою старшу доньку Галину. Порозмовлявши й почаювавши, раптом стара Танашевичка запропонувала поворожити по руці Леонтовичу. Він погодився. «Ось це лінія життя, — зауважила вона, — недовга». Микола Дмитрович засміявся: «Значить, коли я буду від вас їхати, з лісу вийде бандит мене вбивати. Та я йому скажу: «Е, ні! Стій! Матушка Танашевич мені загадала довго жити»...

...Повертаючись до Тульчина, Микола Дмитрович завітав до свого батька в село Марківці. Родина сиділа, розмовляла. Було це вже надвечір, коли раптом на подвір'я в'їхала підвода, на якій сидів чоловік, що назвався Грищенком. Він пояснив, що бореться з бандитизмом, показав документи з багатьма печатками. Його поклали в одній кімнаті з Миколою Дмитровичем. Десь на світанку 22 січня 1921 року пролунав постріл і звідти вискочив із зброєю «нічліжанин». Коли рідні забігли до хати, все було перевернуто, Микола Дмитрович, поранений у живіт, лежав, спливаючи кров'ю.

Ще в одній публікації: 23 січня 1921 р. М. Леонтович був у с. Марківці, куди ще 8 січня (на Різдво) приїхав відвідати батька —

сільського священика о. Димитрія. Увечері того дня на подвір'я господи заїхала підвода з двома незнайомцями. Один з них був фурман Федір Грабчак, а другий — людина у шкірянці і з обрізом через плече та посвідченням оперуповноваженого Вінницького ЧК на ім'я Афанасія Грищенка. Попросилися переночувати. Грищенка поклали в одній кімнаті з М. Леонтовичем. На світанку пролунав постріл... Микола Дмитрович вмер на батьківських руках, стікаючи кров'ю...

Серед публікацій є й той факт, що «...Почалися розшуки Грищенка, він якийсь час грабував людей в околицях Теплика. В одному із сіл господар клуні натрапив на нього і зарубав заступом».

Чому я так детально, хоч і фрагментарно відобразив публікації про смерть Леонтовича? Прикро, але тому, що ні одна з них не переконлива. Вважаю, що і в читачів одразу виникає безліч запитань. По-перше, дати. Вони різняться так, що не зрозуміло, в якому стилі літочислення, новому чи старому, вони вказані. Зверніть увагу! «...Під вечір в той же день приїхав з Тульчина в Марківку», а це не близький шлях. і те, що шоста година, навіть «по сонцю», то зимою, в січні — глупа ніч. Навіть приїзд підводою, а не на санях зимою, викликає сумнів. Так і не з'ясовано, в Тульчин їдучи (можна припустити — від Надії Танашкевич із Стражгорода) чи з Тульчина, подолавши досить далеку дорогу, він під вечір прибув у Марківку! Чи був допитаний «фурман (їздовий) Федір Грабчак? Вони ж обидва попросилися на нічліг! Не буду акцентувати на інших розбіжностях, допитливий читач легко може зробити це сам. А коли взяти до уваги «зарубаного заступом», то на мертвого можна багато чого списати.

Припускаю, що приховати, навіть у роки того лихоліття, смерть уже відомого композитора було не так просто. Тому й послали, щоб розібрався, Яструбецького — товариша Леонтовича. Не знаю, не буду кидати камінь в чужий город, тим більше посягати на їхню дружбу. Я доволі знайомий з людьми, які й розумом здібні, та все ж мають свої хиби, свої вади, і відомо, як їхні, зовні прекрасні якості, може використовувати офіційна влада.

Мудрі люди кажуть: «Істина — це рівновага». Не було її, не могло бути ні в часи громадянської війни, ні опісля. Влада тоді примушувала казати «вірую», а думки, бажання і вчинки не пов'язували з тією вірою, яку проповідували на словах. На цьому

ставлю крапку, не буду далі розводитися і втомлювати читачів своїми міркуваннями. Знаю одне: документи теж пишуть люди.

Чому у нас в селі такий поговір? Можливо, жителів Марківки я не переконаю, але оте пограбування «в нічній сорочці» якось теж не переконливе. Для мене досить того, що і в показах фігурує «кожушок», на який саме й поласилися грабіжники, — за оповіддю, почутою мною в дитинстві.

Не хочу вносити розбрату, забирати хліб у біографів, проте, якщо ця публікація зачепить за живе тих, хто хоче докопатися до істини, то вже й це буду розцінювати як успіх.

Кілька років тому земляки взяли мене на полювання. На зайців. Здебільшого я стеріг торби, полювали вони, а я спостерігав природу. Немає вже того хутора, перейменованого на Ленінка, а музика Леотновича вічна. Він, його музика належить не владі, а народу. Ніхто, хоч який би владний був, не примусить її сприймати силоміць. Чи на державному заході, святковому концерті, чи десь тихо озвучена, вона бере за саму душу! Бере, бо вона не просто духовна, а з інтонаціями українських народних пісень.

Не відкрию Америки, коли скажу, що десь до шістдесятих років ім'я композитора більше шанувалося в діаспорі, ніж у своїй країні. В нашому краї говорили, що саме діаспора наполягла на тому, щоб відкрити йому музей у селі Марківка. Саме через те, що багато українців із закордону бажали відвідати його могилу, влада вимушена була зробити асфальтну дорогу від траси Умань — Вінниця до Марківки, а вже від неї і до Теплика. До того часу автобусне сполучення з райцентру на Гайсин та Вінницю було не зовсім зручним — через Степанівку.

У 1969 році жителі сіл Марківки та Степанівки Теплицького району на загальних зборах ухвалили створити меморіальний комплекс садиби його батька Дмитра Феофановича, де, як офіційно вважають, загинув композитор.

Відкрито музей М. Д. Леонтовича у с. Марківка в грудні 1977 року на честь 100-літнього ювілею композитора.

Вже 44-й рік — стільки, скільки прожив на землі композитор М. Д. Леонтович, — існує музей. Я не випадково вжив слово — «існує». Так, нині він не живе, а існує, занепадає. Приміщення потребує ремонту. Наближається 135-річчя з дня народження, та місцеві фінанси — співають романси. Як кажуть, одним голосом не

потягнеш, потрібен дружній хор, сила людської і державної вдячності славетному композитору.

4. НАШ ВИПУСК

Завжди, навіть проходячи поряд, поспішаючи у справах, глянувши на величну архітектурну будівлю, подумки вітаюсь і роблю уклін тобі, ALMA MATER! Та й не дивно, бо хіба не з хвилюванням у серці вже понад 30 літ тому за нами зачинились двері Харківського юридичного інституту і відкрився широкий світ можливостей проявити себе. Майбутнє, про яке тоді мріяли, для багатьох уже стало минулим, і ми його знаємо. Та кому не любо, з досвіду пережитого, оглянутися назад — згадати свою провесінь?

Вважаю, що наш випуск 1980 року — сильний. Сильний уже своєю вагомістю займаних у державі високих посад. Кажуть, що колишній Президент України, йдучи коридором нашої академії, придивляючись до галереї портретів випускників, сказав, що саме тут влада... Серед фотопортретів у числі перших — Олександр Іванович Медведько. Він досяг найвищої професійної посади. А йшов він до неї, як і ми всі, спочатку через вступні іспити, а потім — через... «буряки». Не дивуйтесь, саме тоді, у 1976 році, Харківщина відзвітувала про рекордний урожай буряків і вже навіть отримала привітання від самого Генерального секретаря ЦК КПРС. Хтось просигналив, що на полі ще тих буряків... Не більше тижня провчилися, як усіх кинули «на прорив». Жили — хто по хатах у селян, хто на сценах у клубі. Проте за той місяць спільна праця згуртувала так, як не зблизять тепер роки комфортабельних умов гуртожитків. Я бачив, якою дружньою, попри роки, залишилась 8-ма група, в якій навчався Олександр Іванович, коли об'єднавшись зі своєю 9-ю, після урочистостей з нагоди 25-річчя отримання дипломів святкували зустріч у кафе, клопоти щодо організації якої взяв на себе харків'янин — суддя Микола Маслов.

Це тепер вік студентів майже однаковий, а тоді щоб вступити, треба було мати не менше двох років трудового стажу, а для основної маси — ще й бути партійними. Деякі, як наш Євген Гаманко, родом із Шацьких озер на Волині, закінчивши 8 класів, перейшов на вечірню форму навчання і, отримавши атестат про середню освіту, мав стаж, який дав йому можливість стати абітурієнтом. Різниця у віці між найстаршим у групі Анатолієм Бакуменком (тепер голова Богуславського райсуду) і наймолодшим

— була у дванадцять років. Ось такий сплав молодості й досвіду в роки тієї життєвої пори, коли ми сприймали все навколо свіжими почуттями, наповнювали «комори» знань і вражень.

Випуск на той час судово-прокурорського факультету. Здебільшого судді та прокурорські працівники. Юристів не вистачало, тож розподілялись і в КДБ, і в адвокатуру, і в народне господарство юрисконсультами, нотаріат та партійно-державні органи. Кому пощастило, ті відразу пішли слідчими, потрапили до «золотого фонду» прокуратури.

Професія слідчого. Що в ній найважче? Зі свого досвіду скажу, що це потреба постійно доказувати, переконувати, доводити правоту своїх дій, навіть там, де все очевидно, де ти сам міг би бути суддею.

А хіба додавали позитивних емоцій допити жорстоких убивць, коли фіксуєш його покази і наперед уже знаєш, що тобі ж, чоловіче, «намажуть лоба зеленкою»...

Отак мені пощастило. Я не беру в лапки цього слова. Пощастило, що розподілився до прокуратури Харківської області і почав працювати разом з однокурсниками Віктором Комарем, Сергієм Бакаєвим, Віктором Полежаєвим, Ігорем Морозом, Петром Гоковим, Андрієм Лукашем, Олександром Прошиним. А безпосередньо в Чугуївському районі теж з однокурсниками, суддею Олександром Остапенко та слідчим райвідділу Миколою Малявіним. Разом починали слідчими, та у Миколи ширший послужний список — генерал міліції, нині голова Валківської районної адміністрації. Олександр Прошин попрацював помічником прокурора Чугуївського району, перейшов до Куп'янської прокуратури і невдовзі, після здобуття Україною незалежності, став першим начальником місцевої, а потім і Керченської митниці. Петро Гоков з посади помічника Куп'янського транспортного прокурора став суддею, потім «кадрово укріплював ситуацію» в Узбекистані, та все ж повернувся в Україну і працює суддею Дніпропетровського обласного суду.

Провідуючи батьків, щиро радів зустрічі з Олександром Медведюком, тоді слідчим у моєму рідному Теплицькому районі на Вінниччині. Та й взагалі, як тільки кудись поїдеш, то, насамперед, цікавишся, чи не має випускників з нашого інституту.

Менш ніж через два роки дізнались, що першим прокурором району з випуску став Михайло Римець. Мабуть, пам'ятають

однокурсники, як він майстерно читав гуморески Павла Глазового. В подальшому зі здоровою заздрістю та гордістю дізнавався, що Анатолій Давидюк уже заступник голови Подільського райвиконкому міста Києва, В'ячеслав Міщенко — член обласного, а потім і Верховного Суду, а Володимир Богуцький — уже захистив кандидатську дисертацію, заступник декана, потім декан нашого факультету, директор інституту та перший ректор Академії Генеральної прокуратури.

Через три роки після випуску на тримісячних курсах підвищення кваліфікації слідчих доля звела мене з однокурсниками Леонідом Ваврентовичем, Юрієм Гадзаном, Анатолієм Куриленком, Володимиром Хомазюком. Незабутні весняно-літні дні та білі ночі в Ленінграді. Ми з Леонідом таку культурну програму для себе розробили, що кожен день обов'язково бували чи то в театрі, чи в музеї, чи на виставці, та й на кінофестивалі вживу бачили знаменитих артистів. І досі згадуємо, який великий багаж прекрасного ми тоді взяли з собою, немов відчуваючи, що саме такий багаж буде противагою тому, з чим доведеться зіткнутися в нашій роботі, з потворними явищами, і з брудом, і зі злом.

Тільки повернулися з навчання, дізнаюся, що Леонід уже прокурор Маловисківського району Кіровоградщини. 1986 року дійшла і моя черга. Прокурор області Геннадій Костянтинівич Кожевников викликав і запропонував посаду прокурора Великобурлуцького району. Запитую: «А якщо відмовлюсь?» — «Відмовишся, більше нічого пропонувати не будемо!»

Так і прийняв пропозицію і як покликання, і як наказ, як солдат, якого викликали з шеренги, де він стояв поряд з товаришами, й призначили офіцером.

Було приємно отримати посвідчення разом з однокурсником Петром Хомічевим, призначеним прокурором району міста Дніпропетровська. Чи думав тоді про слова Сенеки: «...тобі доведеться посивіти серед тих прокураторських... клопотів, у колотнечі, між усе нових хвиль, яких не вдасться уникнути, хоч би як ти прагнув поміркованості та спокійного життя. Зрештою, що з того, що ти хочеш відпочивати? Твоя доля не хоче!»

Не шкодую. Посада прокурора дала можливість пізнати та зрозуміти, як працює державний механізм, почути, як владу оцінюють люди, яка реальна роль закону та права, а головне —

бачив людей у щоденній їхній праці. Відчув, що їм не дуже потрібен прокурор-наглядач. Важливо не заважати вирощувати хліб, робити те, що споконвічним було на землі, а завдання влади — правити, не лякаючи гуркотом управлінських коліс.

Хоч би що там говорили, а постать прокурора була й буде політичною. Керівництво Генеральної прокуратури України націлює підпорядкованих прокурорів, перш за все, мати професійну репутацію і на її основі стримувати політичні пристрасті. Адже жити в суспільстві і не залежати від нього — неможливо. Багато можновладців хотіли б мати «кишенькових прокурорів». Пригадую той час, коли тільки формувались районні державні адміністрації. Увечері з телевізійної передачі дізнаюся, що колишній Президент на всю країну проголошує, що головам адміністрацій надаються майже прокурорські функції, а в деяких питаннях навіть більші... На ранок іду до прокуратури. Назустріч до приміщення адміністрації йде її голова, який був на тій нараді.

Не приховаю, моє стримано-критичне ставлення до влади взагалі утворювало навколо мене деяку порожнечу. Вітаємось, і він першим так з погордою каже: «Сподіваюся, бачили по телебаченню, що тепер нам майже прокурорські функції надають?..» — «Чув, — відповідаю, — то, може, щоб не зволікати, повернемось до мене в кабінет, і я відразу прокурорську печатку віддам?..» Ніби жарт. Але в ньому, як завжди, тільки частка жарту, все інше правда. Не хочеться, щоб на долю нинішнього покоління прокурорських працівників довелось побачити приниження ролі поважного органу до «чого бажаєте?». На цю тему багато наукових праць написано, і хоча я вже відійшов від практичної роботи, проте щось не дуже чую, щоб саме народ вимагав зменшення ролі прокуратури, особливо в захисті його прав, убачаючи в ній ефективний орган швидкого реагування.

Багато однокурсників працювали в прокуратурі на високих посадах.. Прокурором Київської області — О. С. Гардецький, моєї рідної Вінницької — О. С. Шморгун, М. В. Косюта — Дніпропетровської області, начальником управління Генеральної прокуратури України — В. Л. Рябенко, прокурором відділу Г. О. Христенко. Зі слідчого, який розслідував резонансну кримінальну справу «Білого братства», до заступника Генерального прокурора України — такий послужний список В. М. Шокіна.

Звичайно, вступаючи, багатьом мріялось стати розвідниками. Та, наскільки мені відомо, справді розвідувальну діяльність, десь у зарубіжжі, виконував лише один наш однокурсник. Проте в КДБ, а потім і СБУ працювало багато. Начальником УСБУ у Хмельницькій області 2009 року став В. М. Скок.

Не безуспішно вибрали наукову працю і продовжують працювати в нашій ALMA MATER та в інших навчальних закладах М. В. Домашенко, Р. Б. Шишка, А. Ф. Волобуєв, С. І. Власенко, О. М. Толочко, Л. В. Петрова, Л. П. Чередниченко. Суддями Харківського апеляційного суду працюють Валентина Устименко та Григорій Пашньов, адвокатами в Харкові — Євгеній Щоголь, Катерина Стукало. Звання Заслуженого юриста України дістав суддя, однокласник Анатолій Галич. І до нині він, як і суддя Чорнухинського районного суду на Полтавщині, Ваня Орел, зберегли любов до музики. Її серйозність опанували в інститутському музикальному оркестрі. Колишня художня самодіяльність інституту нині розквітла званнями і Народних, і заслужених артистів України, лауреатами різноманітних конкурсів.

Як летять роки! Син Вані Орла і моя менша дочка в 2010 році отримали, як і ми в 1980-му дипломи юристів.

Не всіх назвав. Багатьох уже Господь закликав на вищий суд.

Вони, і такі, як вони, переконливо показали, що людина з розумом і здібностями, хоча і без родових титулів, своєю професійною репутацією має право на пошану до себе. Не простим був їхній шлях до визнання, адже саме нашому поколінню довелося перейти не просто рубіж тисячоліття, а й від комуністичного світогляду та правовідносин однієї держави — до розбудови самостійності України.

Першим прокурором області з випуску став Михайло Косюта. Біографії таких людей оприлюднені. Серед звань і наукове — доктор наук. Я лише хочу сказати, що, якби він не був прокурором, він все одно пішов би в науку. Хто ще крім нього не давав проходу та затримував після лекцій поважних професорів і докопувався до істини? Це я відчув, коли він якось побував у мене в районі, і вперше побачивши реліктового звірка — байбака, рідкісний вид ровесника мамонтів, і почувши його своєрідний свист, яким той з різними відтінками сповіщає і про спокійну обстановку, і про

небезпеку, так доскіпливо випитував у мене все, що я сам знав на той час.

А Олександр Гардецький, кумиром якого ще в студентські роки був знаменитий Че Гевара. Як і той, він не побоявся вийти на бій із системою. У роки «перебудови», як слідчий, виявив таку зухвалість, що затримав кореспондента газети «Правда». Щоправда, не надовго. Втрутилися з «Олімпу». Затриманого випустили і... полетіли голови — секретаря обкому, начальника КДБ, прокурора області. Дісталось і Олександрові. П'ять років він їздив до Москви, щоб довести свою правоту і лише в незалежній Україні добився правди, та був поновлений в органах прокуратури.

Прокурором Одеської області працював Віктор Шахов. Провідуючи дочок в Одесі, зустрічались. На жаль, уже не зможемо... відболілось, віджилось.

Якось, будучи в Одесі, завітав і до Валерія Чимишорянова в Кілію. Хто з нашого випуску жив у гуртожитку, пам'ятають які борщі він готував. Цікаво було побачити той його край. Я працював на кордоні з Росією, а він — заступником прокурора на кордоні з Румунією. Показав мені Дунайські плавні та нашу, українську Венецію — Вилкове. У моєму районі, стараннями колишньої влади, не залишилось жодної церкви, а він поводив по старовинних храмах, де споконвіку сповідують свою віру і мирно вживаються люди різних конфесій.

Не важко написати про випуск у вигляді суцільного переліку заслуг, досягнень та успіхів. Ще ж Сенека стверджував, що фортуна нікого не підняла аж так високо, щоб не грозила йому настільки, настільки й посприяла. А чи можна комусь дорікати за прагнення піднятися на ту висоту, з якої він опустився?

Не все в житті однокурсників було безхмарним. Немає людини, чиє життя було б таке просте, як здається його заздрісникам. Доля тішить небагатьох, а випробовує всіх. Ті, хто падав, якось мусили підводитись самостійно. Саме «генералам» з нашого випуску Сергію Фортуні та Роману Шубіну (з першим я мешкав в одній кімнаті гуртожитку, а з другим був в одному будівельному загоні) довелось розслідувати найбільш резонансні кримінальні справи. Не завжди все вдавалось. Ті, хто цікавиться, розуміють, про що йдеться, адже саме вони розслідували справи прем'єр-міністра Ю. Звягільського та вбивства Гонгадзе. Роман ще працює, а Сергій вирішив, що ліпше пекти хліб.

Дещо з гумором, та все ж оцінюючи сміливість вчинку, скажу, що наш одноклассник, суддя Феодосійського суду Криму, Олександр Коваленко, визнав недійсним Указ Президента України В.А. Ющенка. З деяких причин не варто надокучати читачеві подробицями. Досить буде сказати, що мої одноклассники могли б розповісти чимало цікавого про підґрунтя багатьох подій у політиці та економіці.

Звичайно, з роками утворилася певна дистанція; вчорашній товариш міг післязавтра стати начальником. Життя, так склалось, що мені довелося як самому бути прокурором, так і побувати в безпосередньому підпорядкуванні свого одноклассника — Анатолія Бурмаки. Спочатку він, як і дружина Генерального прокурора О. І. Медведька — Галина Поліщук, закінчив Чернігівський юридичний технікум, а потім і наш інститут. Ті, хто закінчили технікум, на перших курсах для нас були «авторитетами», змагались, щоб сісти біля них за столом на семінарах, — могли підказати. Перед пенсією доля знову звела нас: він — «тюремний» прокурор, а я — його старший помічник. Не подумайте, ніякого панібратства, тільки більш серйозне ставлення до роботи. Якось прикро чути від одноклассника, що ти чогось не вмієш чи неякісно зробив, адже вчили одні вчителі. Досі велика їм шана і низький уклін!

Вже будучи на пенсії, дізнався, що Леонід Ваврентович після посад прокурора кількох районів та заступника прокурора Кіровоградської області працює начальником відділу прокуратури Харківської області. Я дав йому почитати свої перші «проби пера», а він мені дві віршовані збірки щирого гумору теж нашого одноклассника — нині голови Апеляційного суду Черкаської області Віктора Подороги. Не дивно, що і на цій ниві є наш засів. Адже ще будучи бійцем студентського будівельного загону, командиром якого у мене був нинішній директор інституту підготовки кадрів для прокуратури — Іван Васильович Бенедик, відчув, який великий культурний потенціал одноклассників. Працюючи на будівництві клубу Красноградського м'ясокомбінату, ми по закінченні робіт дали концерт для його працівників. Без репетицій — хто співав, хто грав, хто читав свої вірші... Розчулений директор комбінату з серйозним прізвиськом — Вовк — накрит нам прощальний стіл, за яким я вперше скуштував незвичний делікатес — бичачі яйця.

Кілька років тому я зайшов до кабінету прокурора Вінницької області і, побачивши Олексія Шморгуна, сказав, що ось так, на

вулиці, пройшли б і не впізнали один одного. Та вже через кілька хвилин ми один одному розповіли про однокурсників, з якими довелось працювати, — і ніби не було тих літ. З прикрістю зізнаюся, що свою рідну область знаю менше, ніж Донецьку, Дніпропетровську, Харківську, де навчався і працював після закінчення школи. Там, з приємністю прокурора області, зв'язався із Анатолієм Басюком — прокурором Барського району, і того ж дня був у нього в славному місті. Постояли на березі річки, біля стародавньої фортеці, де проводились зйомки фільму «Роксолана». Хоча вже був час вечірньої молитви, Анатолій провів і показав мені монастир кармеліток. Для мене саме слово якесь милозвучне. Я побачив молодих дівчат і жінок що відреклись від радості буденного життя і жертовно служать Всевишньому.

Згадалися дівчата з нашого курсу... Це ж тепер, уже не в інституті — в академії, їх майже порівну з хлопцями. Може, й краще — до чужих не потрібно бігати. А в ті роки тільки в нашій 9-й групі було найбільше — аж вісім дівчат.

Нині рідко зустрічаємось і, хоча вони уже мають онуків, для нас завжди залишаються юними. З приємністю згадую Ларису Головльову, Людмилу та Тетяну Іванових, Галю Шевченко, Тетяну Логетко, Галю Богданову, Тамару Набоку, Тетяну Краснокутську.

В інших групах було по дві-три дівчини. Доводилось ректорату влаштовувати вечори-зустрічі з іншими вузами, багатшими на кращу половину.

Звичайно, свої хлопці в носі не колупались, гав не ловили, а тим, кому дівчат не дісталось, доводилось тільки зітхати. Яюсь стоїмо на першому поверху головного корпусу і жваво розмовляємо. Аж тут по центральних східцях спускається та повз нас проходить Наталя. І так, бувало, на неї задивишся, а тут пройшла, зодягнена у джинсах, що тільки входили в моду. Описати її обтягнутий «джинсою» стан — це нічого не сказати. Жвава розмова, мов по команді, перервалась. Очі у всіх так і приклеїлись позаду, на тій «джинсі», аж поки вона підійшла до кафедри, відчинила двері, випросталась, та як вильне... Аж губи всі поприкушували, а найстарший скрушно помахав головою і промовив, зітхнувши: «Скажіть будь ласка, хіба після такого видива оце не будеш худим та нервним?..»

Красуні не відали тоді, що одружуються не тільки з чоловіками, а й з їхніми професіями — державною службою,

ненормованим робочим днем, у якому доба має більше завдань, ніж годин. Їм випало терпеливо чекати, поки чоловіки зайняті справами куди важливішими за родинні. Скільки недоданої ласки їм та дітям винні ми, чоловіки, скільки сивини додали в їх красиві коси? Як спокуту, хоч щирим словом, зичу, не тільки нашим дівчатам-випускницям, а й усім жінкам, які працюють у прокуратурі, щоб вони довіку пили з того джерела, яке іменується щастям, щоб живилися з водограю, який зветься любов'ю.

Тільки любов до життя, прагнення зробити його справедливим покликали на роботу до прокуратури дівчат-випускниць. Ще працює на відповідальнішій посаді начальника кримінально-судового відділу Дніпропетровської облпрокуратури наша чорноброва Ольга Вавилова. Після заміжжя їй личить і квітучо-українське прізвище — Чорнобривець, і робота, що під силу не кожному чоловіку. Відділ, через який, ніби крізь «фільтр законності», проходять кримінальні справи. Зрозуміло, що не всі вони інтелектуальної спрямованості, здебільшого жахливі своєю сутністю. Тільки вона знає про те, якими безжальними бувають люди, і як важливо не тримати на них зла, а лише — діяти в координатах законності. Мабуть, і це враховувалось, коли вручалася їй нагорода «Почесний працівник прокуратури».

Роки, мов розсідлані коні, до обрію долі летять, летять... Ніби недавно був випуск, а вже трохи з подивом, а більше з сумом помічаю, що в очах та на скронях ще не зовсім осінь, але вже й не літо — наближається старість. Я не зневажив своїх юридичних знань, проте, будучи на пенсії, вже спрямував усі думки до іншої мети. Присвячую себе захопленню, що в деякій мірі відрізняється від здобутого фаху, і віддаю цьому захопленню все більше своїх помислів, дозвілля та здібностей. Як це виходить — судитимуть читачі. Моє ім'я мало кому відоме, але з мене досить, що мої друзі його не забувають.

Згадуються студентські роки, часто так, що аж затужиш за ними і уявиш собі: от якби ще раз дістати таку змогу, вернутися в студентську юність, ото б уже натішився нею, всіма її радощами й можливостями! Та то лише солодкі мрії. Вже не вернути долі, неможливо, щоб знов зозуля накувала. А радість дружньої зустрічі, звичайно ж, можлива, і однокурсники зустрілися теплим травневим днем 2010 року на 30-річчя випуску.

Першим від випускників 1980 року був їхній уклін рідній ALMA MATER! Були щирі обійми, усмішки, радість, ніжність, перейняті взаємною симпатією, як те часто буває між розумними людьми, що радіють, зустрівши друзів.

Перед зустріччю фаховий юридичний журнал «Вісник прокуратури» опублікував нарис «Наш випуск», і не приховую, що мені було особливо приємно, коли, відкриваючи зустріч, ректор Академії Герой України В. Я. Тацій у вступному слові сказав:— «Не має необхідності говорити про професійні досягнення ваших випускників 1980 року, про це добре написав ваш однокурсник». Зізнаюсь, це була перша моя публічна похвала на літературній ниві. Приємно було почути його схвальний відгук про публікацію. Адже тридцять років...

Життя і досвід можуть надати окремим словам відтінку зовсім іншого, відмінного від їхнього буденного змісту. Вислів тоді ще першого проректора В. В. Сташиса перед колишніми студентами, нині судьями, прокурорами, адвокатами: «Тридцять років — це і на волі строк!» — зірвав щирі, довготривалі оплески...

Все ж ректорат є ректорат. Ні на мить не приховував від себе, що вони з похвальною чутливістю тримають руку на пульсі часу, і з того, що він показує, висновують свої дії. Розуміючи, що в аудиторії вже не студенти, а люди, які займають вагомі посади в органах державного управління, ніби упереджуючи запитання, В. Я. Тацій сказав, що присутні в аудиторії як практики можуть виказувати претензії до сучасних правових актів, законодавства. Правова наука й досі сильна, і академія надає до Верховної Ради вивірені проекти законодавчих актів. Проте, потрапляючи до комісій, на пленарних засіданнях їх так підкореговують під політичні, а то й фінансові інтереси груп чи окремих депутатів, що після прийняття практики тільки розводять руками.

За час роботи і мені доводилося розмірковувати над суперечностями права «перехідного періоду». Повторюсь, що, можливо, не в цій розповіді побіжно розмірковувати про сутність права, та, слухаючи, я подумки погоджувався з вичитаним у Анатолія Франса: «Право — є зведенням у систему практичної моралі». Роблю наголос на «практичній». А теорія і практика, самі розумієте, речі не тотожні. Саме практики відчують ті акти як невдалі, спричинені тимчасовою необхідністю, і саме на практиці

закони зазнають певних змін, аж до цілковитого відкидання їх основної суті.

Та все ж учасники зустрічі поверталися розмовами і думками до студентських років, до того, що вже безповоротно втрачене, що стало тільки чудовим спогадом. Спогадом того далекого, іншого, таємниче святкового, не схожого на сьогоднішні будні. А будні швидкоплинні і вже не додають учасників студентських зустрічей. Уже відчувається, як хутко минає молодість і в'яне її цвіт, як сивина вкриває голови тих, хто думками ще в молодості.

Насолоджуймося спілкуванням із друзями, бо ж не знаємо, чи довго ще втішатись нам тією насолодою. Час безжально проріджує лави випускників. Для багатьох доля вже відсипала свою мірку щастя. Ми тільки переступили 30-літній поріг з дня випуску, та вже задумуємося над практичною порадою Володимира Володимировича Сташиса, що з роками друзям потрібно зустрічатися частіше, для живих ще багато зосталося в келиху щастя.

ГОЛОДОМОР І ПОЛІТГРАМОТА ЖИТТЯ

Есхар. Селище міського типу Чугуївського району на Харківщині. Переконали, що люди доби самостійної України і не знають, що означає ця назва. Виявляється, все зовсім просто. Мовою років перших п'ятирічок це — скорочення від «Електрична станція Харківського району».

Тут зі мною трапилося, на перший погляд, щось дивне, але насправді правдиве. Річ у тім, що саме тут мені відкрились очі на страшні події років голодомору. До цього, навіть закінчивши 1980 року Харківський юридичний інститут, я майже нічого не знав про ті події.

Це ганебне явище та величезне страхіття для народу у ті часи згадували лишень як голодовку, викликану неврожаєм. Та й не могло бути інакше, адже в інституті 75 відсотків студентів були комуністами. Вступити можна було лише за направленням обкому партії.

Але один випадок перевернув мою свідомість і якщо ще не зовсім вибив камінь з-під того комуністичного фундаменту, то серйозно його похитнув, примусив задуматись і часто потім нагадував про цінність людського життя.

Працюючи слідчим, отримав якоесь завдання від прокурора виїхати в селище Есхар і перевірити повідомлення про знайдений труп пенсіонерки. Ніяких ознак насильницької смерті не виявив, та й сусіди свідчили: «Вчора ще вешталася». Жила в комунальній квартирі і тихо померла.

У кімнаті прості меблі. На невеликій етажерці книжки шкільної тематики. Переглядаю. Заходить уже літній чоловік і, показуючи документ, повідомляє, що він брат померлої. Люди переказали про її смерть, тож і приїхав.

Дозволив йому подивитись детальніше та забрати, на його погляд, цінні речі. Поки він переглядав, я роздивляюсь книжки. А голова селищної ради звернув увагу на ювілейний знак, випущений до 150-річчя заснування Харківського університету.

— Це ж яка рідкість! Чи можна мені взяти? — звертається до брата померлої.

Мабуть, для брата цей знак у цінностях не значився, і він легко дозволив узяти. Здивований таким поворотом, посміливішав і я: «А мені не дозволите взяти ось цю книгу? — показую на «Й. В. Сталін. Коротка біографія. Державне видавництво політичної літератури. Москва, 1953».

— Беріть, мені вона ні до чого.

Брат зібрав документи, нехитрі пожитки і попросив мене довести його міліцейським «ГАЗиком» до Чугуєва.

У дорозі розкриваю книгу і на першій сторінці читаю запис, зроблений не дуже каліграфічним почерком: «Волоханевій Г. Ф. за добре навчання та закінчення початкової школи — від МК Харківського державного університету 24.12.1953 року»

Розумію, що брат весь у думках про смерть сестри, і все ж запитую, звідки ця книга, яку це початкову школу можна закінчити в університеті.

Чоловік кілька хвилин мовчав, а потім, зітхнувши, з душевним надломом почав:

— Та коли ж розповісти, як не тепер? Який був рід... Сім'я була велика... Шестеро братів та сестер... Я живий тільки тому, що в голод, у 33-му, служив в армії. А після армії повернувся в село. Ні батька, ні матері, ні діда, ні бабці... Ганна вижила тільки тому, що маленькою якоесь попала до родичів у Харків. Вони працювали в університеті. Там хоч якусь сьорбанину давали. Потім дівчам сама працювала підсобною в університетському гардеробі. Вижила.

Заміж так і не вийшла — голод підірвав здоров'я. Не здобула й освіти, так все життя й була рядовим службовцем з початковою школою. Все, що отримала в житті, — ця кімнатка з підселенням. Ви молодий, не знаєте, та й не дай Боже таке бачити...

Далі їхали мовчки, кожен думав про своє. У моїй пам'яті сплигло те, що в дитинстві розказувала моя мати, теж Ганна, 1921 року народження, про той, з її слів, «страшний голод». Про смерть двох її менших — сестрички Марійки та братика Сашка. Розповідала, — а їй же тоді уже було 12 років, — що під час голоду, чоловіки, коли й випадало розпити горілку, то пили її не стаканами, а швацькими наперстками і замість веселощів, як це було раніше, починали плакати, скаржитись на безпросвітне життя, клясти свою долю. А доля їм випала така, що не позаздриш. Аж не вірилося тоді, що голод так затуманював мозок, і напівбожевільні люди вдавались до людоїдства.

Але тільки тепер, почувши сумну розповідь брата Волоханевої, якимось виразно уявив собі масштаби трагедії. Такі речі не виникають раптом, для них потрібен час, і, здається його було вдосталь. Завдяки заглибленню в історію склалося чітке уявлення про дійсність. Воно було й раніше, проте якимось інтуїтивне й спиралося на дуже уривчасті знання, а тут ураз ніби ширше відкрилось. Розповідь постала переді мною не як уривок з шкільного підручника, а як факт, тільки що відкритий, і потім ще довго озивалась у моїй свідомості, спонукала не просто критично, а реальніше глянути на деякі явища радянського життя. Це був один з тих моментів, кола душа стає дорослішою, коли у твоїх відчуттях вона раптом фокусує в одну точку ті розпорошені, непевні знання про жахливий період у житті нашого народу. Я ніби прокинувся зі сну офіційної пропаганди, пізнав, усвідомив, побачив внутрішнім зором, і мораль цього усвідомлення промовляла до мене самого, закарбувалася в моїй душі назавжди.

Я вже ні на мить не сумнівався в тому, що пізнав нову істину і повірив у неї незрівнянно глибше, ніж будь-коли у ту офіційну державну доктрину.

Саме тоді з мене впала завіса, яка багато що мені закривала; це ж де моє село, з такою незвичною назвою — Саша, Теплицького району, тоді — глуха околиця Вінниччини, а де Есхар на Харківщині? Це ж скільки того простого люду полягло голодною смертю, померло по всій Україні в ті 1932–33-й роки? Може, читач

і сам має уявлення, та, щоб не бути голослівним, наведу вже архівні дані по моєму Теплицькому районі. Ви побачите, скільки в цих словах правди. В них те, що пройшло повз увагу письменників (своїх, відомо чому), але збереглося достовірним у пам'яті.

(Фото)

Із спецповідомлення ДПУ (Державного політичного управління) у Вінницькій області секретарю обкому ВКП (б) за матеріалами 40.06.1932 року: «...мали місце масові виступи колгоспників, як-то: масовий вихід з колгоспів, розбирання посівного матеріалу і узагальненої худоби. Факти такі: «В колгоспі «8 березня» села Велика Мочулка за 30 і 31 травня подано 48 заяв про вихід з колгоспу. Більшість поданих є членами сект «Євангельських християн» та «духоборів».

В селі Мала Мочулка, того ж району. За три дні подано 115 заяв про вихід з колгоспу, що стало наслідком викривлень, допущених уповноваженим РКП Кримським.

В селі Метанівка, того ж району, подано 45 заяв про вихід з колгоспу.

31 травня в Теплицьку райколгоспспілку прийшли 40 чоловік із названих сіл з заявами про вихід з колгоспів. При цьому свій прихід пояснювали тим, що на місцях правління колгоспів не розглядають їх заяв.

Всі, хто подав заяви мотивують їх матеріальною незабезпеченістю.

Постановою РК Кримський виключений з партії і притягується до відповідальності. В села виїхали керівні працівники району для проведення масово-політичної роботи.

Райапаратом ГПУ ведеться розробка в напрямку виявлення контрреволюційного організуючого осередку».

Ознайомившись з цим документом, сам роблю висновок: «Не хотіли «добровільно» в колгосп, заженемо «кістлявою рукою голоду», вирішила влада. І заганяли.

Після цього заступник прокурора області надсилав до обласного партійного комітету цілком таємні доповідні (збережено правопис. — *Авт.*): «...громадяни села Соболівки Теплицького району Лещенко Анна Давидівна, 60 років, разом із своєю дочкою Лещенко Уляною Севастянівною, 20 років, та зятем Тарановим

Купріяном Олександровичем, 23 років, за соціальним станом бідняки, двоє з них колгоспники, 21 березня ц. р., заманивши до себе громадянку Білаш Годоську, під приводом дати їй їсти, а коли та зайшла до хати, всі троє повалили її на землю, перерізали горло, а після труп порубали на частини.

Під час обшуку у Лещенків було виявлено захованими двоє ніг та одну руку в комині (димоході), голову осмалену та одну руку, а також частини туловища знайдено в сорній ямі, печінку, легені та частини м'яса знайдено в печі, в горшках звареними; частину м'яса було вже використано для їжі...»

З іншого повідомлення: «...в селі Бджільні Теплицького району, у громадянина Хруща Олекси, по складу заможного, розпроданого за невиконання хлібозаготівлі, знайдено куски чоловічого м'яса та в мисці холодець й частково вже були використані для їжі. Винайдене м'ясо, як видно, з забитої 14 років дівчини.

Самого господаря Хруща Олекси вдома немає, він переховується. Під час слідства було затримано та відправлено до міліції його дружину Хрущ Федору, яка по дорозі померла. Смерть наступила, як видно від виснаження, бо остання була вся опухша, як це встановлено при огляді трупа...»

Зверніть увагу на те, що ці «цілком таємні» інформації підписані прокурорським працівником. Справа, власне, не в тій конкретній людині. Річ у тім, як для себе особисто вона оцінювала описані нею ж випадки!

Звідки оця тваринна байдужість? Невже не відчували, не вже вважали, що трагедія, яка відбувалася на їхніх очах, не має справжньої ваги, нітрохи не порушить світового ладу, а навпаки, буде підґрунтям для вибудови нового всесвіту!

Шкода, та прикладів приниження, запроданства й самозречення духу в ті часи багато. Нині просто дивуємося, що були люди, які щодня одні готували, інші поглинали ту ідеологічну полову чи, як тоді це називалося, «обслуговуванням масового читача».

А може, і їх опановував страх? Боялися прогнівити владу? Вважали страх своїм обов'язком? Та хіба ж можна вважати з точки зору доброчесності правильною таку заміну свого страху на страх для інших, розмінювати людське життя, яке завжди більше, вартіше, ніж страх, на менше — свою безпеку, немов монети? Ні,

існує лиш одна правильна розмінна монета, якою треба оцінювати все — це розум.

Дивлюсь на ці фотодокументи і, як не намагаюся, не можу зрозуміти впертої логіки невизнання голодомору. Настільки ж ми шануємо пам'ять про жертви, про справді трагічне, невже і ці архівні документи, ставши історичними, можуть бути для нинішніх поколінь мертвими, як каміння? Невже, збочивши в бік неправди, на свою біду під чужим впливом призабули все священне?

Саме через це адресую свою розповідь не лише своїм товаришам по роботі, а й сподіваюсь знайти вдумливого читача за межами вузького кола правоохоронців.

1937-й. Це вже ми вивчали в інституті. У книгах з історії засуджувались репресії проти партійних та господарських кадрів. Проте, і тоді повні масштаби знищення простого люду нам не відкривали, не говорили про те, наскільки масовими були сталінські репресії, наскільки буденними — нічні розстріли, скільки безіменних могил... Ніхто так і не докопувався до суті питання чи не хотів. Бо тоді довелося б мати справу з правдою. Мабуть, тому і досі не зважаються до кінця підняти заслону, що прикриває глибоку таємницю беззаконня.

Потім війна. Я, як і всі, виховувався на книгах про героїчний подвиг радянського народу. Читав їх із захватом. Батько фронтовик, сапер. Перед самою війною він закінчив 8 класів. У часи ліквідації безграмотності це була освіта, тож під кінець війни та деякий час після неї він служив у «СМЕРШ». Був у Берліні. Знавав його першого радянського коменданта та начальника гарнізону, генерала, героя Радянського Союзу М. Е. Берзаріна.

Сержант «СМЕРШУ». Тепер розумію, що йому доводилось бачити, тож знав більше, ніж описано в книгах. Мені, хлопчаківі, розповідав про початок війни, про загороджувальні та штрафні батальйони, про декілька трупів двійників Гітлера, операції з перевдяганням в одяг «бандерівців» у Західній Україні. Не вірив, тоді думав, що тільки не на язиці в п'яного. А він і не заперечував, що не може всього розповідати. Давав підписку. Передивляючись те, що я читав, задумливо говорив: «Правду про війну ще не скоро буде написано». Тепер знаю, що й досі не всю написано. Любив слухати розповіді фронтовиків, дивувався, як раптом замовкали, щось не договорювали. Тепер розумію чому.

Працюючи прокурором відділу нагляду за додержанням законів про національну безпеку, вивчав кримінальні справи та готував матеріали для реабілітації незаконно репресованих. Відомі мені ті підписки про нерозголошення державної таємниці. Скільком фронтовикам, тим, хто «ставив на коліна агресора», вони закривали рота. А кому не могли закрити, тих відправляли до ГУЛАГу.

Розповідала мати і про голодовку 46-го. Тоді вижити допомогло те, що дозволяли їздити в Західні області та міняти там пожитки на харчі.

Вантажні залізничні платформи й «товарняки» на станції Кубліч були обліплені людьми. Машиністи поїздів на станції зупинки не робили, а лише до мінімуму стишували хід, тож люди, ще на підході до станції, спершу викидали клунки та мішки, а потім вистрибували самі. Було таке, що поки вистрибнеш та добіжиш до місця, а клунки вже поцупили ті, що голодні сиділи в кущах. Говорила, що і в 46-му був голод, але не було того мору, як в 1932–33-х роках.

Беручи в руки книгу, що влада як відзнаку за освоєння політграмоти вручила Ганні Волоханевій, роздумував. А я сам хіба не вивчав політграмоти? Я закінчив комуністичний вуз. Був піонером, комсоргом, парторгом, членом райкому партії. Не головним, але гвинтиком у державній машині, що вершила долі людей. Що змусило мене свідомо зайти і свідомо вийти з того комуністичного дурману? Хочу, як кажуть, трохи відчинити двері особистого життя. Досі я не часто зустрічав одкровення прокурорів. Навіть колишніх. Та хіба ми не тимчасові на сім світі? Навіщо приходимо, і як маємо жити, і чи всіх терзає сумління, і чи кожен з нас спроможний відкрити свою душу ще для чиеїсь?

До студентства уже мав технічне училище, працював у шахті, служив в армії. Там мене прийняли кандидатом у члени КПРС. Потім — автокранівник на «Серпі й молоті», заводі з героїчними революційними та трудовими традиціями. Як простий народ уже тоді, на початку 70-х років минулого століття, іронічно оцінював політику партії, зримо відчув після однієї з п'ятихвилинок, яку зібрав не начальник гаража, а парторг. Він перед усіма став вичитувати одного з водіїв за прогул. Скінчивши монолог, звертається до нас: «Може, хтось із колег хоче сказати, засудити його вчинок?» Усі мовчать, знають, що завтра можуть і їх отак, привселюдно... Аж тут Анатолій Яровий, безпартійний, але

гострий на язик: «Так, правильно ви його!» Парторг аж посвітлів, відчувши підтримку: «Ось бачиш, і колеги...» А той серйозним тоном веде далі: «Бачите, що собі дозволяє — прогулює! Та з такими, як він, ми не те, що комунізм не побудуємо, ми й соціалізм, до бісової матері, розвалимо!» Підняли парторга на сміх та й усе.

Я з Анатолієм мешкав в одному гуртожитку. Не раз чув, як він, часто з неприкритою зневагою, ставився до комуністів. Завжди ставав на бік того, хто проти партійного керівництва, завжди радий був утнути якусь штуку офіційній владі, мав з того втіху, коли вдавалося довести бонзам їхню нікчемність і ненадійність їхнього існування чи бодай подратувати їх.

Як не дивно, але він перший загітував мене вступати до юридичного інституту, на вечірній факультет. На вечірній двері були відчинені й безпартійним. Він уже раз вступав, та не пройшов. Мене ж вечірній факультет привабив тим, що не треба було тягти гроші з батьків. Їм і крім мене було кому допомагати, тож спробував свого щастя, але я вперше, а Анатолій вкотре завалились на екзамені. Ввечері підводимо свій сумний результат разом із студентом вечірнього факультету, на той час за сумісництвом ще й вихователем гуртожитку, Леонідом Черновецьким. Знаючи, що я член партії, він порекомендував іти на стаціонар. Кажу, що не потягну на одну стипендію, та отримав просту, але практичну пораду, за яку йому й досі вдячний, бо ціна поради значною мірою в її своєчасності: «Вступи, а перевестися на вечірнє відділення зможеш завжди». Вступив і вивчився.

А от Анатолій ще тричі вступав на вечірнє. Лише перевівшись до іншого цеху заводу, працюючи там вантажником, підім'явши під себе переконання, став кандидатом у члени партії і теж вступив на денне відділення. Партії він не вірив, вірив у силу закону і йому хотів служити. Працював у прокуратурі, потім суддею в Кіровоградській області. Шкода, що рано пішов з життя туди, де тільки Бог йому суддя.

В інституті теж відчував ті перекуси в партійній політграмоті. У 1976 році нам, першокурсникам, партком організував зустріч зі старим більшовиком. Вже не пам'ятаю його прізвища та прізвищ, які він називав. Тепер шкодую, адже не думав, що писатиму, інакше знання, інформацію, події сприймав би таким чином, щоб пізніше ними можна було поділитися більш детально з читачами.

Та все ж згоден з тим, що неможливо виявити себе, якщо повторювати лише те, що чув від інших.

Той партійний ветеран був з охоронців чи Смольного, чи Кремля. Можете тільки уявити, скільки ж це йому тоді було років?

З розповіді зрозумів, що Леніна він кілька разів бачив та чув його промови на мітингах. Ну, розкажи про це, про себе та й усе. Ні, потрібно від себе сказати про Леніна таке, що нібито лише йому відоме. Мабуть, знайшов і став розвивати тему, яку до нього не розробляли. Веде далі про те, що є багато кіно- та телефільмів про вождя. Назвав артистів, які, на його думку, не те що вдало, а навіть геніально зіграли, відобразили постать Ілліча. Проте ніхто з них не скопіював отого ленінського, з «гаркавинкою» голосу. А оце недавно він побачив телефільм, де в кількох епізодах роль вождя зіграв ще маловідомий артист. Почув голос і... «аж стрепенувся! Леніна голос!»

Не знаю, хто як, а я слухав уважно і, почувши таке, подумав, що оратор, «тронутый вниманием, тронулся». Штовхаю ліктем однокурсника Михайла Севериненка, що сидів поруч (він потім дослужився до полковника СБУ), і кажу: «Добре його «шиза навернула», коли оце, більше ніж через 50 років, вчувся живий, ленінський голос».

У студентські роки, особливо на першому курсі, ми теж мудрували над першоосновами. Але щось не помічалось, щоб аж «гризли» той граніт марксистської науки. Не виявляли в цьому надмірного завзяття. Власні дослідження теж не давали ніяких наслідків, а як і давали, то такі плутані й безглузді, що з них не було пуття. Тому й не дуже намагався збагнути ті моральні принципи марксизму. Вже тоді відчувалося, що для засвоєння партійної науки був відсутній життєво важливий мотив, запити часу не вміщались у рамках старих теорій. То ж чи могли тією наукою просвітити нас у тому, чого до пуття не знали самі, коли не мали найменшого уявлення про те, що діється у свідомості народу? І хоча вірив я далеко не всьому з тієї науки, але й вона ширше відкривала мені очі на нові горизонти і на те, що діялось навколо.

Викладачі теж були різні. Пам'ятаю, у процесі вивчення такої серйозної дисципліни як «Історія політичних і правових вчень» уже поважний, у віці викладач, не приховуючи, казав, що є дві точки зору, одна наша — марксистсько-ленінська, і точка зору іншого світу. Те, що це так, проілюстрував розповіддю про те, як під час

звільнення західноукраїнських земель йому якось потрапив до рук словник політичних термінів, виданий українською мовою в тодішньому зарубіжжі.

У нашій політичній літературі на розкритті визначення комунізму тисячі дисертацій було захищено. Найкоротше з них: «Комунізм це — світле майбутнє людства!» Тож незвично було почути, що в політичному словнику зарубіжжя це трактувалось як — нісенітниця, видумана жидом Марксом для затлумачення простого народу!» Мабуть, уже в часи мого навчання в комуністичному навчальному закладі викладачі відчували, що зайшли занадто далеко в міфологізації вчення марксизму.

Люди часто помиляються. Можливо, що й ці мої висновки — хибні. Але, в усякому разі, я тоді думав так і переказую вам свої думки.

Хоч як влада сподівалася, що після закінчення «комуністичного» вишу випускники безапеляційно підтримуватимуть ідеологічні директиви, ми отримали в першу чергу правові знання, а вони вже дали можливість діяти, не дуже озираючись на партійні настанови. Особисто я пересвідчився, що теорія і практика то, як кажуть в Одесі, дві великі різниці. Не брав близько до серця гіпотези вчених — їх висувають для того, аби інші вчені мали що заперечувати. Адже й досі і вчені і філософи неоднаково уявляють собі походження світу та створення людей. Не приходять до спільної думки про початок світу і полишають нам самим тільки здогадуватись про те. А розумники вдають, ніби їм усе відомо, і морочать собі й іншим голову хитромудрими побрехеньками. Я не з тих, кому здається, що нічого немає правдивого, але з тих, хто стверджує, що до всього правдивого приєднано стільки неправдивого і воно так подібне до правдивого, що часто не знайдеш ознаки, за якою їх можна було б розрізнити. Багато темряви напущено навіть у письменні голови, а як її вигнати звідти?

Щодо багатьох наук, особливо суспільних, погоджуюся із Сенекою: «Давня мудрість давала настанови лише стосовно того, що треба робити, чого — уникати, люди ж тоді були кращими. А з'явилися вчені — забракло добрих. Бо та проста й очевидна добродішність обернулася у темну, вигадливу науку: вчимося сперечатись, а не жити».

Взагалі ж я ніколи не забивав собі голову тим, маю я рацію чи ні. Зрештою, це немає значення. Абсолютної істини людині не дано збагнути. Але мені, як і кожній людині, хотілося, та й нині кортить, за висловом Платона, «хоч трішки прозирнути в істинну суть речей, а серед них немає жодного, хто сушив би цим голову. Вони так впевнені в своїй мудрості, що можуть напустити туману в найпростіших речах і ще й цим хизуватимуться... На мою думку, Сократ говорив украй ясно, так що зрозуміти його спроможний кожний, хто має в голові хоч крихітку клею».

Я не випадково посилаюсь на Сократа і Платона, адже ще за їх часів в історії людської думки поставало питання про природу самого знання. Що таке знання? Як воно утворюється? Що є критерієм об'єктивної істини, і, нарешті, чи існує взагалі об'єктивна істина? На останнє питання софісти, до яких належав і Сократ, давали негативну відповідь. А сучасник Сократа Перікл стверджував, що ніякого надлюдського знання і надлюдських істин, у тому числі й релігійних, не існує. Кожний про речі судить у міру свого розуму і вважає це судження правильним доти, доки його противник логічними аргументами не доведе йому протилежного.

Безумовно, знання організує природні здібності людини, допомагаючи їй орієнтуватися в складних умовах навколишнього життя. Проте, з якоюсь іронією, роздумую про науку, і ніби й не можна уявити, щоб воно було, якби не було письменства. Платон у своїй праці згадує: «бог звався Тевтом. Він перший винайшов число, лічбу, землемірство і зорезнавство, відтак гру в шашки й кості, а також літери... прийшов до царя Тамуса... ознайомив із своїми винаходами, стверджуючи, що їх треба розповсюдити між усіма. Цар запитав, яку користь може принести кожен з винаходів... Коли ж нарешті черга дійшла до літер, Тевт сказав: «Ця наука, царю, зробить єгиптян мудрішими та пам'ятливішими, бо винайдено засіб для запам'ятовування й мудрості». На це цар відповів: «...одна людина здатна виконувати твори мистецтва, інша оцінювати, якою мірою вони шкідливі або корисні для тих, хто буде ними користуватися. Як творець літер, ти з батьківської любові приписав їм протилежне до того, що вони насправді можуть учинити. Бо цей винахід вселить у душі учнів забутливість внаслідок занедбання вправ для вироблення пам'яті. Адже, покладаючись на письмо, вони будуть пригадувати за допомогою зовнішніх знаків, а не завдяки внутрішній силі. Отже, ти винайшов

засіб не для запам'ятовування, а для пригадування. Своїм учням ти даси лише видимість мудрості, а не саму мудрість. Вони будуть багато пізнавати з чужих уст, але без глибокого засвоєння, і їм буде здаватись, ніби вони багато знають. Натомість здебільшого залишаючись невігласами, ще й нестерпними в спілкуванні».

Тож лінки мені було гризти «граніт» марксистської науки, вишукувати мудре в працях авторів, які можуть те сказати, що я і без них знаю.

Все ж не хочу прикидатись таким всезнайкою і скористаюсь словами Г. Гессе з його «Гри в бісер»:

«— Ох, якби можна було хоч щось знати! Якби існувало якесь учення, щось таке, щоб у нього можна було вірити! Все суперечить одне одному, все розбігається врізнобіч, ніде немає нічого певного. Все можна тлумачити так, а можна й навпаки. Можна витлумачити світову історію як розвиток і поступ, а можна побачити в ній лише занепад і безглуздя. Невже немає істини? Невже немає справді мудрого, неспростовного вчення?»

— Істина Є, любий мій! Але вчення, якого ти прагнеш, абсолютного, досконалого, єдино мудрого, немає... прагни вдосконалити самого себе... Істину треба пережити, а не викласти».

Як, після таких висловів про істину, не взяти до уваги роздумів сучасника Сократа — Горгія, про те, що завдання філософії полягає не в прагненні відшукати істину, бо такої не існує, а в спонуканні людей до доцільної, корисної і приємної діяльності.

Даруйте мені такий незвичний екскурс. Деяким читачам може видатись дивним і навіть незрозумілим, що автор зайшов у нетрі надто теоретичних міркувань. Але гадаю, що як хлопець, робітнича біографія котрого почалася в шахті, здобув і я науку, що тільки зміцнила той, робітничий гарт, який навчив розуміти: беручись за роботу, передбачай її наслідки, а істина — вона завжди відносна. Можна лишень уявити собі, що сталося б у відносинах, якби люди твердо повірили, ніби вони володіють істиною, і якби, — припустімо неможливе, — вони однаково її розуміли. Печальний досвід комуністичної ідеології лише підтвердив, що суспільний лад слід ґрунтувати на розмаїтті поглядів і не треба вимагати від людей, щоб усі вони визнавали єдину віру. Спроба домогтись цього лише обертала людей на фанатів і, як це скромніше висловитись, — йолопів.

Уже працюючи в прокуратурі, яка в той час була наділена функціями загального нагляду і займалась усім, аж до правильного розподілу вугілля та перевірки дотримання встановленого репертуару музикальними групами в ресторанах, споглядаючи життя, спілкуючись на прийомах, вичитуючи в скаргах та зверненнях, як говорив мій колега Дмитро Карлашов, той «плач народний», у мене зовсім не піднімалась рука «шити діла» з рекомендованим «пролетарським розмахом». Я не приховував своїх поглядів. Проте й не надто їх розголошував. Діяв по совісті. Хоч і сковували рамки закону, але на все мав власну думку. Вважав, що зроблю не гірше і справедливіше за інших. Адже закон це загальне правило, а тобі в конкретній справі потрібно дійти до особистості. Та й слідчий у системі координат права — фігура більш-менш самостійна. Знаєш, що це твоя справа, ти її особисто ведеш, бачиш результати праці.

Вірив і я в перебудову. Мені здавалося, що ті події, які назріли й відбувалися в країні, загальний настрій, який вони викликали і самі ж ними жилися, створюють сприятливі умови для відновлення народовладдя. Здавалося, що треба тільки з властивою у всьому світі владній еліті мудрістю все спрямувати, скерувати, повернути в потрібний бік. Вірив до ХІХ партійної конференції. Після неї в розмові з шанованою людиною, Іваном Прокоповичем Степанком, головою колгоспу, який у свій час був секретарем районного комітету комуністичної партії та головою районного виконавчого комітету, я, тодішній прокурор району, висловив йому крамольну думку: «Мені нібито нема чого ображатися на партію та радянську владу. Вона дала мені освіту, посаду, житло. Проте, бачу, що «завалить» партію Горбачов». У доволі різкому тоні він доводив мені, що партія цього не допустить. Життя на деякий час розвело нас. Та в останні роки зустрічаємось. Він і досі впевнений, що комуністична ідея вірна, просто не ті керівники бралися втілювати її в життя. Але і я, відверто сказати, не дуже радий з того, що тепер маємо. Поки спромоглись лише розвалити. Ті, хто першими відірвали від державного пирога, вже для себе щось побудували, а простому народу життя дається нелегко.

...На початку перебудови країна зачитувалась «Огоньком» та «Московськими новинами». Лімітований на той час журнал я передплачував, а газет приходило тільки три примірники на район. Одну газету забирали до районного комітету партії, другу,

зловживаючи службовим становищем, я прямо з районного відділку зв'язку брав для себе. Перечитував сам, давав почитати іншим і відправляв друзям до Харкова, де ці видання теж нелегко було дістати.

У ті часи були поширені так звані «ленінські п'ятниці». Цілий відділ районного комітету партії впродовж тижня розробляв якусь, на їх погляд, важливу тематику, відтиражовував, роздавав партійно-господарському активу, ті «йшли в маси» і, хто як умів, доводив до простих громадян «політику партії». Давали і мені ті роздруківки. Проте, як людина не просто з вищою, а вищою юридичною освітою, яка постійно відслідковує процеси, що почалися на теренах Союзу, не міг я просто «відбубоніти» тематику. Відчував, що людям цікаве моє бачення подій, і на запитання намагався дати вичерпні відповіді, не криючись, так як сам їх розумів, так як трактувалося це в уже згаданих мною та інших засобах масової інформації. Часто такі лекції затягувалися на кілька годин. Навіть водій службового автомобіля Геннадій Павлович Попов перестав сидіти в кабіні і запитував, чи можна йому бути присутнім на лекції. До речі, нещодавно зустрілись, і він мені зізнався, що саме з тих лекцій та бесід і до цього часу не байдужий до політики.

Одного разу разом зі мною на зустріч з колективом напросився поїхати інструктор районного комітету Мозговий. Лекція, як завжди, вийшла за рамки тематики районного комітету і перетворилася в дружню розмову. Я відчував, як мало ще знають люди про нову владу, і гадав, що зумію переконати їх у своєму позитивному ставленні до неї, гадав, що розумію їхні потреби й труднощі і своїми виступами хочу допомогти їм змінити дещо на краще. З реакції простих трудівників села на моє вільнодумство, з виразу їхніх облич відчував деяке здивування і навіть острах людей. Я їм розповідав, що починається нова ера, а вони, переживши багато на своєму віку, десь підсвідомо відчували, що основний тягар знову ляже на їхні плечі, що стара епоха ще не скінчилася і довго триматиме їх у своїх пазурах. Щодо себе вони не мали ніяких ілюзій. Те, що буде завтра, їм уже не раз обіцяли, а гідного життя як не було, так і нема. Хай там як, пасивно чи активно вони підтримають ту «перебудову», розплачуватися доведеться й їм. Вони це відчували (і це сталося, як ми пересвідчились, дуже скоро), а я пересвідчився значно пізніше,

коли розгорнуться події, у вирі яких з боєм побачив крах надій на краще завтра. Відгомін тих подій прокотився по всьому світу. Наслідки їхні надзвичайно важливі і часто проходять повз увагу поверхових людей, що легковажно беруться писати історію. А через це таємні пружини подій лишаються невідомі нам. Падіння такої могутньої країни і перехід влади з рук в руки дивують нас і здаються нам незбагненними — бо від нас утаїлось багато...

Та все ж про мої тодішні лекції.

Потім була і зустріч у «вузькому колі» з керівництвом господарства і там у застольних розмовах суть теж зводилася до подій у Москві, — така була атмосфера тих років, — до результатів «перебудови». Я не випадково беру це слово в лапки. Аналізуючи непідготовлену горбачовську «перебудову», згадую нашого славетного Остапа Вишню та його героя, який будував хату, а та, вже майже закінчена, взяла та й завалилась. «А коли побачив, що наробив, аж пальці знати, тоді:

— Я так і знав!

— Що ви знали?

— Та що отак буде!

— Так навіщо ж ви робили?

— Якби ж знаття...

— Так ви ж кажете, що знали?

— Так я думав, що якимось-то воно буде».

Нам зрозуміло, а як розтлумачити іноземцю різницю між «зробив» і «наробив»? Не дивно, що після такої «перебудови» пішов «парад суверенітетів».

Так от, повертаючись назад, інструктор райкому партії зізнався мені, що їздив зі мною не випадково, йому «доручили» проінструктувати, бо в районі вже пішов поговор про «лекції» прокурора і те, що вони хоча й не «антирадянські», але «проРУХівські».

Через деякий час випала нагода поговорити на цю тему і з секретарем районного комітету партії. Знайшли порозуміння, бо вже кілька разів давав йому пересвідчитися, що владні чиновники не те, що не знають права, а розуміють його по-своєму. Якимось партійний секретар зайшов сам до прокуратури і попрохав мене особисто приструнити одного секретаря партійної організації колгоспу. В того виник конфлікт з новим керівником господарства, і він на знак незгоди вже десь із тиждень не виходить на роботу.

Мабуть, партійні можливості впливу вичерпалися, тож рекомендує мені викликати того парторга і пригрозити, що коли не вийде на роботу, то, мовляв, притягнуть до відповідальності за дармоїдство.

Викликав я того парторга на бесіду. Той підтвердив, що таки й справді в конфлікті з головою колгоспу і більше не бажає працювати не те що секретарем партійної організації, а й у самому колгоспі. Дізнавшись, що у того хоч ще й не пенсійний вік, та трудового стажу вже за сорок років — почав працювати в колгоспі з чотирнадцяти років, що він має своє домашнє господарство, пасіку, я сказав, що у мене до нього немає нарікань з приводу порушення законодавства. Єдине, що йому тоді могли зробити, це звільнити за невихід на роботу. Тільки він пішов од мене, так і не зрозумівши, чого я його викликав, як телефонує партійний секретар району. Дізнавшись, що за дармоїдство того притягти неможливо, рекомендує мені не розводитися і про бесіду, і про те, що тих, у кого вже є достатній для нарахування пенсії трудовий стаж, неможливо примусити працювати: «Та у нас же таких, у кого достатньо стажу, більша частина населення району».

Тож я пообіцяв без потреби про це не розводитися, хоча знав, що навіть пенсіонерам примусово виділяли по декілька гектарів буряків для просапування.

Просапування буряків — то була як мала фронтова атака. Виділяли всім організаціям. Виділили й прокуратурі, та ми колективом лише один день вийшли на прополювання. Недоторканих не було — опублікували про це в районній газеті.

Тільки пройшла та публікація, як до мене звертається працівниця інкубаторної станції, вона, мовляв, знайшла нове місце роботи, написала заяву, вже минуло два тижні, а начальниця не звільняє, не віддає трудової книжки. Телефоную за місцем її роботи і, дізнавшись, що все так і є, як вона вказує, даю усну вказівку негайно видати трудову книжку, інакше, пригрозив: будете платити за вимушений прогул зі своєї кишені. Заявниці рекомендую піти за місцем роботи, взяти трудову книжку і принести мені особисто, щоб я пересвідчився, що мою вимогу виконано.

Яке ж було моє здивування, коли та принесла трудову книжку, в якій спочатку було вказано, що її звільнено за власним бажанням, а в кінці, у дужках чітко, масним чорнилом записано: «Буряки не прорвано».

Зателефонував партійному секретарю, розповів про такі своєрідні колізії трудового права в районі і, жартуючи, сказав, що хочу написати про це до журналу «Перець». Відчув, що він цілком серйозно рекомендує мені цього не робити.

До сатиричного журналу я нічого не надсилав, але на одному з партійно-господарських активів моя інформація про ті «не прорвані буряки» викликала щось подібне до реготу.

Отож, партійний секретар, дізнавшись про мої лекції не тільки від працівника апарату райкому, а й від мене самого, навіть не робив натяку про якусь відповідальність. Він і сам розумів двозначність ситуації, проте не допускав і думки, що вона може вийти з-під партійного контролю. Я пообіцяв не затягувати свої «лекції», та на останок сказав і йому те, про що не говорив «на лекціях»: «Побачите, завалить Горбачов партію!»

Партійна організація прокуратури була сильна, членами партії були всі — від прокурора до техніки. Наша прибиральниця Карлівна, у минулому передова доярка. Орденоносець. Її батько, чех за національністю, у 37-му був репресований. Брала і вона в мене почитати «Огоньок». Прочитане перевернуло її свідомість. Яюсь заходить до кабінету і, немов шукаючи підтримки, не дуже сміливо говорить, що написала заяву про вихід з партії. Вислухав її. Не відговорював. Проте, як член районного комітету партії, розумів, що з цього приводу буде неприємна розмова з «товаришами», тому прямо їй сказав: «Повірте, скоро партія сама розвалиться». У відповідь: «Та нехай розвалюється. А платити внески я більше не буду. Лише тепер відкрились очі...» На схилі літ зрозуміла хибність тієї «політграмоти» проста жінка, що виросла без батька, передова в районі доярка, потім пенсіонерка, наша прибиральниця Карлівна. Саме той «Огоньок» багатьом відкрив довоєнну сторінку життя з її трагедіями, голодоморами, репресіями, непомірно низьким рівнем життя, особливо селян, з малоосвіченою і малокультурною інтелігенцією, егоїстичною владою. Скільки вчених праць було написано про колективізацію, коли її вводили, обґрунтовуючи правильність цієї політики. Скільки критикували, коли давала збої ця колективізація — і все на великому науковому рівні, що тільки це єдиний і вірний шлях, показаний всьому світові. А коли розвалився Союз, то стало зрозуміло, що колективізацію ввели для того, щоб можна було безоплатно або за мінімальну плату забрати у селян зерно та й іншу

сільгосппродукцію, бо держава ні на початку її введення, ні в часи колгоспного виробництва не мала можливості і не бажала платити селянам реальну ціну за їхню працю. Проведіть паралель і зробіть висновок, що потім таке ж саме повторили з ваучерами і, схоже, відбувається з паями.

Відкрились очі, і не простила вона владі смерть свого батька — Карела Градського та того, як партійна влада зомбувала її так, що ніби свідомо донька «ворога народу» стала комуністкою. У свій час я посприяв їй у можливості ознайомитися з матеріалами батькової справи, якого розстріляли лише за те, що необережно похвалив добротні дороги на своїй батьківщині — в Чехії. Обвинувачення ґрунтувалось виключно на свідченні одного-єдиного донощика. Мабуть, відчували, боялись тодішні можновладці, що народ зрозуміє: людство пішло торованою дорогою, а ми — манівцями. Не схвалюю нинішніх політиків, котрі знову кличуть людей іти своїм, іншим від людства шляхом. Знову будемо винаходити «свій» велосипед і... по вибоїнах? Знову, як у тому анекдоті про досягнення російського автомобілебудування, коли на міжнародному салоні росіяни виставили модернізований, з всілякими «прибамбасами» УАЗик. Як не дивно, саме цей витвір зібрав найбільшу кількість журналістів світових газет. Ходять навколо нього, фотографують, прицмокують язиками: «Ну й росіяни! Чого тільки не придумують, аби дороги не будувати!»

Справді, ми набагато відстали, і потрібно докласти немало зусиль, щоб вийти на кращу стежку, але не на протилежну світовій. У цьому нам повинно допомагати почуття здорового глузду, людяності, уміння жити в суспільстві. Так, ми не такі, як інші народи, але не треба намагатися бути зовсім неподібними до інших людей. Тут, як говорив ще Сенека: «Глядімо, аби все те, чим хочемо викликати подив, не виглядало смішним і осоружним. Скеруйте своє життя між добрими та загальноприйнятими звичаями — ось яка міра мені до вподоби. Хай усі подивляють наше життя, але хай також схвалюють його».

Не шкодую, що змінив свій світогляд. Я маю можливість знати більше від того, що дозволяла тодішня партійна влада, тож більше сліпо не довіряю. Знову покличу собі на допомогу мого шанованого філософа давнини Сенеку: «Не кажу, та й не сподіваюсь, що в мені вже не зосталось нічого такого, чого б не треба було змінювати. Та й дивно, якби не було ще всякого-різного,

що належало б чи то пригамувати в собі, а чи примножити. Та вже як душа бачить свої хиби, хоч досі й не помічала їх, то хіба це не свідчення того, що вона — на стежці до вдосконалення. Деяких недужих вітають з тим, що вони самі відчули себе недужими. Отож я хотів би поділитися... та й вивчаю щось, власне, для того, аби мати ту приємність — навчити. Ніяке знання — хай і незвичайне, рятівне — мене не втішатиме, якщо ним володітиму тільки для себе».

А чому і для чого втовкмачували партійну політграмоту в свідомість простої селянської дівчини Ганни Волоханевої? Мабуть, для того, щоб забула про голодну смерть своїх батьків та рідних.

Переглядаючи «коротку біографію», звернув увагу на тираж видання. Він не просто вразив, змусив замислитись — 8 885 000 (майже дев'ять мільйонів) примірників, за десятки мільйонів занпащених його політикою душ... Щоб замість споконвічного «Отче наш» вивчали біографію того, хто ті мільйони посилав на смерть. Не вдалось.

Хоча, нікуди правди діти, значна частина, вже ніби й вільного від того комуністичного зомбування, ще стверджує, що жертви були неминучі. Мовляв, за той час країна від селянського рала піднялася до космічних висот. Вони й досі впевнені, що все чинилося з необхідності, переконані, що були будівниками нового суспільства й ущаслилювали себе й безліч людей, щоб установити на землі мир і щастя. Часто ці люди з чудовим минулим і про нього говорять із захопленням, а до сучасного ставляться майже з презирством. Та не випадає носитися з уже зробленим, коли ти не здатен створити нічого кращого. Потрібно пам'ятати минуле, та жити лише минулим неможливо. Минуле можна терпіти тільки тоді, як ти піднявся над ним, а не тупо милуєшся ним, усвідомлюючи своє теперішнє безсилля. Я не випадково вживаю це слово, бо свого часу комуністи свої економічні та ідеологічні прорахунки виправдовували діями «ворогів народу» і знищили незліченну кількість свого народу, оголосивши їх ворогами.

Примусити людей змінити свої погляди нелегко. Що старіша людина, то важче її переконати, щоб вона змінила погляди. За невеликими винятками старіші люди нелегко сприймають нові думки, особливо якщо вони не збігаються з їх попередніми поглядами. Та те, що людина має усталені погляди, не означає, що ці погляди не змінюються. Особисто я, коли переконуюсь, що

людина справді не розуміє, по можливості намагаюся викласти своє бачення і часто відчуваю, що посіяв нове зерно, яке обов'язково проросте. Та іноді стикаюся з такими, що просто не бажають слухати ніяких аргументів. У них своя власна мораль, яку вони ставили і досі ставлять над мораллю решти суспільства. В їх розумінні кожна друга смерть їхніх противників, то справедливе покарання за кожну першу. Твердолобих, що не сприймали «світлого майбутнього», доцільно було «пустити в розхід» для порятунку нової держави, так ніби вони самі повинні були хотіти своєї страти як єдиного засобу спокутувати своє небажання ту країну будувати. Вони вірили, що партія володіє істинною мудрістю, вищим добром, отже своїм супротивникам приписували самі лише помилки та зло. Вони почували себе дужими: вони ніби бачили світло майбутнього, яке запалювало їх своїм вогнем. Такі впевнені, що нищили самі себе, щоб через насильство, кров і хаос пробитися до своєї мети. Справді, галасують вони аж надто, проте, чому ж дозволили, і писнути не насмілившись, розвалити той «нерушимий советский?» Мабуть, тому, що, як завжди боялись прогнівити владу, котрій сліпо довіряли, і ще тому, що в своєму скромному становищі вважали страх за свій обов'язок. Це був для них удар, від якого вони довго ніяк не могли опам'ятатися. А опам'ятавшись, тепер, як діти, вередують. Що ж поробиш, людина сформувалась на певних принципах, а життя пішло вперед, змінилися орієнтири. Відмовитись від себе колишнього, переорієнтуватися? І втратити себе? А залишитися таким, як був, — чи не відстати, загубитися в часі? Такі люди й не намагаються створювати собі власні правила, вони взяли їх готовими з тієї комуністичної моралі і так глибоко нею перейнялись, що вона стала ніби їх власною, ввійшла в їхню плоть і кров. Як на мене, то це щось від природи зомбування, фанатизму, ілюзії. Адже ілюзія має всі атрибути правди, і якщо твоєї омани не розвіяли, то й не почуваш себе ошуканим. Це так, ніби й знають, що таке пряма лінія, але в житті не відрізняють, де прямий шлях, а де манівці. То чи варто взагалі спілкуватися з людьми, враженими такою вадою, що ніхто, навіть найдосвідченіша людина, не взялася б її лікувати? Вже не можна все вирішити революційним судом, який у старому фільмі прийняв рішення: «Через агитаторов разъяснить гражданамке смысл учения Маркса о новой жизни». Та й чи є нині ті, хто може

ту суть роз'яснити? Бо, складається враження, що суть нинішньої політики розуміють не всі, а власне — її не розуміє ніхто.

Особисто не надто розчулююся, подумки вдивляючись у їхнє минуле й майбутнє. Їхнє життя пішло на втілення навіть не власних, а придуманих іншими абстрактних ідей, котрі вони й самі засвоїли з труднощами, й собі на лихо. Хоч і «героїчне» було минуле, проте, гадаю, що мало хто захотів би почати те життя заново, точнісінько так само переживаючи вже перейдені етапи. Доля віри теж буває мінливою. Все, що раніше було простим і навіть, як здавалося, не могло бути іншим, нині вкрай ускладнилось, і те, що дехто таких зізнань не зробив, зовсім не є доказом, ніби подібні відчуття їм не знайомі. Вони нарікають, начебто їх позбавлено якихось великих благ, нібито раніше вони жили по-справжньому, а тепер і життя — не життя.

«...Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,
що світ вже так замішаний на злі,
що як платити злочином на злочин,
то й як же жити, люди, на землі!» —

нехай кожен собі відповідь на слова поетеси Ліни Костенко.

Шкода, що саме на такому роздоріжжі, коли по-старому жити вже неможливо, а як жити по-новому — невідомо, і залишається значна частина тих, хто пережив те лихоліття. На жаль, і нова влада здебільшого не дає чітких орієнтирів для простого народу. Для ветеранів все уже в минулому, а майбутнє ще не настало. Народжені в глиняних хатах, вони й не заявляють про своє право жити в палатах. Усі вони багато витерпіли в житті та й тепер не розкошують. Розуміють, що нещасливі не лише в межах теперішнього, радісного майбутнього вони не бачать. Для них безвихідь — це теж форма існування. Мало того, що самі страждають, ледь зводячи кінці з кінцями, доводиться ще (не закриєш же очей на те, як інші, грошовиті, веселяться) передивлятися телеканал «Ностальгія» і згадувати краще з того «гіршого», ніж тепер. Чого можна від них вимагати, хоча й розумієш, що пасивний опір — безглузде гасло людей, котрі потрапили в скрутне становище. Живучи, їм, безсумнівно, доведеться платити, і платити чимало, за непристосованість до нового життя, а ті, що мають бунтівливу вдачу, мусять вимерти. А коли, нарешті, все врівноважиться, і мешканці так звикнуть до

нових умов існування, що будуть, по-своєму, не менше щасливі, ніж їхні володарі?

Все, що сталося вже двадцять років тому, своєю раптовістю вражає багатьох, та в першу чергу недотеп, які, не знаючи причин того, що діється перед їхніми очима, лише рота роззявляють з подиву. Ошелешені бідкаються, що все дорожчає, і в цьому вбачають причину всякого лиха. Вони й не намагаються щось змінити, вважаючи, що краще примиритися з тим, чого не можна уникнути. Життєві достатки у них мізерні, і тільки й думають, як би ото забрати у багатих і поділити. Та це ж уже було, і якби знову почати їх ділити між усіма, то це означало б ділити злидні, а не багатство. Хоча я не зважусь твердити, що багатства розподілені справедливо. Хто, нарешті, може повірити, що беззаконня скоро закінчатся? І чи станеться це на нашому віку, і чи побачимо це на власні очі? Я, як і всі, намагаюсь заглянути в майбутнє, що його готують нам виклики часу, власне, не нам, любі друзі, і не мені зокрема (бо ми ладні витерпіти все, що пошле нам доля), а батьківщині в час її становлення.

У житті завжди одні люди прагнуть змін, тоді, як інші хочуть, щоб усе було по-старому, так, як раніше. Молоді люди звичайно бажають змін, тоді як старші часто намагаються уникнути їх. Зрозуміла річ, і в тому і в тому випадках можуть бути винятки з цього загального правила. Не заперечую, що перемини були потрібні. Проте, вони якось дуже швидко зробили незначну частину верхівки аж надто багатими, а переважну більшість біднішими, видавши зміни за волю народу. Тому становище справді таке, що, принаймні, не випадає займати щодо цього якусь іншу позицію, крім вичікувальної і терплячої. Палицю терпимості вже так перегнули, що саме впору між її кінцями натягувати тятиву і буде лук. Тільки ж потрібно думати, що лук — це вже зброя.

Нікому ж бо не хочеться видатися таким, що й народжений для того, аби його топтали.

Вдумайтеся в слова: «...доля така ж, як і багатьох інших, хто не зі своєї вини опинився у злиднях: ніхто їм не дорікає, але ніхто й не допоможе. У чому ж тут річ?.. Я, бачиш не вважаю вбогим того, хто вдовольняється й тими крихтами, які ще залишилися... Бо як помітили наші предки — пізно заощаджувати, коли проглядає дно. Зрештою, того, що на дні, не лише дуже мало, воно — дуже погане». Їх написав у своїх знаменитих «Моральних листах до

Луцилія...» майже дві тисячі років тому Сенека. Він мав на увазі свій час. А який нині наш, ми бачимо самі! Час сприятливий для розумніших, сміливіших. Державну власність «прихватували» владні, грошовиті та дужі й слабшим допомагати не хочуть, бо ще й самі не дуже впевнені в своєму завтрашньому дні. Життєвий хаос, перед яким пересічна людина безсила. Знову згадаю філософа: «Не впадінюйся до лихих через те, що їх багато, але й з багатьма не ворогуй через те, що вони неподібні до тебе. Заглиблюйся, наскільки можливо, в себе самого. Приятелюй лише з тими, які можуть зробити тебе кращим. Вигода тут обопільна: люди, навчаючи, вчаться». Мудрі слова! Та все ж скептиком стаєш, коли нинішні багаті люди розказують нам, як ми бідно живемо. Це ж як пояснювати голодному, що він мав би робити, якби був ситим. Не потрібно повторювати, що звичайний ділок за своїми вродженими здібностями піде вгору завдяки багатству, широким зв'язкам, силі або ще чомусь іншому... А найпевніше — влада. Той, хто тримав носа за вітром, це відразу відчув і зрозумів, що гроші потрібно вкладати у владу. Не прогадав, що основною формулою перехідного періоду буде не Т-Г-Т (товар-гроші-товар) за Марксом, а Г-В-Г (гроші-влада-гроші). Маєш гроші, то підеш у владу і будеш мати ще більші гроші.

Нині ми голодні не на хліб, голодні на добро та увагу. Непробудним сном приспані совість, і честь, і обов'язок. Їх відсунуто на дальні позиції в лінійці цінностей через культ грошей та невдалу — для більшості — капіталізацію країни. Світ зиску, купівлі й продажу, особливо в перехідний період первинного накопичення капіталу, а саме такий ми нині переживаємо, жахливий у своєму цинізмі та аморальності.

Проте, все повинно минати, бо інакше нічого не настане. Минуле минуло, а чи воно було добре, чи краще б його взагалі не було, чи ми можемо визнати, що воно мало свій сенс, чи не можемо, не має ніякого значення. Так само тихою ходою відійшла в минуле й бурхлива боротьба за «свободу». На зміну тій бурливій боротьбі прийшло мляве животіння. А свободу не можна придбати даром. Якщо цінуєш її високо, то все інше мусиш цінувати низько. Мали знати, що свобода бездіяльна не лікує, як і час. Як тут не згадати споконвічне, що народ, який не відчуває своєї історичної ролі, не може сподіватись на кращу для себе роль, а потім ще й ремствують, що держава така й сяка. Та самі ж звели нінащо свою

спільну перемогу. Слову «свобода» почали надавати такого химерного значення, що зрештою воно стало означати обстоювання власних привілеїв. У першу чергу «володарів» життя, а народ знову розплачується за своє вільнодумство, зухвальство мислі, за свою претензію на право жити своїм розумом, мати власну думку. Не берусь наводити якісь докази його вини чи безневинності. Я не хочу цього робити. Та воно було б і марне. Те, що сталося, — сталося. Тут не скажеш вірніше, ніж писав ще в середньовіччі Данте Альг'єрі в своїй безсмертній „Божественній комедії”: „То хоч би як тягар змінить хотіли, а, взявши, мусите його нести”.

Погоджуюся з Павлом Загребельним: «Народ ніколи не знає, де його свобода. Доріг багато, а свобода — одна. Радо йде за тим, хто покаже. Через те завжди охоче передає владу і славу тому, хто визнає себе здатним їх прийняти й утримати».

Навів вислів і подумав: «А, може, це моє писання вже з позиції зовсім іншого досвіду? Як водночас намагались не забувати, що дуже легко, та не дуже мудро ганити давні часи за тодішні помилки й вади? Всі ми сильні розуміти минуле, а чи розуміємо сьогодення, адже й те, що бачу, — я не знаю».

Читачеві може здатися, що автор часто відходить від заданої теми. Та річ у тім, що все це було, і досі є, елементами моєї власної політграмоти життя. Бо, як мій особистий, так і наш загальний спадок, так би мовити, дістався нам не за заповітом наших батьків — він дістався за заповітом комуністичного режиму та його партійних нащадків. Не простий це спадок і не варто його весь примножувати.

Більшу частину минулого століття нас привчали, що народ існує для Держави, потім враз пробудилися, перейшли на те, що, навпаки, Держава потрібна для людей, що людина в центрі уваги. Заплющивши очі, повірили, а коли розплющили, то побачили, що ті, котрі проголошували це гасло, розтягли колишнє, створене робітничими руками багатство по офшорах, і що простим трударям знову нічого не залишається, як призвичаюватись до нових обставин. Хоч як розмірковуй, а люди завжди наслідують тих, хто стоїть вище. Ті, котрі не мають великих капіталів (а таких, звичайно, переважна більшість), за відсутності чіткої державної ідеології ревно переймають погляди й звичаї мільярдерів.

Суспільство з великими труднощами засвоює споконвічну істину, що багатство — то тільки один із засобів жити в достатку, а

вони зробили з нього єдину мету існування. Все те, що перешкоджає нагромадженню чи збереженню багатства, вважається ганебним; простому люду, кому совість не дозволяє орудувати ліктями, розштурхуючи тих, хто поруч, щоб відстояти своє місце або захопити вигідніше, не пробачається млявість, вказується на їхні лінощі, співчуття розцінюється як небезпечна вада. У цій тисняві за благами тільки й чути вигуки: «Не натискуйте!» І кожен огризається, запевняючи, що на нього й самого тиснуть. І мені здається, знайдуться серед них і ті, в кого замість грошей безсоромності багато. А тим, котрих іще тривожить людське страждання, не лишається нічого іншого, як приховувати свої почуття. Лицемірство вже не обурює нікого, бо сприяє підтриманню нового, капіталістичного ладу. Багатії становлять мізерну меншість населення, але ті, хто на них працює, тобто вся решта народу, стають цілком віддані або покірні їм. Як тут не погодитися зі словами Ліни Василівни Костенко із «Записок українського самашедшого»: «Людської якості тепер вже не треба. Не треба совісті, гідності, не треба освіти. Це вже не бренд. Потрібні гроші».

Ніби і в мирний час живемо і не може бути перепон для товариських, дружніх стосунків поміж людей. Та все ж домінує, як висловлювався Сенека: «...дружба, яку в народі називають принагідною. З ким ти подружився з корисливих міркувань, той подобатиметься доти, поки матимеш од нього користь. Ось звідки ті юрми, що облягають щасливців, а безлюддя — довкола тих, кого повергла доля: друзі тікають відтіля, де випробовується дружба. Ось звідки стільки ганебних прикладів того, як одні покидають друзів через страх, інші через страх їх зраджують. Який початок, такий неодмінно й кінець. Хто став другом заради вигоди, той і перестане бути другом заради вигоди».

Складається враження, що й гуртування владних, провладних, опозиційних та іншого штибу партій здійснюється з метою знати, проти кого завтра будемо дружити.

Відоме ще з давнини, призабуте на теренах Союзу, та широко вживане сьогодні явище — Олігархія. Їй ніщо не стоїть на заваді. Інакше одні не були б понад міру багаті, а інші — нижче від будь-якої міри бідні. Простий люду на диво легко мириться з соціальною нерівністю, і, мабуть, правильний вислів, що суспільство ґрунтується на покорі бідняків. Часто вони виказують владним то

увагу, то шанобу, може, сподіваючись коли й не прямої вигоди, то бодай прихильних поглядів сих мужів. Та багаті ніби й не знають, скоріше й не бажають знати про ту частину людства, на праці й на злиднях якої тримається їхнє розкішне життя. Для них один «рейтинг щастя»: суть не в грошах, а у їх кількості. Тож гребуть, не знаючи міри, ніби їм життя лічили не роками, а віками. Всі вони вважають, що в щасті гріха немає і людям все дозволено.

Декоtrim пощастило й самим вибитися у підприємці, і це ніби вселяє надію найкмітливішим та найсміливішим, що й вони можуть розбагатіти. Такі думають: «Ось де розкіш. Ось як треба жити. Інші цього дійшли. Чому ж мені не добитись?»

Прикро дивитися на тих із низів, що правдами й неправдами намагаються наслідувати у всьому можновладців, пролізти у їхні ряди.

Прагнення уподобатися за зовнішніми ознаками життя вищим, грошовитим верствам суспільства стало охоплювати значну частину людей.

Та часто-густо буває, як в тому анекдоті: «Абрам, я найшов новий спосіб розбагатіти». — «Дуже добре, але у мене ви уже позичали!»

Народ — ті, хто працює своїми руками, не пнеться до керівних посад і не таким уже й великим майном володіє. Безперечно, серед незліченної маси простого люду є й невдоволені і обурені. Свідченням цьому «Податковий майдан», але влада зуміла вкарбувати в їхню свідомість послух. Силові дії на утвердження владних вимог говорять про наявність інших мотивів, що відрізняються від встановлення істини. А підкуті у фінансових справах знають, що існує спосіб так стригти платника податків, щоб він не зчиняв галасу. Так прибутки, якщо вони й були, дуже швидко обертаються видатками. Спритники, — як кажуть, — й од бика надоять молока. Провладний парламент один за одним ухвалив з десяток законів, які обмежують, утинають, укорочують, звужують, урізують, зменшують, скасовують права, пільги, привілеї, не обтяжуючи себе міркуваннями, заслужені вони чи ні. Про це вони думають, як кухар про карасів, коли чистить сковорідку, щоб їх засмажити.

А спробуй відстояти своє право в суді, коли ти чи то навмисно, чи ненавмисно завинив — заплутаєшся в непрохідних хащах судочинства. Бо й судочинство нині, як шахова гра —

сильний гравець, зрештою, так затискає невмілого, що той уже не може зробити жодного ходу; так і тут людина наприкінці опиняється у глухому куті, і їй уже просто нічого сказати, залишається лише визнати себе переможеним. Уміло оперуючи статтями та параграфами законів, ділки і не брешучи обдурять, а якщо й збрешуть, то так витончено, що мимоволі повіриш. Знаючи це, кожен може сам відповісти на запитання, яке в свій час задав і Платон: «Тож хто буде добрим і корисним у грі в шашки — той, хто справедливий, чи той, хто вміє грати?»

Доречно нагадати і про те, що той, хто сідає грати в карти з шулером, зазнає поразки тієї миті, коли бере їх до рук.

Оперувати нинішнім Законом — це також шахи. Лишень тут грають не фігурами, а власним трактуванням думок про те, що ж то мав на увазі законодавець у даному конкретному випадку. Перефразовуючи Сенеку, відчутно, що придумують найхитромудріші питання і шляхом оманливого висновку протягують на правдивій засаді брехню. Аж сором бере: та ж ми не діти, а робимо собі жарти з такої поважної справи.

В того одне на думці, а в того — інше. Той хоче захиститися, а цей — збагатитися. Простому народу від цього ніяк не легше — правда в цей спосіб аж ніяк не з'ясовується, а лишень глумляться з беззахисних.

Як не розвивали юридичну науку, та й досі актуальне із знаменитих «Діалогів» Платона:

«Скажи мені, що роблять в суді позивач і відповідач? Хіба не сперечаються вони один з одним, чи назвемо це якимось інакше?»

Сперечаються про те, що справедливе, а що не справедливе.

І хто це робить вміло, зможе домогтися, що та сама справа одним і тим же людям видається то справедливою, то, якщо забажає, несправедливою.

...Адже на суді ніхто анітрохи не дбає про істину, а лише про переконливість. А вона залежить від правдоподібності».

У Давньому Римі Квінтіліан, навчаючи молодих римлян ораторського мистецтва, говорив: «Докази, звичайно, можуть змусити суддів поставитися до нашої справи прихильніше, ніж до справи нашого супротивника. Але вияви почуттів сильніші за докази: вони примусять суддів прагнути, щоб нашу справу було вирішено краще. А чого хочуть, у те й вірять».

Тому, коли сусід повернувся із суду, то не без дружньої іронії хочеться запитати: «А що, земляче, поживився? Ви уявляли собі, що будете боротись на рівних... А чого варті ці хибні уявлення, бачите тільки тепер, коли вони розсипалися». Так швидко засвоюється правило, що до юриста і лікаря треба йти не зі своїми проблемами, а з грішми. Тут як у Шолом-Алейхема: «Всі лікарі мають таку звичку — радять хворому те, що самі люблять. Мене тільки дивує, чому вони не наказують хворому ковтати карбованці?... Звідки це береться, хочете знати? Е, цього не допитуйтеся, бо коли почнете ставити запитання, чому так чи інак, то кінця-краю не буде».

Всі розуміють споконвічне, що правда вища за будь-який закону, а справедливість вища за правду. Високі, сильні за своїм змістом слова, але їх, як кажуть, на хліб не намажеш. Адже ще Платон у своїй основній праці «Держава» висловлював думки, що справедливість є перевагою сильнішого, несправедливі мають краще життя тощо. Спостерігаємо кризу довір'я до правосуддя. Поняття «справедливість» стало розпливчастим, зносилося. Правосуддя вже не спирається на якесь живе почуття, воно стало звичайним знаряддям влади та її захисту.

Прикро, що, опанувавши юридичну науку, багато хто ще й насмілюється через невихованість чванитись цим, бо переконаний, що здатний чинити несправедливо і вміє викрутитись, використовуючи всілякі хитрощі та розмаїті лазівки кривих шляхів, щоб уникнути покарання. Як зауважував ще Платон: «...це ніби гра, яка не завдає ніякої шкоди».

А вже ближчий до нас Салтиков-Щедрін говорить ніби услід йому: «Припустімо, невелика біда, що невинний за винного зійшов — багато їх, невинних цих! Сьогодні він невинний, а завтра хто ж його знає!»

Та все ж краще за Платона не скажеш: «І справді, шкоди начебто ніякої й немає, окрім того, що, мало-помалу вкорінюючись, воно, беззаконня, непомітно для ока поступово проникає у звичаї та звички, відтак помітно збільшується і проникає у взаємини між людьми, а потім повзе далі, зазіхаючи вже на закони й державний лад, до того ж, Сократе, робить це з великою зухвалістю, аж поки, врешті-решт, не переверне все догори ногами як у приватному, так і в державному житті».

У законах багато всього з'явилося нового й каламутного, як у вині, коли воно грає. Дай Боже сприятливих умов, щоб переграло! Проте, чому так сталося, що для більшості люду залишається лише надія? Запитую і сам собі відповідаю запитанням на запитання: «А хто ж пише закони для бідних?» Словом, виживайте, хто як може, а розкішно жити не заборониш! Життя в своїй стрімливості породжує нові потреби: що більше ми маємо, то більше хочемо. Для багатих тривалий достаток і зумовлене цим дозвілля, безперечно, визначають певний спосіб життя й особливі звички. Їх і нині рекламують у телепередачах про світське життя. Ніхто й не хоче це забороняти, головне, не помічають, та й не бажають знати що й народ хоче жити гідно. У них не дуже чутлива совість. Для цього вони занадто багаті. Альтруїзм — не найпоширеніша риса їхніх характерів. Від великих грошей совість робиться якось особливо недоступною, ніби рот їй затикають. Проте, як жити в такій державі більшості населення, не будучи її жодною часткою? Тобто ні власником нібито розпайованої землі, коли паю на 3–5 гектарів вистачає лише курей годувати, ні славнозвісних «ваучерів», а лише тим, кого називають убогим, хто навіть не має засобів до життя. Скільки людей, поки здобувають ті засоби для життя, втрачають за тими клопатами саме життя! Скільки тих, хто виробляє речі, необхідні для життя, не мають їх, а ті, хто їх не виробляє, мають їх занадто. Чому не домоглися, щоб життя стало стерпним не те що для всіх, а хоча б для переважної більшості?

А зовні все тихо, спокійно, і протестує сама лише німа статистика: скільки-то нас зосталося з 52-х мільйонів, а все приходять нові ешелони влади і без чітко визначеної мети, самі йдучи навпомацки, примушують і тебе йти у незвідане, обіцяне кращим, майбутнє, бо вони ж керманічі. А куди, цікаво, йдуть? Сусанін, згадується, теж ішов. Звичайно, й тут є на чому спіткнутися, й тут можна збитися на манівці — де людство вільне від цього?

На одеський манер сам запитую і відповідаю:

— А кудою ж іти, тудою чи сюдою?

— Можете тудою, можете сюдою, тому, кого ведуть, дорога завжди під ногами.

Та чи своя вона?

А люди різні. Є такі, які самі все бачать, а є такі, котрі бачать, коли їм показують. Не запевняю читачів, що сам був у цьому ділі

справний, проте намагався дивитися на світ розплющеними очима, вміти спостерігати явища і події довкола себе.

Мабуть, читач подумас: ще один критик знайшовся! Я не намагаюся засуджувати чи виправдовувати, я тільки констатую той факт, що політику тих, хто править нами, допоки що не можна назвати хоч більш-менш вдалою. Бізнес залежний від влади, влада залежить від бізнесу. Це взаємопов'язані речі. І вже як природне вважається, що перебування у владі або лояльність до неї дають додаткові гарантії бізнесу. Я сумніваюсь, бо доволі бачив, коли на словах прагнули до влади з добрими намірами, а потім упивалися нею і, сп'янілі, любили владу задля неї самої. Тільки тоді стає очевидним, що, як не рідко трапляється, їхні переконання були в згоді з їхніми інтересами, що не так вже вони цуралися влади та грошей, як хотіли показати. Ставши незмірно багатими, вони люблять хизуватися своєю зневагою до багатства, та важко, на його тлі, повірити в щирість слів. Тому й не йде за ними народ, бо бачить, що дії владних і тих хто до неї рветься, здебільшого, зумовлюються приземленими мотивами: марнославством, заздрістю, озлобленим суперництвом, прагненням швидкої або гучної слави.

Хто зважиться запевняти, що в нашому сучасному суспільстві державні органи повністю відповідають своєму призначенню і ревно виконують свою роботу? Не подумайте принаймні, що у мене безоглядна, сліпа ворожнеча до всіх поспіль владних чиновників. Є предосить порядних людей, і я маю серед них добрих друзів. Але на що впливають порядні люди в державі?! Проблема в тім, що люди порядні, які не здатні піти на поступку перед совістю, не потрібні жодному режиму. Часто вони й не очікують, коли владні їм скажуть одне: гайда звідси, ти нам тут уже очі намуляв! Як це часто буває, не одного мене гнітила необхідність іти на компроміси, котрих вимагає у всеозброєнні своїх законів державна служба і, ті, кому набридло шарпатись в цьому ошийнику, сходили з владної інстанції.

Чиновництво теж неоднорідне. Знаю, як підлеглі вміють починаючи сумлінно вислухати розпорядження, а потім його саботувати. Знавав і таких, які не відмовляли, а тільки казали, що треба подумати, зважити, дослідити.

Шкода говорити про робітничий клас. Домоглися зломити силу робітництва, протиставляючи тих, хто має роботу, тим, хто її не має.

Мені, котрий був часткою державної машини, хоча й з обмеженими владними повноваженнями, так і хочеться запитати: де ж та роль загального права людини на гідне життя! Адже для забезпечення цього права людство і створює такий інститут як Держава. Чому ці люди відкинуті на смітник? Погодьтеся, що більшість з них нічого не зробили протиправного проти Держави. Чому ж вона не забезпечує їм нормального життя? Адже наші вчинки лише умовно можна назвати нашими. Ми ж підкоряємось загальнолюдським законам, і коли хто порушує, то у держави є для цього примус у вигляді закону й органів, які забезпечують його дотримання. Чому вони цього не забезпечують? Адже, як писав Платон: «Держава такого, лише формального типу, без сумніву, не може бути єдиною і сильною, вона ніби складається з двох держав: одна — для бідних, а друга — для багатих; хоча вони й житимуть на одній і тій же території, проте завжди один до другого ставитимуться з недовірою». З недовірою, бо вони живуть за різними моральними нормами, керуються різними моральними принципами, у них різні ідеології, різний рівень знань — словом, вони різні.

Скільки ж мине того часу, коли більшість населення, як у розвинених країнах, досягне рівня середнього класу? Становища, яке не знає злиднів та нестатків, тяжкої праці та страждань нижчих верств людства? Адже для більшості саме таке життя, не збаламучене пихою, розкошами, гонором та заздрощами вищих верств, становить зразок правдивого життя.

Звичайна людина завжди просить у життя не давати їй ні бідності, ні багатства. Це і є золота середина. Бо, як писав Д. Дефо: «Не треба бути прозорливим, щоб побачити, що всі лиха розподілені між вищими і нижчими верствами населення».

Певно, я видаватимуся вам старомодним, але у мене ще є потреба вірити хоч трохи в справедливість, в істину. Старі ідеали! Майже тридцять років роботи в правоохоронній системі не доконали цих ідеалів, і ви помиляєтесь, коли вважаєте, що на пенсії тільки й думають, де можна приткнути вудочку, порибалити...

Вже двадцять літ, як фактично і законодавчо реформовано суспільний устрій, але країна так і не змогла цілком

самоствердитись. Для більшості навіть колишній, радянський добробут ще не вернувся. Чому у нашій Державі ми тільки те й робимо, що експериментуємо з формами правління нами ж самими? Причину шукати марно. Я не буду переносити свій авторський спостережний пункт далеко назад, щоб досліджувати нашу сучасність від кореня та вона, причина, захована, як в далеких, уже забутих періодах, так і в недавніх. А в нинішніх умовах постійної боротьби за владу спробуй зліпити цю правову державу. На додачу до цього ще пострадянська дурість у головах значної кількості громадян. Дійсно, поряд з позитивом постійно знаходиться і сумний привілей нашого часу котрий проявляється в тім, що в кожній дурниці знаходяться попередники в історії.

Звичайно, знайдеться безліч опонентів, апологетів права, які захочуть довести, що це не так, що автор не має рації. Я й не намагатимусь сперечатись і доводити свою правоту. Найгірше те, що це правда. Читач сам бачить, скільки в цих словах правди, він і сам не тільки має про це якесь уявлення, а й відчуває це на собі. Можливо, й дошкульніше, ніж я про це пишу, і він скаже, що слова мої правдиві. Заперечувати — це все одно, що сперечатися з очевидністю.

Ще в інституті нас навчали, що Закон має на меті утвердження добробуту для цілої держави; то силою, то переконанням згуртовуючи громадян, він повинен робити так, щоб вони одні одним давали користь настільки, настільки кожен спроможний бути корисним для спільного добра. Декому може здатися, що це комуністичний постулат — ні, так Закон діє в більшості розвинених країн, а ми ж навіть географічно в центрі Європи. І коли ми цього не визнаємо, то хоч би в усьому іншому були чудово обізнані, без такої дії Закону ніщо не піде нам на користь подібно до того, якби ми здобули собі щось, а добра від того не було ніякого. Вірю і пропагую, що коли закони стануть справедливими, то стануть справедливими й люди. Інакше вийде, як і раніше. Несправедливо, болісно й безглуздо, адже за висловом філософа: «Здорового глузду і не позичиш і не купиш. А втім, коли б і продавався, то, не думаю, чи знайшовся б на нього купець. А от на безглуздя не бракне попиту».

Не ставлю завдання розповісти все, що сам спізнав і побачив через призму Голодомору, про те, що з нами усіма сталося і перед яким вибором багато хто з нас опинився у переломний момент

епохи. Як радив ще Платон: «Пригощайся цими словами сам і розмірковуй далі».

А що стосується мене, то я досить пізно, вже на схилі літ, почав читати філософів давнини і зачарувався стислістю, милозвучністю, влучністю їхніх слів. Перечитуючи, відчув, що трапилося щось дивне. Річ у тім, що я розумів і пізнавав, що йдеться, не стільки з самих слів, скільки з подій, які викликали особисті переживання, про які за своє життя мав певне уявлення, і завдяки цьому міг схоплювати значення висловлювань для відображення того, що бачив, відчував, пережив, ніби накладаючи їх на свої враження і сьогодення. Не приховую, що, читаючи, придумував усякі виправлення і способи іншого висловлення того, що мали честь залишити нам давні філософи. Нині для мене ця справа приємна і приваблива, хоча й потребує наполегливої роботи. Зовсім не маю наміру твердити, що уславлені мудреці ще в давнину дали нам відповідь на всі запитання і що для цього досить перечитати силу-силенну книжок, написаних, мабуть, для того, щоб зробити світ мудрішим. Нехай над цим питанням сушать собі голову люди куди досвідченіші. Це не новина, це — предмет сотень публікацій, докторських дисертацій. Та хоч як би мудро висловлювалися попередники, певен, що первинна реальність і для звичайної людини, і для письменника — його власне життя.

Не нав'язую своїх міркувань, а спонукаю читачів замислитися самим над пережитим, шукати шляхів, аби фатальні помилки не траплялися в майбутньому, аби творити сьогодення на принципах добра і справедливості, демократії і законності. Запорукою цьому мусять бути, людям мислячим прямо про це нагадують, жертви Голодомору.

Минуло понад сім десятків років, та ті часи ще не такі далекі від нас, вони ще не запали в глибіню минулого. Хоча й уникли людської кари злочинці цього надлюдського експерименту, і досі знаходяться ті, які цю правду ненавидять, ганьблять, обпльовують, з кожним роком все більше й більше тисяч свічечок у День пам'яті горять вогнем від святої Софії до відбудованого Михайлівського золотoverхого. Уже мільйонами ці свічки горять біля хрестів на курганах та у вікнах осель. З тих, майже загашених партійною політграмотою жаринок у серцях розгоряється вічний вогонь пам'яті народу. Його вже не загасити. Люди пам'ятають і

заповідатимуть це онукам. Тому, що правда, хоча й жахлива в своїй суті, має силу з'єднувати. Брехня такої сили немає.

ПОДЯКА ЧИ ХАБАР?

Ще коли починав працювати в прокуратурі, таке поняття як корупція зустрічалося лише в наукових працях. Не можу сказати, що його не існувало. Явище і тоді процвітало, але було приховане партійною дисципліною, додержуючись якої, працівники державного апарату не за чином брати не сміли.

Хай дарують мені україністи, але те, про що я хочу написати, більш лаконічно визначається російською мовою — «взятка», українською — «хабар».

«Взятка» в російській мові ще розподіляється на такі складові, як «мздоимство, лихоимство, подношение, подкуп». У нас усі ці відтінки хабара вирішили назвати одним словом — корупція. А під нього чого тільки не підгониш. Наприклад, працює інспектором рядовий у виправній колонії. Заробітна плата мізерна. Він на неї пішов, тільки щоби працювати «сутки-двое». Влаштувався ще сторожем на якомусь складі. Влаштувався — то й мовчи, що отримуєш дві заробітні плати. Ні, треба ж розповісти знайомим, а знайомі — своїм знайомим. Так потихеньку і доходить до компетентних органів. А в них настає звітний період. Відзвітуйте про боротьбу з корупцією. Вище керівництво грізно вимагає справної цифри. Щоб показник був не менше, ніж за минулий період. Схопити справжнього корупціонера — це справа непроста, це тобі не абищия. Навіть мимоволі кинута тінь підозри на високого посадовця може позбавити кар'єрного зростання, а цифра у звіті всіх вирівнює. Тож подавай сюди інспектора, що за сумісництвом працює сторожем, і він уже корупціонер, або секретаря сільської ради, яка правомірно видала довідку, але спокусилась на коробку цукерок.

Спробуй довести, що це просто подяка! Тобі грізно скажуть... але ж вона взяла, а брати не мала права. Вона службовець. Тож повинна бути кристально чистою.

Ще в студентські роки замислився над простим висловом, почути на публічному захисті кандидатської дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук. Це звання здобував молодий викладач — чоловік моєї однокурсниці, Галини

Богданової. На захисті відомий правник, на той час світило юридичної науки, академік Академії Наук СРСР М. В. Кудрявцев в обговоренні кинув репліку. Мовляв, це дуже спірне твердження. Це, як один запевняє, що конкретний чиновник не бере хабарів, бо він чесний, а другий каже, що той не бере тому, що боїться відповідальності, боїться бути схопленим за руку. Хто ж із них має рацію? У душу не залізеш.

Оцінюючи уже і свій досвід на прокурорській ниві, можу сказати, що дуже багато чиновників не боїться...

А про порядність пошлюсь на Шолом-Алейхема: «Бо що таке порядність? Порядним можна, — каже, — назвати кожного, а коли хочете, то порядності, каже, — взагалі ніде немає. Це залежить від того, — каже, — якої порядності шукають в людині: грошей, родовитості, чи вченості, чи вихованості, чи, може, всього разом? Але оскільки всього разом не буває ні в кого, виходить, що всі порядні».

Часто в розмовах, не тільки з простими людьми, на запитання «чи брав хабарі» відповідав запитанням: «А хто ж вам скаже правду? Якщо скажу, що не брав, ви ж не повірите?» Це ж як у оповіданні А. П. Чехова про те, що: «Безкорисний, чесний, непідкупний, хабарів не бере... про живого чиновника таке можна говорити тільки насміхаючись».

І все ж про себе найбільш правдиво відповім словами вже згаданого Шолом-Алейхема, що їх він уклав в уста свого героя, який: «...не робитиме того, чого не можна привселюдно, так, щоб усі бачили. Може, у себе там, коли ніхто не бачить, — та це вже невідомо. Хто зобов'язаний ручатися за іншого? А про чесність нічого й говорити та хвалити його за це не варт, бо коли й така людина не буде чесною, то хто ж тоді?» «...все це, коли ви зберете докупи, дасть те, що ви звете психологією».

Народ з можновладців та й з прокурорів, котрих спіймали за руку, теж насміхається. Насміхається і презирливо ставиться до тих, хто забувається, думаючи, що як прокурору йому все в районі дозволено. Таким здається, що раз вони наглядають, то самі не підконтрольні. Та шила в мішку не втаїш. Особливо це видно в сільському районі. Як тільки чиновник «запросив певну суму», то скоро про це знає не менше чверті району. Як тільки сума «не

підйомна», то звертаються до рідних, друзів, близьких, і, хоча й не впіймали за руку, поголос по району пішов — з «душком» чинуша.

Слушно сказав Сенека: «Хоч як применшуй себе у своїх очах ти у провінції велика постать. Усяк там розпитує, вивідує, що поробляєш, як обідаєш, на чому спиш. Ось тобі ще один привід, аби в житті бути обачливим. Але щасливим уважай себе тоді, коли зможеш жити в усіх на видноті, коли стіни тебе захищатимуть, а не приховуватимуть. Та ми переважно такої думки, що стіни не для того, аби безпечніше жити, а для того, щоб непомітніше блудити.... ледве ти знайдеш такого, хто б наважився жити при навстіж одчинених дверях. І не диво; двірників придумала наша соромливість, а не наша гордість. Живемо так, що зненацька побачити нас — значить, застукати на гарячому».

В радянській юриспруденції офіційно переважала точка зору про те, що отримання посадовою особою раніше не домовленої грошової чи іншої винагороди за скоєння дій, які входили до його обов'язків, є злочином або правопорушенням. Знаю, що слідчі в більшості своїй стверджували, що не вважають хабаром, а то й взагалі злочином чи правопорушенням отримання службовцем незаконної, але раніше не домовленої винагороди чи подарунка за вже скоєне правомірне діяння. На цій позиції залишаюсь і тепер. Вона формулювалася з того почутого вислову академіка і зі своєї першої практичної зустрічі з таким випадком.

На початку 1980 року мене, ще студента четвертого курсу стаціонару, прийняли на роботу стажером на вакантну посаду помічника прокурора району. За дорученням прокурора перевіряв так звані «відмовні матеріали» — постанови про відмову в порушенні кримінальних справ винесених співробітниками районного відділу міліції. Перевіряв прискіпливо. Теорії в голові багато, а тут практично все бачиш. Від імені прокурора більше десятка матеріалів скасував і направив їх на додаткову перевірку, а по кількох навіть порушили кримінальні справи. Винесли і постанови про притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників міліції, які недбало поставилися до перевірки матеріалів.

Це сподобалася прокурору. Недовго роздумуючи, він вніс зміни до розподілу службових обов'язків і поклав на мене частину роботи з нагляду за додержанням законів співробітниками міліції. Проте в апараті прокуратури області йому одразу зробили письмове

зауваження, бо такий нагляд Законом було покладено лише на прокурора і передоручати його помічникові не можна.

Підправили той наказ про розподіл обов'язків, але, як кажуть, нагляд хоч і за прокурором, а безпосередню перевірку матеріалів та доповідь про їхнє вивчення залишилися за мною. У райвідділі міліції зразу ж зрозуміли, що в прокуратурі новий принциповий помічник.

Якось заходить до мене в кабінет відвідувач з усною скаргою на те, що вчора за якесь незначне порушення співробітник ДАІ забрав у нього посвідчення водія і паспорт громадянина СРСР.

Вислухавши, відразу зазначаю, що паспорт вилучили незаконно, а про посвідчення водія ще треба розібратися. В його присутності телефоную до ДАІ. Потрапляю на того працівника, дії якого оскаржують. Вказую йому, що паспорт потрібно повернути негайно, а матеріали щодо правопорушення особисто перевірю через десять днів, як того і потребує закон. У відповідь запевнення, що паспорт повернуть, нехай заявник приходить.

Весь прийом відвідувача та з'ясування обставин по телефону забрало кілька хвилин.

Відвідувач пішов. Продовжую займатися своїми справами. Минуло десь з годину. Знову заходить той самий відвідувач до кабінету. У старому приміщенні прокуратури до кабінету можна було зайти непомітно навіть для секретаря. Охорони не було. На обличчі сяє усмішка:

— Спасибі, повернули і паспорт, і посвідчення. Обмежились усним попередженням. А оце — вам! — швидко ставить на стіл пакет, а сам у двері.

Не встиг я навіть окликнути, як того і слід загув. Не став бігти з пакетом у руках від будівлі прокуратури, яка була поряд з ринком, та кричати: «Стій! Забери!» Подумалось, як я виглядатиму в цій ситуації. Став у коридорі, подумав, та й повернувся до кабінету. Відкрив пакет. Там звичайний «могорич». Пляшка коньяку, ковбаса, хліб, бляшанка рибної консерви.

Подумавши, розцінив це все з боку громадянина як порух душі, знак особистої вдяки мені. По закінченні роботи цю «вдяку» я розділив з друзями. Про випадок їм не розповідав. Вважав недоцільним. За збігом часу можливої відповідальності, як свою явку з повинною, розповідаю про це шановним читачам.

Досі вважаю той випадок, як з мого боку, так і з боку того громадянина, лише таким, що формально підпадає під ознаки складів злочинів отримання і дачі хабара, та не відповідає тій мірі суспільної небезпеки, яка необхідна для визнання його злочином.

Ні в якому разі не стверджую, що той, хто давав мені, і я, який взяв той подарунок, вчинили правильно. Ні, таке не може бути правильним. Благородне почуття вдячності, піднесення подарунку від душі притаманне народу з біблійних часів. Не з почуття вдячності за те, що я виконав свою роботу краще за інших, зроблено те підношення, а мабуть тому, що повсякденне життя привчило давати. Не осуджую його, але мені досить було б і щирого спасибі.

Був випадок, коли мені намагалась дати хабара практично неосудна, через обмежену дієздатність, громадянка. Розповідали, що будучи ще молодою, красивою, в чотирнадцятирічному віці вона попала в епіцентр природного вихору. Тим вихором її підняло і, пронісши кілька метрів, кинуло на землю. Лише дякуючи молодому віку та природним даним, отриманим від батьків, вона залишилась живою. Проте безслідно це не минулося. Стали помічати дивацтва в її поведінці. Особливо на перемену погоди. Працювала на підсобних роботах. На схилі літ ті дивацтва давали про себе знати про себе все більше й більше. Пенсія по інвалідності ледь давала можливість вижити. Хтось підказав, що влада може надавати їй одноразову допомогу. Як приходила по ту допомогу, то крику і навіть бійку було чути на весь район. Щоб якось відкараскатись від неї, її з однієї установи відправляли до другої. Не оминала вона і прокуратуру. Якось зайшла до прокурора і такий скандал вчинила, що прокурор хотів викликати міліцію. Я зумів її заспокоїти. Запросив до себе в кабінет. Вислухав. Зрозумів, що у виконкомі не дають допомоги. Доповів прокурору, той зателефонував. Вона пішла й отримала допомогу. Відтоді стала частим відвідувачем. Прокурор зразу відправляв до мене. Я вже знав, якщо приходить, то через кілька днів буде перемена погоди.

Доки були живі батьки, то не дуже переймались, а коли лишилася сама, дехто й підсміювався. Молодою, фізично здоровою, вона кілька разів потрапляла на сезонні лісорозробки в тайгу. Куховарила для бригади. Потім повернулася в село. Працювала на підсобних роботах. Одного разу її збили мотоциклом. Знову травма. Як там насправді було, не знаю, але винною була визнана вона.

Оскільки ніхто їй не міг допомогти, то я спробував знайти істину в тій аварії. Проте матеріали десь загубились. Для підтвердження її трудового стажу, — потрібна була довідка з лісгоспу в тайзі, — принесла якусь адресу. Та ніхто навіть не хотів слухати про папери — посилали по колу. Знаючи її нелегку долю, я ставився до неї з повагою. Сідаю і на машинці друкую запит. Краєм ока дивлюсь на неї. Бачу, що, сидячи на стільці, ніби відвернулась і полізла рукою під плаття. Десь там з-під резинки витягує гроші.

Тут я до неї суворим тоном:

— Зою Василівно! Ви що, хочете мені дати хабар? Захуйте гроші. Інакше зараз покличу двох понятих...

Вона зніяковіла, вираз обличчя розгублений, навіть якийсь безпорадний. Каже щось на зразок того, що «ви ж до мене по-доброму, намагаєтесь допомогти...»

Для себе зробив невтішний висновок. Навіть ображена життям, фактично душевно хвора людина, в державі розвинутого соціалізму відчувала, що лише за хабар чиновник може їй допомогти.

Була й корупція. Якось розмовляли на цю тему зі знайомим. Свого часу він був прокурором промислово розвинутого міста. Тільки-но призначений на посаду, він разом з головою місцевого КДБ якийсь сидів у приймальній до кабінету першого секретаря. Аж тут без черги до зачиненого навіть для них кабінету заходить якийсь чинуша. Кадебіст шепоче йому на вухо: «Це місцевий начальник одного з підприємств. Поніс «відкат». Бачиш, який товстий портфель». Здивований прокурор пропонує, мовляв, якщо ти це знаєш достовірно, то давай проведемо операцію. Я, як прокурор, допоможу. Той здивовано вигукує: «Та ти що! Забув, де ми на партійному обліку стоїмо?..»

З часу прийняття в Україні Закону «Про боротьбу з корупцією» в нього більше десяти разів вносилися зміни. Все ніби вдосконалюють. Учені правники, які досліджують це явище, вже стверджують його як український феномен, як суспільну недугу. Докопуються до джерел, які цю корупцію найбільше живлять. Скільки наукових праць та дисертацій написано, а політичної волі, щоб його дійсно втілити в життя, як у законодавчій, так і у виконавчій гілках влади немає. Публікації на тему необхідності боротьби з корупцією мені нагадують прославлення ролі партії та вчення марксизму-ленінізму в книгах «політвидаву» епохи

розвинутого соціалізму. Не читав їх простий народ. Нерозпечатаними пачками здавали, як макулатуру, в обмін на талони для отримання художньої літератури. Жартівники навіть придумували нововведення, щоби крім ціни на обкладинках таких публікацій вказували ще й вагу.

В моїй особистій бібліотеці є книги політичного видавництва та інших видавництв, які в той час не мали попиту. На палітурці поряд з першовизначеною ціною видавництва 3 крб. стоїть чорнильний штамп: «Книга здешевлена. Нова ціна 1 крб. 50 коп.»

Не хочеться, щоби доля того соціалізму спіткала й наше сьогоденне суспільство, а наукові праці по боротьбі з корупцією, як здешевлені, пішли в макулатуру. Не заговорити б тому.

Закон! Він загальний, а випадок конкретний. Як підвести закон під випадок? Підводити потрібно, але спершу подумати, під кого підводити. Особливо щодо простого люду. Тут як у лікарів... Не нашкодь!

А може, легалізувати це явище та спрямувати його в кероване русло? Для цього на дверях прийомних у кабінетах начальників пропоную просто замінити таблички і поряд з годинами прийому громадян визначити дні та додати: «Прийом ВІД громадян».

Я не випадково в сатиричному тоні це пропоную. Вже маючи деяку слідчу практику, навесні 1983 року був направлений до Ленінградського інституту підвищення кваліфікації слідчих прокуратури СРСР. Навчаючись, ми в деталях докопувались та до хрипоти сперечалися з викладачами про те, чи є звичайна подяка злочином. Але одночасно ми чули й розповіді своїх колег з кавказького регіону про те, що у них хабарі дають не те що прокурору за конкретне вирішення питання, а навіть секретарці прокурора лише за те, щоби записала до нього на прийом.

Згадавши про це, не можу не визнати, що тоді у них рівень корупції був вищий від загальносоюзного. Як і ми, грузини стали самостійними. Виникає запитання: чому ж ми й досі по вуха в цьому ганебному явищі, невже не можемо його побороти — хоча б на побутовому рівні? Бо, як на мене, то корупція, це навіть не злочин у чистому вигляді, це стан суспільства, яке допускає таке ганебне явище.

Я не вчений правник, проте, хоча б трохи практик, і мені болить, що боротьба з корупцією зводиться лише до показників, якими можна прикрити фактичну бездіяльність і відсутність

політичної волі насправді щось у цій боротьбі змінити. Своє бачення, навіть не бачення, а намагання привернути увагу виклав у статті, яку надіслав до фахового видання «Юридичний вісник України», і приємно був здивований, що її не тільки опублікували без скорочень, а й під час огляду матеріалів, надрукованих на сторінках газети в 2010 році, моя публікація була визнана однією з кращих і відзначена в номінації «За творчий прорив у аналітичну юриспруденцію». Тому й подаю і її вже на сторінках книги.

ВЧАСНО СХАМЕНУЛИСЯ

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2009 р. № 16-86-р «Про затвердження плану заходів з проведення роз'яснювальної роботи з питань застосування основних норм Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» п. 6 передбачено проведення дослідження стосовно ставлення громадян до нового антикорупційного законодавства. Тож, якщо для влади дійсно важливе моє ставлення, то я скажу, що воно скептичне. А ще з гумором дивлюсь на це і міркую, коли ж у нас закони будуть відповідати реаліям нашого, а не закордонного життя?

Мені довелося бути слідчим і прокурором району, а нині радником голови районної ради. Вважаю, що є деякий досвід, щоб подивитись на все з гумором. Не судить суворо. Лише в ім'я добра беру перо сатири, бо часом і своя правда тисне, як чобіт із чужої ноги. Розумію, що написане дуже легко може наразити мене самого на глум. Але все ж таки сподіваюсь, що більшість дочитає написане до кінця і що дехто в окремих пунктах навіть погодиться зі мною. А це вже щось та значить.

Кого каратимуть насамперед

Безперечно, що протидія корупції — справа державна, але вона не може бути вирішена лише шляхом фактично декларативних актів, що мають когось «злякати», бо ті, кого треба лякати, не злякаються, а інші — не несуть такої суспільної небезпеки.

Про переслідування за нині діючим законодавством дозволю собі пояснити, починаючи, як в танці, — від припічка, з важливого закону, який покликаний працювати на пересічного громадянина. З часів незалежності, відкинувши гасло «Вся влада Радам!», спромоглися прийняти взагалі-то необхідний, схвалений і

міжнародною спільнотою, та не підкріплений фінансово, закон «Про місцеве самоврядування в Україні», який народ позаочі називає «Про місцеве саморядування». Дійсно, як у Ільфа та Петрова: «Рятування потопаючих — справа рук самих потопаючих!»

Ніби великі повноваження місцевої влади, та які можливості, — коли самі голови сільських рад потребують правового захисту від надмірної «опіки» як правоохоронних, так і контролюючих органів.

На жаль, регулювання на законодавчому рівні відносин у сфері боротьби з корупцією плідних результатів не дало. Знову: «Хотіли як краще, а вийшло як завжди». Не вистачило політичної волі до реального запобігання та протидії корупції, а також у помилковості стратегії протидії корупції. Репресивні заходи стали основою такої боротьби і то, на практиці, лише до представників низової ланки державних службовців. Як не крути, а у нас звикли карати, в першу чергу, саме за незнання закону. Скажіть мені, яка корупція в тому, що сільський голова, не знаючи вимоги закону, дав розпорядження бухгалтеру нарахувати і собі премію за піврічну роботу? Та ні, знайшлися! Не бракує охоронців закону, які докопались, що премію голові сільської ради можна виплатити, тільки провівши це через рішення сесії. Здоровий глузд підказує, що потрібно було б терміново скликати сесію та запитати депутатів, чи заслужив він ту премію? Але хто й навіщо запитуватиме депутатів чи жителів села? У кожного свій план. Протокол — і голова уже корупціонер! Допоки роз'яснили це головам рад, тільки за 9 місяців минулого року в 12 районах області зроблено корупціонерами десятки голів сільських та селищних рад. Невже ніщо тут не повинно нас обурювати, неville ми ввійшли у світ, де живуть саме за такими законами? Подобається — підпорядковуйся; не подобається — йди собі, куди заманеться! Обурюйся, коли якоюсь несправедливістю вражено тебе особисто, сам захищайся.

Незрозумілі поняття

Не ставлю за мету повністю аналізувати нове законодавство про боротьбу з корупцією. На його суперечності Конституції України, міжнародним правовим актам, національному законодавству вже вказують фахівці. Те, що такий закон потрібен,

ніхто не сумнівається. Проте сподівались, що за 15 років дії «старого», до якого, до речі, за час дії, близько 10 разів вносилися зміни, все врахують, розжують. Адже порядні люди чинять так: кажуть спасибі за те, що інші зробили доброго, і потім самі намагаються зробити ще краще. А якщо проблема і протягом років не посувається з «мертвої точки», то для її вирішення потрібно підійти з позиції незнання, починаючи з азів. Марно сподівалися. І той закон не містив повного розкриття, і новий Закон містить відмінне від зазначеного Законом України 1995 р. «Про боротьбу з корупцією» визначення терміна «корупція». Вже навіть у розкритті цього терміна міститься незрозуміле поняття «неправомірна вигода».

Складається враження, що в нашій країні всі детально, як «Отче наш...», розуміють «правомірну вигоду». Може, всі ті багатства, нажиті олігархами, вважати правомірними, а для загалу під поняття неправомірної вигоди підпадатиме все те, що в разі, якщо їм, або вони: «...обіцяють, пропонують, надають або одержують безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову, без законних на те підстав». Це дуже зарозумілий термін. Відразу маєш второпати, що це тобі не колись: обіцяти — це ще не женитися. Тут «пообіцяв — женять». Якщо тільки «силовикам» дати команду «Фас!». Ті понишпорять і знайдуть підстави, а ти, Громадянине, потім спробуй пробий блокаду чиновників від влади.

Повірити в те, що все працюватиме на захист пересічного громадянина, за наших реалій, здається, важко. Бо, як повчав герой розповідей Шолом-Алейхема: «...коли ускочив — сиди й не рипайся. Хіба є інший вихід? Це колесо, розумієте, і воно крутиться!.. Коли вже візьмуть кого-небудь на цугундер, пропаща він людина... почнеш ходити по колу і... що ж виявляється? Одне слово, такий закон і такий закон, така касація і така касація, він мені тими касаціями так забив памороки, що я мусив піти до третього і натрапив на нову рахубу... Цей, певно, ще вчився виголошувати промови, бо коли говорить, то аж захлинається від захоплення своїм красномовством... Адвокати і професори знають стільки, скільки і я. Цей каже так, а той каже сяк; один каже одне, а інший — зовсім протилежне. Збожеволіти можна!»

Так само незрозуміле і невизначене у правовому полі поняття: «переваги, пільги, послуги нематеріального характеру», а простіше, те, що не відчувається на дотик. Хай підтвердять мені колеги

юристи, але хабара не докажеш без вилучення грошей — не спіймавши за руку. Сам такі справи розслідував. Невже тепер корупцію можуть «пришити» за некорисливу заінтересованість. Може, воно й правильно, але більш незрозуміло. Невже почнуть з можновладців, щоб не брали хабарів? Заженуть у глухий кут і тих, хто таки захоче дати? Та, мабуть, буде, як в уже згаданого літерного героя: «Таке нещастя — судилося мені наскочити саме на «неберучого...» Ну, це тільки так говориться, що не бере. Я знайшов одного, з рук якого він бере... і спробуй насип йому солі на хвіст».

Мабуть тому, що наше нинішнє життя це суцільний «конфлікт інтересів», до закону ввели й таке поняття. Під ним розуміються «реальні або такі, що видаються реальними, протиріччя між приватними інтересами особи та її службовими повноваженнями, наявність яких може вплинути на неупередженість прийняття рішень...». Прості люди, коли щось видається, радять хреститися. Тепер у тому немає потреби, досить, щоб «повноважним особам» дії видавались реальними. Який сутнісний зміст вкладали законодавці в це поняття, нам не пояснили, мовляв, розумій, як хочеш, особливо якщо посадою на тебе покладено розуміти більше від звичайних людей.

Повноважним особам нададуть право оцінювати і таке поняття, як «доброчесна поведінка». Ніхто не заперечує, що термін потрібний, але як його розуміти в координатах права? Тут теж не зразу добереш розуму. Відчуваєте... щось перегукується з моральним кодексом будівника... самі здогадайтесь, якого суспільства.

Невизначеність щодо суб'єкта корупційного правопорушення

Хочеться зрозуміти, та якось не вдається. Законодавчо чітко не визначено предмета корупційного правопорушення і така ж само невизначеність щодо суб'єкта. Для юристів, як практиків, так і теоретиків, відомо, а для загалу скажу, що з латини суб'єкт — це особистість, що споглядає світ і водночас впливає на життя в цьому світі. Це людина в сфері права, те, на що спрямоване і для захисту якої воно діє. Та чи тут воно так діє? Мабуть, не піддаючи сумніву той факт, що крадуть усі — законодавці всіх і вирішили карати. Ну, припустімо, не всіх, а тих, хто попадеться, або коли потрібно

вивести на «чисту воду» своїх же чинуш із влади, спіймати їх «на гачок». Адже створити умови, щоб корупцію зменшити, значно важче, ніж отак «боротися». Коло суб'єктів корупційних діянь значно розширили. Якщо раніше це були лише державні службовці, то з 1 квітня (і це не жарт) ними можуть стати і звичайні громадяни, якщо вони надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники та члени трудового арбітражу під час розгляду трудових спорів), і навіть особи, які постійно або тимчасово обіймають посади з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або особи, спеціально уповноваженні на виконання таких обов'язків з юридичною особою, а також фізичних осіб — підприємців. Відчувається, що так далеко підемо. Стережіться, приватні підприємці, бо від порушень податкового чи фінансового характеру недалеко до корупції. А контролювати є кому, адже правом перевірки суб'єктів приватного господарювання уже й до цього було наділено 41 державну інстанцію. Уявляєте, скільки буде протоколів? Адже і коло суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання та протидії корупції, теж значно розширено.

З розвитком суспільства корупція розвивається і змінюється, оскільки її засади лежать у суспільстві, а не в бюрократії, як дехто вважає. Зрозуміло, якщо корінь у суспільстві, то законодавчо потрібно «підритися» під той корінь. Коріння, як відомо, переплітається між близько посадженими... Тож до закону ввели термін і встановили обмеження для «близьких осіб». У старому, як світ, цивільному та сімейному законодавстві й досі виникають суперечності з приводу тлумачення цього терміна у випадках застосування до конкретної особи. А тут ніби все ясно. Я б порадив ще взятися... за кумівство та сватівство. Тут тієї корупції!!!

Ось такий закон...

Повертаючись до вимоги постанови Кабміну проводити дослідження стосовно ставлення громадян до антикорупційного законодавства, не хочу залишатись байдужими. Благаю, прокидайтесь — хоча б керівники громадських організацій! Адже передбачено, що саме керівники громадських організацій, які навіть частково фінансуються з державного чи місцевого бюджету, теж можуть стати корупціонерами. Читаючи закон, побоююсь, щоб крізь ту діру, що роблять у наших правах, не проскочили всі права

й вольності. А, можливо, основна суть цього закону просто фіскальна — отримати на цьому ділі «гешефт»? Візьмеш на гривню — заплатиш десять. Штрафні санкції збільшені до неймовірних висот — від однієї тисячі до п'ятнадцяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян!!!

Ось такий серйозний закон. Уже згаданий вище герой казав: «Усі знають, але ніхто про нього не говорить... Чому? Бо світ надто вже розумний став, а люди надто вже запальні. Вони не люблять, коли їм кажуть на чорне, що воно чорне, а на біле, що воно біле. Навпаки, вони полюбляють, коли їм кажуть на чорне, що воно біле, і на біле, що воно чорне.. Ну, що ви поробите з ними?.. Та, замість одного лиха, виходить, маєш уже тоді аж два».

Можна навести і ще силу прикладів, як діяв і може діяти антикорупційний закон, але гадаю, що не варто. Шкода часу. Нам мало відомо про дійсну законодавчу мету слуг народу. Вони ж бо одночасно законодавці й політики. Та коли до чогось візьмуться політики, то обов'язково щось або вкрадуть, або навмисне забудуть, а вчені, котрі готують закони, мабуть, уже так поринули в свої теоретичні писання, що стають байдужі до численних випадків реального беззаконня. Тому, не ображаючи нікого, обмежимося тим, що тут уже сказано. Можливо, схаменувшись, що закон ще недостатньо виписаний, введення його в дію відтермінували до першого квітня, та гумористи вже наперед каламбурять, мовляв, введення в дію перший раз відтермінували до першого квітня, а тепер і до 1 січня 2011 року. Інакше введення цього закону в день гумору могло стати ще однією підставою для гумору, гіркого гумору.

УСІМ НЕ ДОГОДИШ...

Діставши завдання «виїхати на труп», слідчий уже мав інформацію про те, що вбивцю затримано, і він повністю зізнався в скоєному злочині. Що тут розслідувати? Просто належним чином оформити справу. Таке часто бувало. Проте, без протоколу огляду місця події такі справи не розслідуються. Він, як правило, на перших сторінках. Це той припічок, від якого слідчий починає свій танець.

Ніяких труднощів у тому, щоб описати те місце: стіл біля вагончика на будівництві ферми радгоспу. Там працювали і жили

зібрані на вокзалах Харкова різні представники люмпен-пролетаріату, які тверезі ще могли працювати. Поруч зі столом, на траві, бездиханне тіло ще порівняно молодого хлопця. В ділянці серця невелике проникаюче ножове поранення. Тут же і ніж зі слідами, «схожими на кров».

Працівники міліції вже й пояснення від очевидців узяли. Проте, навчений довіряти лише самому собі, слідчий опитує їх і сам. Розповідають, що не було ніякої сварки. Випивали. Ні з того ні з сього, один схопив ножа зі столу і... прямісінько в серце. Потерпілий і зойкнути не встиг, так і повалився. Очевидці кажуть, що затриманий, мабуть, «чокнутий», бо «вже сидів», отож, мабуть, «перемкнуло».

От тобі й нічого розслідувати. А мотив? Для людей він просто життєвий, а для слідчого, знайшовши цей життєвий мотив, потрібно його перевести в юридичний, і він тебе, слідчого, буває так вимотає...

Виявилось, що в цій справі він був малозначний. Проте цікавий і навіть трохи насмішкуватий. Хоча тут, якщо тверезо поглянути, то — сміх крізь сльози.

Після огляду місця події та опитування очевидців, маючи ніби солідний фактаж, — допит затриманого. Знаючи, що перед ним убивця, слідчий не сподівався зустріти привітне обличчя. Воно було грубувате, погляд холодний, визивний, але це ще ні про що не свідчило.

Нібито проста справа — заповнити анкетні дані протоколу допиту підозрюваного, але при встановленні першого контакту для слідчого це цілий банк даних. Через них дізнаєшся, коли і де народився, чи хрестився, у що вірить, як відповідає на твої запитання, які ніби й не пов'язані напряду з тим, за що затриманий. Відчувалось, що, відповідаючи, затриманий не дуже переживає і за те, що скоїв, і за свою подальшу долю. Закінчивши протокольні обставини знайомства, ще не розраховуючи на відверту відповідь, задаю незвичне, у лоб, запитання:

— За що це ти його, як кабана, забив одним ударом у груди?

Відповідь, яку той дав, здивувала, примусила замислитись та дійти висновку, що існують люди, для яких злочин — природний, буденний вчинок, і вони чинять його в простоті своїй, навіть із якоюсь наївністю:

— Як це за що? Салага, ще молоко на губах... пити не вміє. Сам же розливати не взявся... Життя не знає. Що він бачив у житті, а повчає, робить зауваження?!

— А ось звідси давай детальніше? Постарайся переповісти все, як тільки зможеш, найдокладніше.

— Розсудіть самі. Випили вино. Захотілось іще. Я збігав, приніс, що зміг знайти. Ті за столом сидять, ведуть розмови, мені й розливати випадає. Я ж попередив, що денатурат розливаю. Це ж якби я розливав горілку чи вино, то тут «западло», зрозуміло — всім порівну. А денатурат? Його ж хто, як і скільки може випити. Розливаючи, дивлюсь на того, кому наливаю. Хто головою кивне, хто рукою «стоп» покаже, хто палець, як рівень, до стакану приставить. Так ось, той салага з кимось про щось розмовляв, не дивився, скільки йому наливаю. Ну, я йому половину стакана налив. Розлив пляшку за один раз. Так склалось, що, без образи, собі останньому налив майже повний стакан. А воно, дурне, так єхидно до мене: «Пора б уже набити руку, розливати навчитися». Не стерпів...

Він справляв враження людини, переконаної у слушності й справедливості свого нечуваного вчинку. Ці деталі були викладені з такою солідною впевненістю, що мене охопило, прямо кажучи, якесь дивне почуття, якась дивовижна суміш печалі, прикрості і зловтіхи з обмеженості його оцінки власних вчинків, ото ж і я теж серйозно, але з іронічною ноткою в голосі кажу:

— Сьогодні не до сміху, але ти мене розсмішив. То, виходить, розливаючи, робив людям добро, а він безпідставно образив, у душу наплював? Бачиш, виявляється у тебе вразлива натура! Вивів з рівноваги. А може, він цього не знав, а коли знав, то мав би, побоюючись, підбирати слова. Ну, прямо класичний приклад скоєння злочину у стані сильного душевного хвилювання! Жив собі чоловік, і немає чоловіка. Загинув через власну дурість. Мабуть, так і запишемо до протоколу. Тут і адвоката не треба. То, гадаєш, до в'язниці мав би піти він, бо то ж він довів тебе своїм безглуздим зауваженням до нестями? Суд повірить, зважить на те, хто вчинив злочинне дійство, а не на те, над ким воно вчинене.

— Ви, будь ласка, не глузуйте. Самі знаєте, що і як писати. Я це зробив і буду відповідати...

Слухав його і водночас пригадував те молоде тіло, яке бездиханно лежало тоді там, біля столу, і подумав: «Невже людське

життя має скінчатись отак безглуздо?» Чому він це скоїв? Як він сміє зі своєю впертою переконливістю патякати тут всяке безглуздя про якусь порядність під час розливання алкогольного сурогату? Краще б уже відмовився від своєї маячні, від своїх химер. Та, знову глянувши на нього, побачив обличчя людини, яка не обтяжує себе зайвими думками або звикла до того, що хтось думає за неї. Подумав, що навіть роки попередньої в'язниці не додали «клею» йому в голову. Та все ж, попри свою обмежену розсудливість, він схожий на інших...

Перед слідчим дилема. Якщо виходити з теорії нормальних суспільних відносин, то можна «пришити» вбивство з хуліганських мотивів. Ця стаття на «вишку» тягне. Але ж вони, хоч і недовгий час, знали один одного, ніби й не сварились, та буває, що щось невловиме змушує відчувати неприязнь один до одного, і вона, у певний момент, спрацьовує, як іскра. Потерпілий мав би знати, що іноді рани, завдані словом та поглядом, насмішкою і зневагою, — невиліковні. Обидва мали б це знати... Але життя — безцінне! Звичайно, шкода і потерпілого, але сама смерть людини ще не свідчить про її добрі якості. У той час була поширена думка про так званий природний відбір. Подумаєш: злидень злидня завалив! Для таких людське життя не має вартості. Мабуть, єдине призначення кожної такої істоти — стати поживою іншій, призначеній для тієї самої мети. Проте, мушу сказати, що в моїй душі ця думка не знаходила підтримки, та й тепер її не схвалюю.

Як не шукай, але ніякого житейського мотиву тут не було. Зате був юридичний. У формулюванні обвинувачення значилось: «...під час вживання спиртних напоїв... на підставі особистих неприязних відносин... умисно наніс ножове поранення в ділянку серця...» Як говорили в той час, ходова, 94-та стаття кримінального кодексу. Одного поховали, другого засудили. Для суспільства цей випадок нецікавий, ото ж особливої трагедії тут нема. Та чи так насправді? Від себе скажу: боюся, що є ще на світі такі черстві, бездушні люди, зіпсованість яких остаточно й невиліковна.

Після цього випадку, буваючи в різних компаніях, і слідчий став, за словами літературного героя «Одеських оповідань», помічати, що справді є люди, які вміють пити і які не вміють пити, але теж п'ють. Проте, багато хто з них під різними приводами категорично відмовляється розливати спиртне. Мабуть тому, що всім не догодиш. А випадковість злочинів, під час чи після випивки

— це тільки прояв закономірності. Ні, це не банальний вислів з арсеналу антиалкогольної пропаганди, це можливість ще раз згадати лихим словом пияцтво і його тяжкі наслідки — і для тих хто п'є, і для інших. Під тим «іншими» маю на думці й себе.

Але ж і закономірності бувають різні. Не кожне вжиття спиртного веде до злочину і не кожен судимий без честі. Вже потім, будучи прокурором, разом зі слідчим довелось виїхати на місце події в село Рогозянка Великобурлуцького району. Голова колгоспу імені «Червоної Армії» Анатолій Стефанов теж у той час вирішував проблему будівництва за рахунок «люмпен-пролетаріату». Теж на вокзалі набрав охочих щось заробити та мати харч. Офіційно то був час «розвинутого соціалізму», та подивімося правді у вічі і визнаймо, що досить було й тоді нещасливців не здатних самотійно доцільно заповнити коротке людське життя.

Як не дивно, колектив підібрався працюючий. Можливо, й тому, що голова ставився до них так, як і до своїх односельців. Ті люди зовсім не були темні й неотесані. Бачив він у них людей, котрі за різних обставин були викинутими з нормального суспільного життя. Організував їм нормальне харчування та обіцяв за акордну роботу добру платню.

Був серед них і бригадир — непоганий тесля. Вже через кілька днів керівник господарства був приємно здивований. Колектив дружний, і любо було спостерігати, як вони завзято працюють, як охоче і вправно виконують розпорядження. Бачив, що у бригадира діло горить у руках. Запитав, як це йому пощастило домогтися від такої «різношерстої братії» слухняності і вправності в роботі. Той просто відповів, що він покладається на них, а вони — на нього. Мабуть, тому й такі віддані робітники. Голова колгоспу вже подумував залишити його в господарстві. Відчувалося, що в ньому, ніби у струні, звільненій від іржі, відновилися кращі людські почуття. Та не вберігся. Нехтуючи безпекою, без «страховки», вибрався на крівлю і... з власної необережності зірвався з висоти.

Ще був живий. Викликали «швидку допомогу», та раніше приїхав голова колгоспу. Важко травмованому смерть уже прикривала очі і він, смиренно її приймаючи, у присутності людей, сказав, щоб нікого не винуватили в його смерті — що то його особиста необережність. Він відчув радість праці і хотів скоріше закінчити той корівник.

— Єдине, що прошу, немає в мене нікого, похороніть не як волоцюгу...

— Не переймайся, — співчутливо, намагаючись хоч словом полегшити муки, відповів голова, — поховаємо, і хрест поставимо, й огорожку облаштуємо...

Сумно посміхнувшись, уже приречений потерпілий устиг прошепотіти:

— Спасибі... за хрест спасибі, тільки не треба огорожки, я й так піввіку свого провів за огорожею...

Справді, усім не догодиш...

УПАВ З ДРАБИНИ

Весна завжди асоціюється з любов'ю. За великим рахунком життя служить тільки їй, виконує той закон природи, через який чоловіки тягнуться до жінок. Любов — вона одна володарює, з'єднує, підтримує, творить. Та якби ми, люди, піддавалися тільки законам природи, то у нас був би не цивілізований світ, а панували б інстинкти. Тому всім своїм віковичним досвідом люди підіймають почуття любові на найвищу висоту людських відносин. Якщо у закоханих взяли гору найкращі духовні якості, то любов стає для них джерелом щастя за життя.

Любові теж потрібно вчитися, хоча вона дана людині природою. А починається це почуття з приземленого — із сексуального досвіду. Як, з якого періоду життя він формується? Це нібито. і не питання слідчого. Деякі вчені стверджують, що мати, купаючи дитину, торкаючись промежини, вже з трилітнього віку формує у неї ерогенну зону. Так стверджує наука, а як насправді — утверджує сувора правда життя.

У сфері взаємин між статями мораль чомусь ґрунтується на тій засаді, що дітей хвалять, коли вони про це нічого не знають. Коли підростають, то дорослі гадають, що вони ще надто молоді й нічого не розуміють, а коли вже повнолітні, то повинні й самі все розуміти. Але причини, які змушують чоловіка й жінку відчувати потяг одне до одного, залишаються для нас таємницею. Природа людини і сьогодні така, як завжди була й буде — до кінця незбагнена.

Якщо розумні, мудрі батьки, то вони ненав'язливо й просто, по-народному ще в дитячому віці хлопчиків, щоб вони не

соромилися дівчат, повчають: «Їж хлібні цілушки. З дівчатами добре цілуватися будеш». Адже сором'язливість у цьому — справжнє лихо. Коли ви хочете, щоб вас кохали жінки, можете бути однооким, горбатим, кривим — яким завгодно, але не будьте сором'язливим. Сором'язливість — ворог кохання, і ця вада майже невиліковна. Та в житті все врівноважується, коли сором'язливий чоловік і йому потрібні поміч і заохочення, то в коханні перший крок може зробити жінка. Чоловіки цього й не помітять; треба тільки спритно удавати, що це вони повели відважну атаку і здобули славу перемогу. Це підносить їх у власних очах. Так, принаймні, про це описується в літературі. Проте, у слідчій практиці був один випадок. Мені частенько стає смішно, коли я згадую про це.

Теплої весняної днини, гуляючи на сільському весіллі, батьки побачили, що десь подівалася п'ятилітня дівчинка. Не здіймаючи галасу, понишпорили по кущах, аж бачать: п'яньенький парубійко, місцевий житель, який недавно прийшов з армії, поклав дівчинку біля себе і, знявши з неї трусики, руками маніпулює там, де, як висловлюються літератори, перо відводить від слів, яких соромиться відвертість.

Дісталось тому хлопчині добряче. Спершу на нього накинулися жінки. Потім перцю всипали чоловіки. Подряпаного, потовченого так, що й рідна мати не впізнала б, доправили його до міліції. На ранок із райвідділу затриманого привели до мене в кабінет. Одразу впало в очі, що з наведенням «макіяжу» на обличчі рідні дівчинки перестаралися, та не подаю вигляду. Хто зна, як би кожен батько реагував на подібне, скоєне з його дитям? У звичайної людини сам факт насильства щодо малолітньої вже викликає відразу, та слідчим повинні володіти не емоції, а пошук істини. Як радили ще давні: не треба мати тієї поганої звички — бути знервованим на роботі. Якщо ти хочеш правдивої відповіді, мусиш заpastися терпінням. Тож відкинувши всі справи, переключаюсь на нього, випроваджую з кабінету міліціонера і залишаюсь один на один. Хоч і важко в таких випадках буває пробити лід стриманості, спокійно запитую: «Хлопче, що ж ти накоїв і чому? Невже тобі дівчат мало, що ти зазіхнув на малолітню?»

Відповідаючи, парубок спочатку зважував кожне слово, та не відчуваючи упередженості з мого боку, виклав, як мені здавалося,

все, мов на сповіді. Прості нехитрі відповіді, підкріплені плачем, переконали, що він не мав наміру гвалтувати. Втім, я розумів, що йому зовсім неважко було пустити сльозу, часто вона добрий помічник у таких випадках, та все ж якусь крихту жалю він викликав.

Виявляється, простий хлопець, одинак у скромних батьків. Ті люди зовсім не були темні й неотесані, проте якось не склалося, чогось не додали синові. Вчився посередньо. Не мав сестер і у взаєминах з дівчатами був досить несміливим. Вже й в армії відслужив, а дівчини до цього часу так і не мав. За своєї сором'язливості не знав, що таке позалицятися до дівчат. Ще не торкався він приваб жіночих, не відчував, як то «можна втопитись в дівочих очей глибині», не мав, як тепер кажуть, сексуального досвіду. Чоловіки, хлопці, його ровесники, веселяться, танцюють з красивими дівчатами, а він... Він теж оцінював їх вроду, бо ж не був сліпим. А чому б і ні? Він жив у реальному світі і серед людей, але був ще не втаємниченим у сексуальні взаємини. Та нелегко стримувати свої бажання й перемагати природні інстинкти, особливо коли вони захопили зненацька, у хвилину сп'яніння. Тоді розум працює не як наш найвищий дар, а піддається пристрасті, і людина охочіше відкидає розум, ніж пристрасті.

Склалося так, як склалося... Мабуть, зачепило за живе, а може, відчув, що з кабінету слідчого дорога може вивести його прямо... «на Магадан», адже тоді, в часи Союзу, це було можливим, схлипуючи, запитує: скільки ж тепер йому дадуть років тюрми?

Як відповісти, не хизуючись своїм владним становищем, не образливо і не глузливо? Саме в таких випадках потрібна об'єктивність, всебічність, неупередженість. Це в свідомості слідчого закладено ще з студентської аудиторії. Але ж несправедливість, кривда мають різні відтінки, і кожен їх вияв, узятий окремо, може дати поштовх до гніву. І ти мусиш стримувати свої емоції. Роз'яснюю, що на словах я йому повірив, але ж потрібно й іншу сторону вислухати...

Поки відбирав пояснення, лікарі вже провели медичний огляд дівчинки. Ніяких пошкоджень не виявили. Мабуть, і батьки вже між собою переговорили. Тож працівник міліції заносить висновок лікаря і довірливо шепоче, що батьки прохають кримінальну справу не порушувати. Не потрібен їм широкий розголос.

Ознайомившись з висновком лікарів, дізнавшись про позицію рідних дівчинки, залишивши міліціонера в своєму кабінеті, не кажучи, куди йду, прямую до прокурора доповісти та узгодити подальші дії. Те, що вчинив дещо загальмований у своєму статевому розвитку юнак, звичайно, не морально, але однією філософією тут не допоможеш, а робота наша давала таке право — карати чи милувати.

Коротко доповів, що хлопець, як кажуть у народі, без сьомої клепки в голові, та ламати йому життя не бажано. Знаючи, що у мене в провадженні і так вистачає справ, прокурор погоджується з моєю пропозицією і пропонує:

— Ходімо разом, я хоч подивлюсь, який він із себе.

Заходимо до мене в кабінет. Прокурор, поглянувши на обличчя парубкове (а воно в того, я вже писав... самі синці), аж руками сплеснув:

— Та хто ж це тебе так, хлопче, і за що?!

Я вже зайшов за свій робочий стіл і ніби з боку відчув та побачив, як раптово може мінятися людина, пристосовуючись до ситуації, якими винахідливими бувають ті, у кого нібито й небагато розуму, але свої здібності звикли ставити нарівні з хистом до практичного життя. Випадок просто курйозний, інакше його не сприймеш.

Хлопець, бровою не зморгнувши, ніби він оце випадково опинився у мене в кабінеті, відповідає:

— Ніхто і ні за що. Це я з власної необережності. Витягував картоплю з погребя, а щабель у драбини обломився, так ото ж...

Ошелешений такою «правдоподібною відповіддю», я сам з несподіванки аж рота роззявив і ледве стримав сміх...

Переглянувшись зі мною багатозначним поглядом, прокурор більше ні про що не запитував і, з усміхом на вустах, повернувся до свого кабінету. Звідти телефонує по внутрішньому зв'язку та жартома до мене: «Відпускай, бачу, він своє вже дістав, думаю, що скаржитись не буде... До речі, не забудь сказати йому, щоб іншим разом по драбині лазив обережніше».

СТИСКАВ КУЛАКИ

Спогад про ту справу — ніби картина в галереї пам'яті, не подібна до всіх інших. Вона змушувала так пильно обмірковувати

проблему, що я з сумнівом думав: а чи не заносить мене за межі визначеної мені відповідно до моїх здібностей сфери, чи я, бува, не перевищую здібностей початківця серед майстрів пера. Дійшов до висновку, що не годиться носити в собі те, що може бути повчальним для інших. Як стверджували давні, вигода тут обопільна: люди, навчаючи, вчаться.

...Не хотіла та жінка сама заявляти, та сусіди порадили, коли зайшли в дім після того, як побачили, що син, хоч і п'яний, та дуже швидко, майже бігцем пішов з подвір'я вулицею, а вона, як завжди, не вийшла за ним, не провела, не послала у слід своє болісне попередження про те, щоб більше не пив...

Знали, бачили сусіди, як старенька виглядала, відраховувала дні, коли повернеться після відбуття чергового покарання за тяжкий злочин її син. Він уже був судимий, та мати не вірила, що син міг скоїти ті злочини, хоча той сам їх визнав. Двічі докладала зусиль, щоб раніше вийшов на волю, а він, тільки-но вийде, знову вертається до своєї компанії і звичок. Марно сподівалось материнське серце, що відбуде, повернеться, можливо, жениться, порозумніє і їй на старість буде радість онуків доглядати. Та син, прийшовши, знову став випивати, ображати матір, ніби вона була винна в його невдачах. Сусіди співчували: нелегко ж на старість поратись, навіть по домашньому господарству, а тут ще й за таким сином наглядати.

Тож коли побачили, що той кинувся геть від свого дому, запідозрили щось недобре.

Зайшли до хати і побачили, що старенька, з божевільним виразом в очах, з розпатланим сивим волоссям, у роздертій нічній сорочці вже прилаштувала мотузку... Кинулися знімати з криками:

— Що ж ти робиш? Це ж такий гріх!..

— Може, й гріх, та я в становищі ще важчому, ніж гріх... після такого не можу жити...

Лише тоді сусіди обвели поглядом кімнату: побачили, що на ліжку зім'ята постіль та характерні плями... Визволена із зашморгу жінка, впавши в розпач, заговорила крізь сльози:

— Просила його, молила... що ж ти наміряєшся робити... не чув... не хотів чути. Важко такого бажати своїй дитині, та... щоб він дзвону не почув... Як так міг змінитися в тій тюрмі, що вона йому рідніша за рідну матір стала? Руки на себе хотіла накласти, щоб не жити з відчуттям такої ганьби, такої наруги й неслави... І

від кого? Від сина! За що, за що? У чому провина моя, чим завинила, у чому тяжкий мій гріх, чому саме мені такою міркою відміряно?! Зламалась опора життя... Як же тепер жити?

Заголосила, залементувала, за звичаєм жінок, і ще довго ридма ридала й біла себе в груди!..

Вражені сусіди вже не могли залишити її саму, відправили до лікарні та дали знати до міліції, а ті повідомили до прокуратури. Безперечно, як в очах сусідів, так і в мене не виникало сумніву, що це злочин, та є буква закону. Мабуть, тому, що статевий потяг це все-таки природний інстинкт, справи про згвалтування дорослих порушуються не інакше як за заявою потерпілої і навіть можуть бути закриті за примиренням. Виконуючи вимоги закону, роз'яснив це потерпілій, порадив подумати:

— Вирішуйте самі, ви подали заяву, ви можете її й відкликати.

Починаючи допит, для себе відмітив, що старенька, хоч і пригнічена скоєним, та від природи не мовчазна. З простою селянською довірливістю відповіла, що розуміє християнську суть заповідей про те, що людина повинна прощати своєму близькому до семи десяти семи разів. Краще вже терпіти біль, від якого, крім тебе, ніхто не страждає, ніж допуститися необдуманого вчинку.

— До того ж і Біблія вчить нас віддавати за зло добром, та тут таке, над чим я і сама вже багато думала...

З інтонації голосу відчувалося, що щось надірвалося в її душі:

— Мені вже небагато зосталося, мушу перед смертю полегшити душу. Те, що мало важить для інших, на мою душу лягає важким каменем у таку годину, як оце тепер. Мабуть, і я двічі винна, що не змогла дати йому належного достатку чи вищої освіти, і цим себе картаю, але ж він виріс серед звичайних людей, і я виховувала його на повазі до ближнього, та, видно, не зуміла...

Глянувши, що слідчий роздумує над її простими, та водночас вагомими словами, старенька провадила далі:

— Він пішов, а я лежала і вже й не хотіла вставати, думала: якось одразу перед очима, ніби на картині, промайнуло все життя. Нелегке воно було, сутужне з самого дитинства. Знала лишень роботу — від схід сонця до вечірньої зірниці... Згадала, як дивилася на нього, ще немовлям, коли душечка його була ще порожня, в неї ще нічого не запало — ні добро, ні зло, — дивилась якимось глибинно-щасливим і водночас задумливим поглядом, долю його хотіла у цьому світі вгадати, щастя бажала йому, як

самій собі... Ми люди із звичайного роду, що у нас могло бути? — надія і більш нічого. Мріялось, що і з-під убогої кривлі може вийти велика людина. Та надію доля іноді щедро справджує, а іноді зводить нанівець. Для мене це досить-таки разючий приклад іронії долі.

У роки його дитинства ніщо не віщувало того, що сталося, а коли повернувся з тюрми, то не було такої доби, щоби прегірко не ридала, незмірно тяжко свою долю не проклинала, відчувала, що він уже не належить мені, що десь набрався він того хижацького, нелюдського. Це так страхало мене, бо я не розуміла його... та й думати не могла, що й сама отак потерплю... Все ж, надриваючись, доглядала його, та ніколи не чула слова подяки. Уже не був для мене тим, за кого я його мала досі. Як важко це усвідомлювати... Та те, що він скоїв, не вміщується в моїй свідомості... Краще б отак самотня доживала Богом відведеного віку, ніж пережити такий сором... Сама, може б, і знесла його... а люди.. які будуть суди-пересуди? Огорнув відчай і сором. Смерть, вважала, краще за безчестя. Не хотіла рану в своїй душі нікому показувати, і від того, що не дали скоїти самогубства, не полегшало. Ніби руками доторкнулися до болісної рани, то хай вже біль свого доходить краю...

З цього сумного монологу відчувалось, що вона ще подумки десь там, зі своїм болем, що рана, якої їй доля завдала діями власного сина, болить без упину. Ох, як болить людині той спогад! Болить зрослим болем за втрачене без надії, за обернуті на попіл мрії життя.

І так вже укрите зморшками, обличчя посіріло, у кутиках вуст застигла складка болю, на щоках ні кровинки, погляд очей затуманений...

Дивився на неї, бачив її тугу, та досягнути це можна лише розумом, а не зором. Я й сам був сповнений невиразних бентежних почуттів, які люди не здатні передати словами. Як слідчий, не перебивав, розумів, що в такі хвилини людині треба дати виговоритись. Адже часто можливість виговоритися дає майже лікувальний ефект. Тому більше слухав, ніж записував. Не стенографував, лише робив помітки на окремому аркуші.

Кажучи далі, ніби видихнула з себе:

— Хоч кров, як-то кажуть, густіша за воду, і я роздумувала, рішення не знаходила, та все ж вирішила: нехай судять, не місце

йому серед нормальних людей... Не син він тепер для мене, а якийсь звироднілий нащадок...

Зізнаюся, мені чомусь здавалося, що вона зможе відкликати заяву. Думалось: ось виговориться, вилле своє наболіле і, як мати, простить. Почуте від матері було як вирок, котрий саме мені потрібно було підготувати. Не приховую, що десь у глибині душі з моральним задоволенням сприйняв її рішення, те, що вона переборолла в собі материнське почуття, віддавши перевагу загальнолюдському.

Що ж, справа так справа. Ти слідчий. Суха мова протоколу та параграфів закону потребує дії, тому роз'яснюю їй, що в мене не викликає сумніву в тому, що вона була згвалтована. Але відповідно до закону треба, щоб лікарі її оглянули і дали висновок, чи був факт статевих зносин. З'ясовую, чи погоджується вона на судово-медичний огляд.

Прямих свідків у таких справах, як правило, не буває. Звичайно, ще до допиту потерпілої в будинку було проведено огляд. Та що самі за себе могли сказати зім'ята постіль і характерні плями на простирадлі? Це ж сім'я. Досить було затриманому, додумавшись, сказати, що у нього, під час сну, була звичайна полюція, і доказ ставав сумнівним. Тож навіть незначні прямі докази бувають вагомими. Погодившись на огляд, старенька довірливо каже:

— Пробачте, мені аж якось ніяково про це говорити. Я жінка, природно, що була з чоловіками, це цілком житейське діло, та не знаю, чи оце говорити вам, чи ні, але у нього, якось язик не повертається сказати, щось не так, як у всіх чоловіків, у крайню плоть статевого органу у нього, мабуть, вставлені...

Не дивуйтеся, що я так відверто про це пишу, в цьому признаюся! Знайте, що під час слідчої роботи не раз випадало опинятися в ролі довіреної особи, вислухувати і сокровенне, і таємниці, зізнання і признання, сповіді й задушевні бесіди. Іноді потрібні дуже сильні потрясіння, болісні чи радісні, щоб зірвати печать мовчання, і тоді з уст навіть наймовчазніших людей падають слова одкровення. Люди, нахиляючись з довірчим шепотінням, підсвідомо відчують, що ви слухатимете їхню сповідь без злорадства й зневаги, а з розумінням і співчуттям.

Наполіг, що це треба відобразити в протоколі, а коли відображено, то треба й перевірити.

Невдовзі працівники міліції повідомили про затримання підозрюваного. І до його затримання це вже десь загноїлося в душі, та коли побачив того чоловіка, відчув до нього щонайгострішу антипатію. Та така вже у слідчого робота, що вибирати не доводиться. Під час судово-медичного огляду покази матері про те, «що в нього щось не так, як у всіх чоловіків», підтвердились, і це теж було доказом ганебного злочину. Навіть у суто медичній термінології такі прояви з розряду «перверсій» — ненормальностей, які розповсюджені в закритих колективах, до яких належать і місця, де, як кажуть у народі, «Макар телят не пас».

Як і чи варто описувати допит того нелюда? Все ж допит теж характерний, хоча сам затриманий нічим особливим і не запам'ятався. Я викинув з пам'яті те неприємне обличчя. Зовні він людина, з норову — звір; різниця хіба в тому, що зі звіром небезпечно зустрічатися віч-на-віч. Кого той омине, того вже не шукає, бо лише необхідність спонукає його завдавати шкоди. Звіра жене до нападу або голод, або страх. А оцей?.. Чого від нього можна було навчитися, коли він навіть до матері не знає поваги? Це, власне, те саме, що навчатися неуцтва.

З перших хвилин допиту відчув, з якою нехиттю він зустрічає мої запитання, але десь у глибині душі сподівався, що хоча б із соромливості він відкриється і почне говорити спокутливі слова, зажадає зустрічі з матір'ю, попросить у неї вибачення, і, можливо вона... Ні! Ніякого поруху, щоб зустрітись віч-на-віч із жертвою свого вчинку.

Пусті були його слова, сама плутанина й викрутаси. Одразу було зрозуміло, куди він закидає, безглуздо намагаючись оправдатися, перекладаючи вину на стосунки з матір'ю, що вона така, мовляв...

Слухав, що він плете, і тільки плечима знизував. Дивувало, що замість каяття якимсь безглузде виправдання. Темна душа людська, та не втримався:

— Погляньте на нього! Він не пам'ятає, що робив. Чому ти зрікаєшся цього? Мабуть, сподіваєшся, що суд прийме до уваги те, що ти під час вчинення злочину був у стані алкогольного сп'яніння. Тож знай, що ще давним-давно, до нашої ери, у Греції такий собі Піттак, з огляду на те, що люди у сп'янілому стані, на відміну від тверезих, поводяться надто зухвало, видав закон, за яким п'яні, вчинивши певну провину, каралися суворіше, ніж тверезі. Він

видав той закон і не вважав за потрібне ставитися до п'яниць поблажливо. І за нині діючими законами це не може бути обставиною, яка пом'якшує вину.

Зрозумівши, що ці слова не справили на нього враження, кажу далі:

— Можливо, я й не маю права тобі цього говорити, та коли вже згадав давніх, то скажу, що в тій же Греції діяли закони афінського архонта Драконта. Згідно з переказами ті закони відзначалися надзвичайною суворістю: майже за всі злочини винних карали смертю. В історію вони ввійшли, як драконівські закони. Навіть за вкрадене яблуко відмірювали смертну кару! То ж подумай сам, якого покарання, в такому разі, заслуговував би ти?

Та марні були спроби пробудити в ньому хоча б те, що залишилось від совісті. Здається, що і драконівської суворості такому було б замало, злочин, скоєний проти матері, був такий великий, що не знайшлося б закону, який міг би його покарати.

Як слідчий, сам не мав права цього казати і тільки думав: «От якби хтось тихо підійшов і сказав йому правду, що розуму в його голові небагато і не завадило б мати його більше. Але ніхто не може стати розумнішим, якщо сам не докладатиме для цього зусиль. Чи можна яскравіше продемонструвати власну обмеженість? Адже вже саме слово «мати» мало кричати, застерігати, навіть коли ти п'яний, коли звіриний інстинкт у тобі прокинувся».

Адже ще в давнину філософ Сенека писав: «...десь у глибині нашого єства поселився священний дух — спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків. Наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він — до нас. У кожній добродішній людині селиться якийсь бог. Хіба ж могли б ми без його помочі піднятися над долею? Він нам дає високі, бездоганні поради» Проте, мабуть, не кожна людина є насправді Людиною, і марно вчитимеш, що належить робити розумній людині, коли розумним її не зробиш.

Заповняючи протокол, дивився на нього і намагався хоч у погляді вловити якесь переживання. Адже й очі надзвичайно виразно говорять про наші душевні хвилювання. І те, що називають виразом обличчя, з усіх живих істот можливе лише у людини і свідчить про її вдачу. Марно, не виказував і натяку на каяття. Сидів і тупо дивився в підлогу.

Творець відрізняв людину від тварини, зробивши її прямоходячою. Інші живі істоти змушені нахилитися до землі, щоб їсти чи пити. Лише людину підняв, спонукав, дав їй можливість дивитися прямо, навкруг і високо на небо, щоб, глянувши у височінь, вона постійно відчувала: там буде суд!..

Підслідний дивився лише в землю... Даремно було намагатися зустріти його погляд, глянути в очі, що уникали погляду.

На спроби «розхитати» затриманий зухвало відповідав, що не любить, коли чіпляються до слів і допитуються, та наполягав на своєму: «Був п'яний, не пам'ятаю... стара з глузду з'їхала, обмовляє мене...» Зрідка вловлюючи погляд зацькованого звіра, відчував брехливість і нахабність його слів, убожество й варварство і що у таких людиноподібних безумство й злоба невиліковні. Справді, який розум, такі й дії. Не розумів, не хотів розуміти, що найпершою причиною скоєного був він сам, а не якийсь збіг обставин.

Помітивши, що підслідний, затявшись у своєму озлобленні, стискує кулаки, мабуть, я його вже «дістав», довів, але не до каяття, а до злості. Хоча, бувало, й зі злості злочинці зізнавались, визивно наголошуючи: «Так, це я вчинив і не шкодую!..» Це теж один із способів в арсеналі слідчого, та я не хотів такого «зі зла» зізнання, не хотів опиратися на такі аргументи, навіть якби вони були слушні, бо, по щирості, вони б не переконали мене. Лише подумалось: «А що, коли б про цей випадок не стало відомо, невже ж він, згвалтувавши сп'яну свою матір, другого дня вже й не пам'ятав про це? Могло ж бути, що про це ніхто й не дізнався б, бо такі речі приховують. Адже, на загал, у житті багато чого приховують — це, як його не оцінюй, неодмінна умова існування будь-якого суспільства».

Проте, слідчий мусить уміти керувати емоціями. Мені здається, що слідчий має навчитися володіти хоча б половиною своїх емоцій, а саме — негативним емоціями. Він не повинен допускати, щоб його опанували гнів, злість, ненависть, заздрість, поганий настрій тощо. Коли вони неконтрольовані — то слабкість, хоча бувають моменти, коли хочеться вдарити не словом, а чимось важчим, але мусиш не втрачати життєвої рівноваги, тому, продовжуючи допит, перейшов на спокійну розмову, так, як звик говорити за схожих обставин.

Щоб «відновити пам'ять» та дізнатися якомога більше про сутність психіки затриманого, в арсеналі слідчого є судово-психіатрична експертиза. За її висновками той: «Ознак психічного захворювання не виявляв. Хоч і був алкоголіком, себе таким не вважав, не визнавав зв'язку між вжиттям алкоголю і сімейним розладом, егоцентричний, відокремлював тільки вузько свої особисті інтереси. Ненавидить матір, стверджує, що не кається в скоєному, погрожує все одно вбити матір, коли вийде після відбуття строку покарання. Стискає кулаки...»

Висновок експертизи лише підтвердив мої: яким тупим звіром він усе-таки виявився! Задурманений п'яниця, який не переставав бути п'яним відтоді, коли випив уперше.

Отак, за законами природи, були мати і син, а стали обвинуваченим і потерпілою. Чому материнські чаяння, бажання йому щастя, як самій собі, не справилися, і той, кому воно бажалось, не жив, а тільки просмердів по життю? Чому в суспільстві й досі трапляється таке і не всіма засвоєні істини взаємної поваги один до одного?

Для чого я взявся за перо? Відповідь проста і водночас складна: прагну до того, щоб кожен міг почути голос, який стиха озивається в його душі, і викликати в людині ясну думку та почуття моральної відповідальності за свої вчинки, особливо ті, що продиктовані хижацькими інстинктами. Можливо, й негативні випадки, скоєні покидьками суспільства, стануть у пригоді нашому моральному вдосконаленню.

Так думається тепер, коли розглядаєш свої переживання крізь заспокійливу призму часу, а тоді я тільки виконував роботу і, як вимагає Закон, шукаючи істину, діяв у координатах законності. Тепер мені здається, що йдеться не про істину й пізнання, а про дійсність, про те, як її пережити і витримати. Ось чому те, що ти при цьому відчуваєш, важко виповісти, тому воно не так просто дається слову й формулюванню. Доносячи пережите до читача, здається, що і сам проникаєш глибше в суть речей, але ще не знаходиш Істини, а схоплюєш, утверджуєш і переживаєш тільки ставлення свого «я» до реального життя. Часто воно не вельми делікатна річ, та я не песиміст і не бачу потреби змальовувати життя лише в чорних тонах. Але хай і ця оповідь не залишиться без користі. Часто сама необхідність потребує таких прикладів.

ПІДПИСКА ПРО НЕРОЗГОЛОШЕННЯ (Правда солдата Зборовського)

Уже досить давно, десь наприкінці 70-х років минулого століття, чув розмову свого батька-фронтовика зі свекром сестри і зрозумів, що вони десь поряд воювали на фронтах війни. Батька вже немає. Лише 55 разів він, за своїм солдатським ритуалом, відсвяткував весняний день Перемоги, шлях до якої, після контузії, залишив у його тілі осколки хваленого крупнівського металу.

Восени 2009 року я побував у сестри в селі Степанівка, біля Вороновиці, Вінницької області, тож не міг не провідати давнього батькового співрозмовника, якого вважав учасником бойових дій. Як годиться, взяв, ніби фронтові «сто грам», пляшку, дещо з харчу. Господиня накрила на стіл. Співрозмовникові за вісімдесят літ, та не відмовився по маленькій. Випили по першій. Припрошую закусити купленим малосольним оселедцем. Розхвалюючи, кажу, що проїздом купив у Немирові, і мені, харків'янину, дуже сподобався засіл.

— Ти так розхвалюєш, як ота продавщиця на базарі, у Немирові, у роки моєї молодості. Її прискіпливий покупець все випитує, чи не солоний оселедець? А вона відповідає:

— Бери, бери, досолювати не будеш.

Щиру усмішку, як правдива реклама у наш час, викликало оте «досолювати не будеш».

Початок розмови звичайний. Про сімейні справи, погоду, політику. Згодом випала нагода запитати, які нагороди має за ту війну фронтовик, і почув просте солдатське: «Для себе знаю, що нагороди були, та недовго мені довелося ними побрязкати, а свого «Ордена Слави» так і не бачив. Тепер багато пишуть, розповідають та демонструють у фільмах про війну такого, про що тоді мовчали, а багато хто й не знав і міг тільки здогадуватися. Мій вік такий, що скоро вдарить і моя година залишити цей світ, стану на сповідь перед Творцем, перед правосуддям, зовсім не схожим на наше, а нагороди свої, мабуть, не побачу. Виходить, що я учасник війни, та не учасник бойових дій. Два з половиною місяці провоював, був контужений... Хіба тоді думав, що треба зберегти якусь паперову довідку. Відверто скажу, що за радянських часів не наважувався шукати, адже давав підписку про нерозголошення. Тоді уста, дані

Богом для розмови людської, веліли взяти на замок. Тепер немає чим...»

Вибачте, що забігаю наперед, та розповідь, яку я почув, лише впевнила мене в правдивості слів мого батька — Івана Юхимовича, 1925 року народження. У його військовому квитку записано: «Брав участь у бойових діях. Сержант. Сапер. Контужений». Перед самою війною закінчив 8 класів. Тоді це вважалось освітою. Наприкінці війни та деякий час після неї служив у «СМЕРШІ», був у Берліні, знав його першого радянського коменданта та начальника гарнізону, генерала, Героя Радянського Союзу М. Е. Берзаріна. Похвалявся, що пив «трофейне» вино з підземної канцелярії рейху, букет і смак якого не можливо передати.

Тепер розумію, що він бачив і знав більше того, про що йшлося в книгах. Мені, хлопчаківі, розповідав про початок війни, про загороджувальні та штрафні батальйони, про декілька трупів двійників Гітлера, операції з перевдяганням в одержу «бандерівців» на Західній Україні. Казав, що всього розповідати не може, бо теж давав підписку.

Потім, працюючи прокурором відділу нагляду за додержанням законів про національну безпеку прокуратури Харківської області, я сам читав кримінальні справи та готував матеріали для реабілітації репресованих. Тому мені відомі ті «підписки» про нерозголошення державної таємниці. Скільком фронтовикам, які ставили на коліна агресора, вони закривали рот. А кому не закривали, тих відправляли до ГУЛАГу. Тож пам'ятаю батьківські слова, що правда про війну ще не скоро буде розкрита. Правда — це життя, яке тобі особисто треба прожити, а все інше стає минулим, історією.

Така ж підписка, про нерозголошення «державної таємниці», забороняла моєму співрозмовникові, нібито через просто прикрий випадок, ставити питання про повернення своїх солдатських нагород.

Дружина Станіслава Йосиповича — Марія Іванівна, спокійна, лагідна жінка, котра в дитинстві пережила голодомор, теж ветеран за роками, зрозумівши, що я приготувався слухати його розповідь, довірливо попередила: «Він як почне за ту Германію розказувати... і пам'ятає все, і прізвища хлопців, як їх звали, і дівчат,... о Боже! Де це в голові тримається... таке розказує... що іноді і він сам, і я, заплачемо...»

Зібравшись з думками, Йосипович розпочав:

— До війни, я проживав тут, у Степанівці. Батько мій до 1936 року працював у містечку Городок Хмельницької області. Як спеціаліст обслуговував цукрові заводи. Умів ремонтувати мисливську зброю. Був там один чоловік, начальник ГПУ. Ціла колекція зброї була у нього, і пищалі, і пістонові старі пістолети. Батько приводив їх до натурального вигляду. Купив і він у нього одне ружжо. Довго воно в мене було, та батьківська спадщина не примножилася в моїх руках. Років три чи чотири тому продав. Любив і сам полювання, а коли останнього разу був, то мисливці мене запитують: «Чому не стріляв?» — а я навіть дичини не бачив і не чув... Купець трапився, то й продав його за двісті гривень. Нема ніякого сенсу. Одна страховка 70 гривень, а пенсія, самі розумієте яка, ще щось... Якось прийшов той начальник до батька, закрились у кімнаті і сказав, щоб той тікав. Якби не попередив, то й батька б зашморгнули. Час такий був. До границі десь кілометрів дванадцять було. Їздили там на цукровий завод, то через річку Збруч була границя. Звідси я вудки закинув, а звідти прийде «жовнір», теж кине і тими своїми гачками по моїх поплавках хльостає. Тож, щоб запідозрити, що ти проти, достатньо було косо глянути в бік влади. То він йому сказав, щоб тікав. Ніякої роботи, каже: «Щоб рано тебе не було». Батько зібрався і сам поїхав на Вінниччину. Він добре знав технологію спиртового та цукроваріння, то його брали скрізь. Побуде трохи в одному, трохи в іншому місці. Зупинився в Немирові. Через деякий час приїхав, забрав нас з Городка. Потім на Степанівському цукровому заводі працював, тут і застала війна. Я в сорок першому році закінчив семирічну школу. А восени уже німці відкрили школу. Батько каже, щоб ішов ще раз у сьомий клас, мовляв, закріпити знання. Все одно робити нічого. Так ми ще вересень-жовтень провчилися. Потім приїхало багато німецького начальства. Ми ж жили прямо біля школи. Директора, Володимира Веселого, не було. Сказали, що занять більше не буде. Для початкової школи знайшли дві кімнати, а старші класи закрили. В її приміщенні зробили казарму. На плацу проводили заняття та стройову підготовку з вірменами за національністю. Була така собі окрема школа з вишколу «СС-Вірменія». Вірмени не дуже німецьку мову розуміли, тож їх вчили тільки на побутовому рівні: «Яволь, шнель, гут...» У стрільбі тренувалися. Конюшня була за муром. Кожен мав коня. Так

скочить на коня, потім з коня, пробіжить поряд з конем і знову в сідло. Джигіти! Кожен мав наган, автомат, і гвинтівки у них в казармі стояли. Ми, хлопчаки, бачили, як вони, побившись об заклад, на спір, один за другим бігли та стріляли. А вбив так убив. Із військовополонених... Поранив, то тут у них був госпіталь. Лежи, там заживе. Співали «Єрван — Родіна мая» та свої пісні. Нам подобалось слухати їх. Групками бігали на ставок, де вони купалися.

Проте ті затрималися недовго. Їх вивезли, а завезли галичан. Стала школа «СС-Галичина». Вони німецьку краще знали, і поміж ними були офіцери. Начальник був у званні гауптмана — капітана. У сорок третьому, коли нас забирали до Німеччини, тих галичан налічувалося чоловік двісті.

Перед Різдвом, у сорок другому, німці запустили цукровий завод. Наші перед відступом вивезли платформ двадцять устаткування, розукомплектували парову машину. Ну, там шток зняли, поршень. Циліндр знімати, роздовбувати... на це не було часу. Завод не зривали. То німці попривозили устаткування, якого не вистачало, там різне реміння, і запустили завод. Буряка тоді вистачало. Приїхало багато начальства. Навіть освятили завод. Хоча мені ще не було п'ятнадцяти, за батьковою рекомендацією, я сказав, що мені уже п'ятнадцять з половиною, і мене взяли учнем шорника на завод. Зшивав ремні. Потрібно було так зшити паси по 5–7 штук, завширшки 600–650 міліметрів, по десятку швів на кожному шматку, щоб рівненько було. Тоді ж передачі були трансмісійні. Якщо буде нерівно, то рватиметься чи спадатиме ремінь. Зшивали і транспортер, по якому вже йшов готовий цукор. Тим транспортером подавали і наповнені мішки. Пригадую один випадок. Розумієте, наш народ і за своїх не цурався щось поцупити, а у німців — то вже як обов'язок. Але вони одразу показали, що то значить німецький «орднунг» — порядок по-їхньому. Піймали, коли з транспортера, майже з третього поверху за висотою, один скинув мішок цукру, а там на низу другий підібрав. Піймали і того, хто підбирав скинутий зверху мішок, коли той його уже відносив у схованку. Допитали і не могли повірити, що той, стоячи на низу, навіть не маючи змоги бачити, що зверху летить мішок з цукром, ловив його на льоту, не даючи впасти і розсипатися. Провели відтворення, як то кажуть, слідчий експеримент. Сказали: коли не піймаєш на льоту — розстріляємо, піймаєш — шомполами

відбудешся. То було так: той, хто зверху, кидав мішок з транспортера і одразу бив залізом по трубі, і то вже був як сигнал, що мішок летить вниз. Піймав той чоловік на льоту своє життя...

У сорок третьому мене та інших вивезли на роботу до Німеччини. Ой!.. як забирали туди... Я не в перший потік попав. Збирали всіх у Вороновиці, на території швейної фабрики. Двоє втекли, коли вже везли, на станції, зі Жмеринки. А куди повернешся? Тільки додому. Один, правда, пішов не до себе, а до далеких родичів у село Огібне, влаштувався пастухом. А другий приїхав назад, у село, на цукровий завод. Тут жили його мати, батько і в сестри маленька дівчинка на руках. Тепер із них тільки ота дівчинка, що була тоді маленькою на руках, жива. То він тільки звечора прийшов, а на ранок у нього поліція — цілий наряд. Випитували, з ким утік, то він того Ігоря Склярова не виказав. Поставили умову: «Якщо не підеш і не запишешся до цієї школи «СС-Галичина», то твою матір, старого батька, сестру з дівчинкою на руках, сам знаєш що...» Тут, у тій школі, ще місцевих не було, лише галичани, а йому діватись було нікуди — пішов. А підійшов час, і мене забрали. Намітили, кого будуть вивозити, і — вночі облаву. Держали нас дві доби, поки вагони не подали. Там був один наглядач із поліцейських. Я з його братом на заводі працював. То почав я з ним балакати, щоб він мене додому відпустив. Вночі вийшли з ним у двір. Там, у дощатій огорожі, був отвір, і я запитую:

— А якщо я буду тікати?

То він мені:

— А я буду стріляти, попаду чи не попаду, а стріляти буду.

Не наважився я отак втікати. Та й куди тікати? Один, правда, втік, але зробили перекличку і зразу ж зловили. Що з ним було далі, не знаю. Коли забирали на збірний пункт, то мати там дещо у вузлик поклала. Хоч і казали, що годуватимуть, та тільки в Жмеринці видали по кільцю ковбаски і по буханцю хліба. Ешелон зупинявся тільки раз — паровоз поміняли. Так я опинився в Польщі, десь біля Гжешува. Працювали у хазяїна, вирощували сільськогосподарську продукцію. Той землевласник добре знав українську, розмовляв і російською, чеською, німецькою мовами. Був там один хлопець, десь 1923 року народження, тракторист, то навчив і мене. Так і працювали, якщо потрібно було хазяїну, то і в дві зміни. Дехто і звідти втікав, та їх швидко ловили. Місцеві

поляки видавали втікачів. За кожного виданого їм платили по 200 чи 250 марок. То куди ж утечеш, це ж не через городи навпростець, та й дома.

Коли вже наші підходили, то ми самі полякам натякали, мовляв, побачите, скоро і у вас будуть колгоспи. Ті злилися. Один навіть казав мені:

— Ти ж сам поляк.

А я відповідав:

— Який я поляк, коли у мене мати українка?..

Весною 45-го року, вранці, ми ще спали, коли це чуємо російською: «Открывай! Открывай!» Відкрив. Мені дуло автомата в груди, я відсторонився.

«Кто такие?» Відповідаю: «Восточные рабочие, на хозяина работали». — «Быстренько собираться и девушек тоже собрать». Зібралися, нас було 16 хлопців та дівчата. То більше я тих дівчат не бачив. Російські солдати, з передової. У них був поранений у ногу і в голову командир. То ми поперемінно несли того капітана на носилках декілька днів, десь близько 30-ти кілометрів до Одера, аж поки вийшли на збірний пункт. Це десь кілометрів 30–40 від міст Грошев чи Гжешов. Там плоти стояли. Були й човни. Я кажу, що човном небезпечно, хтось когось штовхнув чи що, то й перевернутись можна. Вирішили на плоту, він великий, витримав усіх. Ми ж у цивільному. З нами, крім пораненого, тільки двоє військових: ефрейтор та солдат, теж поранені, але легко. Там на переправі черговий — лейтенант. Обшукали нас. Хто такі, чи є документи. А які документи, чоловіче, у мене можуть бути, а якби й були, то я б їх закріпив, бо коли б поліція піймала з документами... Яюсь порозумілися. Лейтенант каже, що нам пораненого треба доставити до Дрездена. А це ще кілометрів сорок. «Ми ж не донесемо!» — «Через кілометра півтора буде траса, сюди машини все везуть, бо тут артилерія, а назад порожняком їдуть». Вийшли до траси, ефрейтор зупинив ЗІС-5, щось поговорили, махнув рукою:

— Грузись, ребята!

Приїхали до Дрездена. Що сказати: було славне місто, але як у тій «Енеїді», «...греки, спаливши Трою, зробили з неї купу гною», таке було розбомблене... Пораненого капітана одразу в госпіталь, а нас у штаб. З'ясували, що ми «остарбайтери». Всім нам уже було більше 18-ти років, то, мовляв, давай усіх в армію — і вперед! Багато військових, побачивши нас у цивільній одежі, відразу

загукали, що поповнення прийшло. Та яке ж поповнення, коли воно голодне. Потрібно ставити на харч. Записали кожного і строем повели до їдальні, нагодували. Вийшли. А там тієї зброї! Карабіни в козлах, кулемети на сошках стоять. Ждуть поповнення. Доходять до нас розмови, що місто Бреслау не здається, тому що там РВА — російська визвольна армія — власовці. Мовляв, вирішили і німцям дулю показати — ви здалися, а ми не здамося. То їх звідти всіх викурили вогнеметами.

Видали нам стареньку амуніцію, та на нову ніхто й не розраховував, але різношерстості в формі одязі не було.

Біля зброї, де на сошках кулемети, ходив вартовий, біля нього старший сержант. Я підійшов і, згадавши, як у нас, ще в 6-му класі школи, говорив викладач військової справи, показавши на кулемет, повторив: «Это имеется ручной пулемёт. Он состоит из трёх частей...» Почувши це, сержант відразу гукнув солдата:

— Женька, Женька! У тебе в останньому бою вбито другого номера. То ось хлопчина розуміється, що таке кулемет. Бери до себе.

— Та як же я буду другим номером, коли я тільки теоретично дещо знаю, а практично я ж не стріляв?

— А це ми зараз перевіримо. Для початку подивимося, як він розстріляє Шермана.

Почувши, що потрібно буде розстріляти Шермана, я подумав, що потрапив у розстрільну команду, зніяковів і боязно так запитую: «А що ж він накоїв такого, цей Шерман, що його будуть розстрілювати?» Ото ж уже кепкували та сміялися вони, а потім і я, коли дізнався, що «Шерман» це назва англійського танка. Один з них був підбитий, і по ньому, як на стрільбищі пристрілювали крупнокалібраберний кулемет. А війна-то насправді була жорстокою. Тоді я лише з розмов та деяких особистих вражень знав про діяльність СМЕРШу. Нині наводять дані, що за роки війни тільки військовими трибуналами було засуджено близько мільйона радянських солдатів і офіцерів, з них понад 150 000 розстріляні. Фронтовики, котрі воювали більше мого, розповідали, що і перед строем розстрілювали...

Прибуло поповнення хлопців з Ленінграда. Нас перемішали з ними по взводах та відділеннях. Якось не згадували того, що, мовляв, там лизав чоботи німцям. Може, тому, що небагато нас було і, як в заслугу поставили, що того пораненого капітана несли.

Правда, того хлопця, тракториста, що був зі мною на роботах у хазяїна в Польщі, «СМЕРШ» десь забрав, нібито виявилось, що він, хоч і говорив, що з 1923 року, та на вигляд був старший, і ніби на початку війни він уже був лейтенантом, дезертирував з армії. Хоч казан війни перемішав стільки подій і люду, та «органи» не дрімали. Десь так можна було здогадуватися, що отримав він свої сім чи вісім років, бо найменше давали шість років тим, хто після Німеччини. До Сибіру відправляли.

Перший бій був на Котбуському напрямку. Німці й танки кинули в атаку. Ми з Женькою добре окопалися. Він казав, що треба вгризатися в землю, бо неможливого нема, а війна ж закінчується. Кожен біля себе зробив окоп, так щоб гранати були справа, а диски зліва. Відбили атаку.

Солдатські книжки нам зразу не видали, видали уже десь під Магдебургом, на початку квітня. Ми тоді «обмивали» і ці книжки, а хто заслужив, уже й медалі. У мене вже була медаль «За отвагу». Був бій за Дессау, це там, де був завод «Фокк-Вульфа». Саме Дессау — таке собі робітниче містечко, а завод під землею, зверху Ельба протікає. Затопили той авіаційний завод німці. А бій не скажу, щоб кровопролитний, так — сутичка. Ми з Женькою Зайцевим попрацювали кулеметом, то він отримав орден Слави, а мені «За отвагу». А взагалі-то німці добре чинили опір нашому наступу, хоча позаду них уже була Ельба, та американцям не так опиралися як нашим. Розуміли, що після війни не території, яку ми звільнили, у них буде щось на зразок союзної республіки.

Закінчилась війна. Ну як закінчилась? Вже й Дрезден очистили від наслідків бомбардувань, і нашу дивізію розмістили в Гайденау, у дев'яти триповерхових казармах. Восьмого травня, вранці, всіх на плац. Командир дивізії, уже не пам'ятаю прізвища, за національністю не росіянин і не українець, може, з нацменів, такий показний із себе мужчина, поздоровив усіх з Перемогою. В їдальні всім видали «бойові сто грам». До пізнього вечора святкували. Майже в кожного на такий день була своя «зачатка» спиртного. А вночі, годині о четвертій, всіх підняли по тривозі. На Прагу, кажуть. Їхали через чехословацькі міста Брадбах, Елістен. Перед містом Карлові Вари колону зупинили. Командир дивізії зібрав офіцерів. Потім уже командир взводу нам сказав, що на Прагу не їдемо. Прагу звільняє третя армія Рибалка. В'їхали в Карлові Вари і «стоп», ні туди, ні сюди. Дозволили ходити групами

по 3–5 чоловік містом. Ой! Красота яка, а не місто, які будинки, які квітники біля них, доріжки, ліхтарики, лавочки для відпочинку, Господи! Ну чистенько, прямо недопалок цигарки соромно під ноги кинути. Красиво оформлені зупинки для громадського транспорту. Так як оце зараз у нас їздять «маршрутки». Весна туди приходить раніше, ніж у наші краї. Вже квітли сади. Така тиша навкруги, що тільки чути пташине щебетання та дрімотне гудіння бджіл. Ніби й не було війни. Мені думається, що ми й тепер так не живемо, як люди тоді, в тій місцевості. У тих курортних умовах ми пробули до 18 травня і знову повернулися в Гайденау.

Якось мій Женька Зайцев каже, що он приїхали «покупці», набирають водіїв, іди, все одно скоро дивізію розформують. Підійшов я до лейтенанта, той побачив, що я вже й гімнастерку заправив, та й каже: зразу видно, шофер. Відповідаю, що керувати вмію, проте прав водія немає. «Та в кого вони є, може, в двох чи в трьох. Сідай поїдемо». У новенькому «Шевроле» показав, як вмикається коробка передач, і:

— Поїхали.

— Куди?

— По колу... тепер притисни, на повороті скинь газ, тепер тихенько, тепер задній хід... Годиться!

Чоловік тридцять він набрав у Гайденау, за 36 кілометрів від Дрездена. З Гайденау на Гданську Губу. Бензовозів ціла колона. Приїхали в порт. Там на причалі розвантажують нові «Студебекери». Тисяча автомашин «Студебекерів». Перегнали їх з Гданської Губи, через Гдиню, потім Гданськ. Сформували батальйон із чотирьох рот, по 250 автомобілів кожна. Хоча Дрезден розбомбили, та там у підвалах такі склади... Мені здавалося, що там тільки пташиного молока не було. Як десь на продуктовий склад потрапляв, то собі в торбу можна було взяти консерви, ковбаси. Мені, наприклад, подобався хліб випічки 1933–1934 року. Білий хліб, цеглиною, по кілограму вагою. Тільки трішки черствуватий. Наша дивізійна пекарня пекла хліб круглий або в формі батона, а той був цеглиною. Командування навіть інспекторські перевірки влаштовувало. Витрушували, хто що припас, проте суворо не карали. Бувало, що побачать у речовому мішку відріз вичиненої шкіри на хромові чоботи, то навіть часто й не відбирали, мовляв, нехай, пошиє чоботи, демобілізується, буде в чому парубкувати. Один раз розбили ящик, а там шовк, такого небесного кольору. Ото

б на плаття для дівчини! Начальства не було, можна собі взяти, та подумав, а куди ж ти його дінеш? Все возили, але здебільшого устаткування з підприємств. Усе, що можна було розібрати і забрати, вантажили, збивали в ящики, маркірували і відправляли. Здебільшого на «Волховбуд» та «Запоріжсталь». На алюмінієвий комбінат відправляли такі білесенькі чушки алюмінію...

Возили з Дрездена на Франкфурт. Це 250 кілометрів в один бік. Через кожні двадцять п'ять кілометрів стояли пости, де можна було долити бензину, масла, підремонтуватися.

Може, з місяць я повозив ті вантажі. Десь 22–23 червня направляють мене, з машиною, у розпорядження капітана комендатури з Лейпцига. Завантажили якийсь великий вогнетривкий ящик. Ну як сейф. Так, майже на весь кузов, і вмістився. У кузов два автоматники і старшина, а в кабіну старший лейтенант-«секретчик», йому потрібно було здати той сейф. Той капітан з комендатури — із срібненькими погонами, сів у голубенький «Опель-капітан» і ніби супроводжував нас. То обжене нас, то позаду їде. Ще в Лейпцигу я помітив, що водій «Опель-капітана» якимось себе дуже вільно на дорозі поводить, ніби вештається туди-сюди. Вже виїжджали з Дрездена в напрямку Фрайберга. Я це досі пам'ятаю — «Вільна гора» в перекладі. Там у німців був склозавод. У роки війни випускали міни в корпусі зі скла, такі, що їх міношукачі не брали.

Проїхав одне перехрестя, а далі там трамвайна колія, як і ця дорога головна, так і та головна. Я не їхав швидко, і тільки проїхав від трамвайної колії метрів 10–15, як тут раптом удар. Отой «Опель-капітан» б'є в моє переднє ліве колесо, рульова тяга лопається і машина без управління, її виносить на розвалини. Перекидається набік, на мою сторону, і цим сейфом на смерть давить старшину. Автоматника одного тільки пошкрябало, а другому зовсім нічого. То цей капітан з комендатури вискакує з «Опель-капітана» і давай стріляти вгору з нагана. А автоматник чергу поверх його голови:

— Зупинити стрільбу! Для чого паніку розводити?

Мій «Студебекер» на боку, я вийти не можу, на мені лейтенант-«секретчик». Витягли спочатку його, а потім і мене. У мене рука болить, не можу ворухнути. Та ніхто ніякої помочі не дає. Дуже швидко понаїхало начальства — підполковники, полковники. Головне сейф, а не ми. Всі вважають, що я винний.

Кинули мене в якийсь підвал. Там і води було по долівці на декілька сантиметрів. Так, що чоботи хлюп-хлюп. Позбирав однією рукою цеглини, зробив собі підмостку, щоб не в воді, та так ніч і перебув. Пацюки там бігали. Не ніч, а одне марення. Звичайно, неприємність. Десь і себе відчував винним, адже загинув чоловік, проте, я не вважав себе повністю винним, думав, що розберуться. Але хто з нас може похвалитися, що він спроможний усе передбачити?

На ранок заводять мене до кабінету. Там командир нашої дивізії — генерал-майор, майор з нашого полку, писар і ще якийсь підполковник. Вислухати моє пояснення вони й не намагалися. Одразу зачитують мені вирок: двадцять п'ять років без виїзду десь у Сибіру, без права листування, без відвідування рідними, щоб ніхто навіть не знав, де я там буду. Все трапилось наперекір усякій імовірності та моїм сподіванням. У житті мені декілька разів доводилося злякатися, та якимось опановував себе, а тут не зумів я оволодіти собою. За одну мить лише збагнув усю несправедливість вироку, зрозумів безнадійність свого становища. Уява миттєво ніби намалювала майбутню картину своїх поневірянь десь там, у Сибіру. Відчув несправедливість, побачив її на власні очі, болісно відчув, але нічого не міг зробити...

Оповідач розхвилювався, з очей потекли вже й не скупі, а прості старечі сльози. Я його розумів, переді мною людина в такому віці, коли не потрібно прикидатись, відчував, що нелегко знову переживати, згадувати ті хвилини. Тож навіть не заспокоював. Бувають хвилини, коли чоловіки, навіть плачучи, залишаються сильними.

— Не витримало моє серце, потемніло в очах... як був, так і повалився навznak на долівку... Мабуть, довго мене відливали, бо коли підняли, то гімнастерка вся була мокра і в чоботях аж чавкотіло. Дали мені під ніс нашатирю. Оговтався трішки. Посадовили мене на стілець. Прийшов до тями, сиджу, не сподіваючись нічого ні від людей, ні від життя. Дивлюсь, крім тих, що були до цього, ще якийсь генерал-майор присутній у кабінеті. Підійшов до мене і спокійно, з зацікавленістю людини, яка хоче розібратися, запитує, як так трапилася та аварія.

Завжди солдат якимось стримується перед генералом, та тут мене вже нічого не відлякувало. Вперта надія зародилася в мені, і я з жалем та навіть деякою зухвалістю в свою чергу запитую його:

— А що ж, не видно по тому «Опель-капітанові», чи на ньому ніякої навіть щербинки немає? Він що ж, броньований? Це ж він мій автомобіль у переднє ліве колесо вдарив. Не міг же я сам з рівного асфальту заїхати на купу битих руїн. Там же й німці ще розчищали завали, може, й вони бачили?

Відійшов той генерал-майор, щось поговорив з присутніми в кабінеті і запитує мене:

— Синку, нагороди маєш?

Понуро відповідаю, що маю медалі: «За відвагу» та «БеЗе» — так тоді фронтовики скорочено називали відзнаку «За бойові заслуги».

— За що та коли нагороджений? — вже лагідніше, знову запитує генерал, розуміючи, як мені на душі...

Кажу йому, що медаль «За бойові заслуги» отримав за наступ 11–12 березня, коли захопили станцію і там чотири ешелони зі спиртом, а «За відвагу» — за бій під Дессау. Ніби й не густо тих медалей, але ж не в обозі їх отримав. Замовк. А майор з нашого полку додає: «Представлений до нагороди «Орден Слави» третього ступеню за хоробрість, виявлену під час здійснення операції з 12 на 18 березня 1945 року, в ході якої до полону було взято багато німців».

Генерал-майор щось там пошумів на присутніх, побалакав з ними знову, і зачитують:

— Перший, раніше оголошений вирок скасувати і призначити покарання — один рік штрафного батальйону.

Ось так, і відносно мене, майже на всю амплітуду коливання, хитнувся маятник ще того, воєнного правосуддя. Тоді я раз і назавжди пересвідчився, що закон — це одне, а правда — це щось зовсім інше.

Тут довго не думають, садовлять мене у «Вілліс» з автоматником, дають супроводжуючому документи з особовою справою, з моїми медалями, з випискою про представлення до «Ордена Слави» і везуть до Лауту у 116-й штрафний батальйон. Привезли туди. Діждалися командира батальйону. Доки його чекали, я з розмов почув, що командир теж проштрафився за щось і з нього, з бойового командира, полковника, зняли одну зірку, і тепер він командує штрафбатом у званні підполковника. Але вразило те, що начальником штабу у нього був генерал,

розжалуваний до капітана. Він так і ходив у галіфе з лампасами і в гімнастюрці з капітанськими погонами.

Приїхав командир штрафбату. Доповіли йому. Дивлячись, що я однією рукою притримую свою другу, розпитав мене, що з рукою. Виказав припущення, що це, мабуть, роздроблення, і якщо так, то це погане діло. У них у штрафбаті медиків не було, але припрошували до роботи німців із місцевих, і ті, за харчі, допомагали лікувати. Викликав такого німця-лікаря. Той став виминати мені руку, мабуть, хвилин двадцять. Оце, значить, намацає і ледь-ледь крутне. Так він зібрав усе в купу, зробив два уколи і каже, що через два тижні все буде гаразд, але треба до госпіталю.

Підполковник гукнув братика-фельдшера, у званні лейтенанта, і дав йому команду підготувати направлення, відвезти та здати до госпіталю. Мені сказав, що у нього тут всіляких, яких є, 90 відсотків офіцерів, розжалуваних у рядові, погонів не носять, ніяких відзнак, тільки орденські колодочки, в кого є, то мені, — каже, — ще каліки бракувало.

Привезли мене до госпіталю міста Мейсен уже надвечір. Зробили рентген. Кажуть, що у мене тут з рукою дров наламано. Не менше 28 днів лежатимеш тут. Десь так і пролежав. Виписали. Повертаюсь у штрафбат. А там тільки новий командир — старший лейтенант і зовсім нова команда, ті, що були раніше, уже чух-чух, на Японію, і — з моїми документами. Проте, я ще не одразу дізнався, що моїх документів немає. Командир призначив мені легку роботу, ніби сміття прибирати, поки ввійду в силу. А потім видали автомат, і я став охоронцем у касира. Я постарався, роздобув собі матеріал на чоботи, пошив їх у німця за харчі і до жовтня місяця розвозив з касиром зарплату на об'єкти демонтажу. Я гадав, що служу в армії. Гімнастєрка у мене зносилася, і я прийшов до старшини отримати нову. Він порився в списках і каже, що мене в них немає. Я до начальника особливого відділу. Вислухав він мене і тільки руками розвів. Я запитую: невже немає зв'язку, а він:

— Який там зв'язок! Де Німеччина, а де Японія! Будемо їм там голову ще таким забивати...

Той начальник особливого відділу був бойовим командиром, та отримав велику контузію. Як тільки війна закінчилася, дали йому відпустку. Він повернувся, але йому вже не можна було бути

командиром. Призначили його начальником особливого відділу. Він непоганий чоловік був, вислухав усі мої походеньки і сказав, що щось придумає. Попрохав мене правдиво написати біографію. Я написав. Через деякий час викликає до себе, подає папку, пропонує прочитати і каже, що це буде моя нова біографія. У ній все правильно — і де родився, і де хрестився, тільки не було даних, що брав участь у бойових діях, мав нагороди і був представлений до «Ордена Слави». Не було в ній ніяких даних і про засудження мене до одного року штрафного батальйону. Пропонує мені переписати її своїм почерком. Каже: «Ти ще молодий, захочеш вчитися, то навіщо тобі той штрафний батальйон?»

Подумав я, та й погодився. Щоб якось закрити цей період, він мені продиктував, і я написав підписку про нерозголошення даних, де я був і що робив у цей час, так, як вони є державною таємницею. На п'ятдесят років дав підписку. Так і стало це моєю новою біографією. За нею я служив в армії до 1950 року, за нею вступив до партії, в технікум, працював інженером на цукровому заводі і навіть був народним засідателем районного суду.

А з командиром свого відділення, з яким служив з березня 45-го до Перемоги, я зустрівся в 47-му році. Розформували його дивізію, і він потрапив у частину, де я служив. Розповів йому, він вислухав і запитує, чого ж я мовчав досі, адже є архіви. Ну, подумаєш, штрафний батальйон!

Я йому розповів, що один підполковник уже поплатився. Він був у нас замполітом. Добра душа. Я йому розповів про себе, і він не роздумуючи написав до архіву. Звідти йому прийшов папір за підписом якогось майора, з особливого відділу. У ньому мало не дослівно було написано: «Підполковнику, ви або сліпий, або глухий! Які штрафні батальйони були в Радянській Армії?» Бідкався той підполковник-замполіт, що так проколовся. І що ви думаєте? Не минуло й двох тижнів, як забрали десь того замполіта і прислали нового. Прощаючись зі мною, він сказав:

— Бачиш, як може бути: одне неправильне слово — і так самому можна взутися, що муляти буде цілий вік...

Сумовито зітхнувши, тоном, яким говорять люди, чиє життя вже прожите і наближається до кінця, Йосипович закінчив:

— Після цього я й не намагався добитися правди, змирився, нікому про це не розповідав, а тепер вже й нікому розказати, й боятися нічого. Ось так, майже 65 років, дні і ночі я жив за

«підпискою про нерозголошення», жив так довго, що вона у мене завжди на думці. Хтось скаже, що я вчинив не надто сміливо, хтось, що не надто розважно, а ще хтось, що можна було б обрати якийсь інший вихід. У моїх руках було рішення і хто може мене осудити?

Я попросив його показати свій військовий квиток і прочитав: «Зборовський Станіслав Йосипович, 10 листопада 1926 року народження. Виданий Немирівським РВК. Технік-електрик, шофер. Закінчив Вінницький політехнічний технікум у 1966 році. Направлений до військової частини 21 травня 1946 року. Репатріація Франкфурт-на-Одері. Визнаний придатним до строкової служби та направлений у частину 21 травня 1946 року. Проходив службу до 6 червня 1950 року».

Прочитав і довідку з Вінницького архіву про те, що мій оповідач був на примусових роботах в Німеччині з 23 березня 1943 року по 9 травня 1945 року. Прочитав і подумав: «Ось так, просто, по-солдатському, не досолоючи, від фронтовика ти почув розповідь про життя. Яку ж таку правду треба було приховати за ще й досі не оприлюдненими підписками про нерозголошення? Яка ж вона насправді, ота, Державна таємниця? Влада завжди хоче за нас вирішувати, хто на яку пам'ять про себе заслуговує. Та правду не втаїти, хоч і була вона відгороджена від людей суворим табу, втіленім у штампі «цілком таємно». Вона пробивається крізь архіви, через розповіді фронтовиків, і віриться, що правдива історія тієї страшної війни все-таки буде написана, бо ті, хто мужньо дивились у вічі смерті, заслуговують оцінки лихоліть не тільки з історичної необхідності жертв, а й з точки зору моралі. Бо не ті, що називають себе «ідеологами», а прості солдати, трудівники найдостойніші в світі люди.

...Сум, тугу, жаль та інші подібні в таких випадках почуття, що важко й визначити, бо одним словом неможливо їх повно висловити, викликало повідомлення про кончину Станіслава Йосиповича 20 липня 2011 року. Звістка схвилювала мене дужче, ніж могла схвилювати якась важливіша справа, хоч і розумів, що людське життя до пори, почував себе так, ніби тебе щось покидає, щось відходить, залишаючи позад себе довгу світлу смугу. Розчулився долею цієї людини і шкодую, що не зміг за його життя опублікувати те, про що він розповів.

На проводи, повесні, ще провідав його і побачив, як раптово змінюється людина наприкінці свого природного відтинку життя. Він довго тримався, а тут раптом надломився. Невмолимий закон життя. Подібне, знаю, часто мовилось, часто й повинно мовитись. Кого до смерті веде старість, тому вже нема на що надіятися, тут уже ніхто не може втрутитися.

Зовні спокійний, він вважав, що настає кінець усьому, і не опирався, йшов на зустріч небутті.

Крім рідних та близьких ніхто вже не пам'ятав, навіть ніхто й не догадувався, що ця спокійна лагідна людина стільки пережила. Проте ота «державна таємниця», про яку він розповів, була для неї неабияким тягарем. Життєвий досвід не міг їй підказати, як тут зарадити лихові, бо відповісти правдиво на пережите ним — це зруйнувати концепцію провладної на той час ідеологічної доктрини не тільки війни, а й історії. Лише на старість йому було кому ще звіритись.

З ШАХТАРСЬКИХ ГОРИЗОНТІВ

(Остання неділя серпня — День шахтаря)

Ми опанували в технічному училищі основи гірничої справи та матеріальну частину шахтного електровоза навесні 1970 року, і нашу групу було відправлено на щойно відкриту шахту «Західно-Донбаська № 4» тресту Павлоградвугілля.

Не всі, хто закінчував училище, досягли повноліття, і ті, кому за законом ще не можна було спускатися в шахту, практикувалися на поверхні шахтного двору. Мені вже було можна. То ж одразу прикріпили до наставника Миколи Назаренка. Кілька днів поїздили в одній кабіні електровозу, і самотійно отримав «машину», правда, у спільній спайці. Спочатку спайка була кабіна до кабіни, а потім окремо, в голові чи хвості вагонеток. Нові шахтні поля ще тільки розроблялися, і відкаточні штреки будувалися методом рекордів. Проходили вони хвилеподібно зі збільшеними від нормативів схилами. Колія часто проходила то на спуск, то на підйом. Волога та «мачмала» робили колію дуже слизькою. Пісочниці, з яких пісок, для більшого зчеплення коліс електровоза, машиніст висипав на колію, доводилося кілька разів за зміну поповнювати. На крутих спусках у колеса вагонеток ще й вставляли металеві штирі, і таке блокування було додатковим гальмом. Та й воно не завжди

допомагало. Для зупинки навантаженого состава на випадок, коли понесе, придумали бар'єр. До верхньої частини кріплення штреку прикріплювали рейку, а другий вільний кінець розміщували посередині колії. Бувало, як понесе, і немає можливості зупинитися, то машиністи своєчасно вискакували з кабін, і состав нанизувався, налітав на той бар'єр. Бували такі аварії, як ото у фільмах про висадження у повітря партизанами ешелонів. Тоді наступна зміна весь робочий час тільки те й робила, що розтягувала вагонетки та електровози. Та й сама колія, як кажуть, ходила на шпалах. Рідко яка зміна обходила без того, щоб не забурився, не зійшов з рейок передніми чи задніми колісними парами електровоз чи вагонетка. Професіоналізмом вважалося самому вирахувати, під яким кутом поставити металеву розпірку чи то під шпалу поруч, чи в бічне кріплення штреку, і, маніпулюючи реверсом подачі струму на колеса, силою його самого поставити електровоз чи вагонетку знову на колію і продовжувати рух. Це вже було майстерністю.

Лише кілька місяців пропрацював і отримую листа від матері з села, в якому вона сповістила, що чомусь раптово померла моя однокласниця — Валентина Шерстяк. Мати так сумно розписала про обірване молоде життя, що й мене пройняло. Що говорити, в молоді роки особливо переживаєш втрату однолітків.

З юначою безпосередністю відписав їй, що вже можу скласти і своє враження про те, як може обіратися життя, адже самому декілька разів доводилося вистрибувати з електровоза перед бар'єром, що, зазівавшись, можна потрапити під той-таки ж ешелон з вагонетками.

Відповідь не забарилася: «Кидай ту шахту, синку, не край моє серце, не для тебе той шахтарський хліб...»

Довелося в наступному листі заспокоювати, відписувати, що скоро піду в армію. Та де там! Черговий призов, а мене навіть не викликають на медичну комісію. У військкоматі дізнаюся, що моя професія підпадає під «бронь». Не довго думаючи, пишу листа-заяву військовому комісару, де прошу призвати до армії, мовляв, хочу чесно, своєчасно виконати свій військовий обов'язок. Додаю, що ніхто ж мене не попереджав про так звану «броню», і якщо не призвуть, то дійду до Міністра оборони.

Викликав мене військовий комісар і рекомендує не «чудити», мовляв, країні тепер потрібно більше вугілля, ніж солдатів.

Хоч і був ще лише допризовником, не побоявся начальства. Зійшлися на тому, що як виняток мене зарахували слухачем школи ДТСААФ на вже розпочаті курси водіїв автомобільних кранів, які я з відзнакою закінчив у вересні 1971 року.

У ті часи я й познайомився та заприятелював із шахтним електриком Павлом Малишевським. Разом прямо там, на шахті, здавши виїзній прийомній комісії екзамени, вступили до Криворізького технікуму рудничної автоматики на заочне відділення. Перед іншими абітурієнтами були вагомі переваги — праця безпосередньо на підземних горизонтах у шахті. Разом встигли з'їздити лише на першу установчу сесію. Тієї ж осені мене обрали комсомольським ватажком дільниці ВШТ (внутрішахтного транспорту) і членом комсомольського бюро шахти. Хоч і невеликий був той досвід комсомольського працівника, та він зіграв свою роль у моєму подальшому житті і з підземних горизонтів підняв на рівень громадського життя.

У листопаді отримую повістку в армію. Щоб не привертати увагу хранителів «броні» на шахті, за порадою працівника військкомату пішов до лав армії і лише через два місяці, склавши військову присягу, сповістив відділ кадрів шахти. Можна сказати, що ще й вигадав. За ті два місяці мені нарахували заробітну плату і надіслали її за місцем служби до Харкова. Було з чим ходити у звільнення.

На заняттях з політичної підготовки я дещо відрізнявся від новобранців знанням історії, суспільствознавства, чим і привернув увагу замполіта. За його рекомендацією невдовзі був обраний секретарем комсомольської організації, хоча і невеликої, проте самостійної військової частини.

По закінченні строку служби залишився в Харкові і працював водієм-кранівником на моторобудівному заводі «Серп і Молот», де теж займався громадсько-політичною діяльністю. У 1976 році вступив до Харківського юридичного інституту. Вступивши, заїхав у Павлоград до Павла Малишевського. На той час він закінчив технікум і працював на тій же шахті «Західно-Донбаській № 4», перейменованій на «Павлоградська»

Навчання на стаціонарному відділенні, та студентська воля була порою великого, майже п'яного щастя. Нові друзі і знайомі, а потім робота якось відсунули ніби на дальній план шахтарські зв'язки. Лише випадок звів мене з товаришем юних років.

У 2000 році довелось розслідувати кримінальну справу щодо працівника міліції з міста Павлограда. Будучи на курсах підвищення кваліфікації, молодий міліціант, у компанії таких же, як і сам, зібрався відзначити початок навчання. Та хіба ж то гулянка без дівчини! Звісно знайшли. Про її моральні якості можна судити уже з того, що коли чергова гуртожитку, враховуючи пізній час, не пропустила її до кімнати, то вона піднялася на другий поверх на простирадлі. Звичайно, засиділись допізна і вже доходило до колективних любощів, та, мабуть, відвівши біду від своїх товаришів, той працівник міліції вирішив випроводити дівчину додому. Уже під ранок привів її до квартири, де та мешкала. Двері відчинив її батько і так став обзивати свою доньку, та й його самого, не підозрюючи в ньому працівника міліції, що той не втерпів, розмахнувся і, залишивши у ревнивого родича відбиток під оком, пішов. Батько одразу ж викликав міліцію. Допоки ті приїхали, дочка тут же написала заяву, що той працівник міліції її згвалтував. Отримавши повідомлення про злочин, я ранкового часу виїхав на місце пригоди і одразу ж направив заявницю та підозрюваного на судово-медичну експертизу. Експертиза ніяких ознак статевих стосунків не виявила. Отримавши результат обстеження, дівчина зізналася, що заяву про згвалтування написала під впливом свого батька. Та батько не хотів відпустити міліціонера за примиренням. Загадав таку суму, що той за піввіку служби не заробив би. Згвалтування немає, та речовий доказ у вигляді «ліхтаря під оком» нікуди не подінеш, Примирення не відбулося, тож я вимушений був поставити за провинку міліціонеру славнозвісну «хуліганку». Справді, як у тому прикладі, що наводили нам ще в студентські літа:

— На зауваження Н. припинити свої дії М. відповів статтею 206 ч. 2 Кримінального кодексу.

Не брав я його під варту, залишив на підписці про невиїзд, і хоча того уже звільнили з міліції, попрохав пробити по так званому «АБ» — адресному бюро дані про Малишевського П. В. Невдовзі звідти надали мені його номер телефону. Ось так випадок з практики знову, майже через 25 років, звів мене з товаришем моїх юнацьких років. Виявилось, що його син Дмитро вчиться в Харкові. Невдовзі зустрілися. Роки наклада свій відбиток, тож перші враження: «Пашо! Вже в мене з сивиною, а ти геть сивий?!»

Сліди років, їхній відбиток зором видно, а рубців на серці — ні. Знаки повного кавалера орденів «Шахтарської слави» промовисто свідчили, що легкими для нього ці роки не були, та він має право з погордою сказати: літа свої не змарнував.

Для загалу він Павло Володимирович, а для мене — той же Паша, що так і залишився вірним своєму захопленню музикою — ударник вокально-інструментального ансамблю, збирач оригінальної бібліотеки.

Я запитав:

— Скільки ж ти пропрацював у шахті, Пашо?

І почув у відповідь:

— Тридцять чотири роки, як один день.

А той кожен день повний несподіванок і відповідаєш не тільки за себе. Багато років він був заступником начальника дільниці ВШТ і досі знає, як розробити найбільш оптимальний план першочергових гірничорятувальних робіт.

За кожним чоловіком, що чогось вартий, хто досяг у житті, стоїть жінка — дружина. Його Надія теж працювала в шахті. Лелека двічі відвідав їх сімейне гніздечко: обдарував синами. Проста робітнича родина, де жодне благо не діставалось легко, жодна невдача або успіх не залишались непоміченим. Це, мабуть, і є щастя, недосяжне для багатьох. Бо людина не просто знайшла своє місце в житті, а й наповнила його глибоким змістом. Набуте власною працею цінується набагато більше: і сам себе поважаєш, й інші про тебе високої думки.

Відтоді кожна зустріч чи розмова по телефону збуджує пам'ять, підкидає дровець у чарівно-незабутнє багаття спогадів.

...Перші трудові кроки в житті нам проторували наставники. Начальник дільниці А. Бабанін тримав дисципліну. Суворим і справедливим залишився він в моїй пам'яті та гострим, як і всі гірники, на язик, за словом до кишені не ліз. Якось один із молодих робітників напередодні прогуляв. Коли ж той несміливо відчинив двері нарядної, начальник гукає: «Чого крадешся так несміливо? Ти одразу, знімай штани і заходь спиною!»

Сміх — теж важливий аргумент у вихованні. А колектив був різношерстий. Кожен зі своїм характером та ще й таким, що не відразу знайдеш, як на нього впливати.

Якось, після авансу чи получки, не вийшли на роботу кілька машиністів. А. І. Бабанін особисто попрохав мене залишитися на

другу зміну. Відпрацював другу, та і в третій зміні не вистачає працівників. Нікому відвезти зміну на дільниці. Умовив мене і в третю зміну залишитися в шахті. Фізично це для мене було не важко. У третю зміну підібрали таку роботу, що допоки завантажать, сформують поїзд, то можна було й відіспатися.

Після трьох змін раніше виїхав на поверхню. Досі пам'ятаю, як, вийшовши з будинку шахтоуправління на майдан до їдальні, став, зачарований вранішнім сонцем, приклав руку до чола і, мабуть, декілька хвилин стояв, милуючись життєдайним промінням.

Там, у їдальні, працювала дівчина з робітничого селища Тернівка — ровесниця, Надя. Постоявши, зайшов до ще порожньої зали. Виявляється, вона через вікно бачила, як я, зупинившись, примруживши очі, з-під долоні там, на площі, дивився на сонце. Запитує, чому я зупинився і декілька хвилин стояв. Щиро відповів їй, що ось саме в ту хвилину на площі зрозумів і перейнявся простими словами з шахтарської пісні: «Только тот ценит солнце и высокое небо, кто поднялся с зарей на гора».

Та доля тішить не багатьох, а випробовує всіх. Гірникам недоречно нагадувати, що все на світі минує. З них кожен повсякчас, спускаючись на горизонт, мусить казати собі: *memento mori* (пам'ятай про смерть), а піднявшись на поверхню, радий, що сьогоднішній день — він уже не вчорашній. Шахтарям доводиться в будь-яких умовах працювати, але не рятувати власне життя ціною іншого життя. Під землею, в забої чи в штреку, всі в рівних умовах. Не кожен спуск ще, на жаль, відповідає підйому на-гора. Тоді вже для рідних, близьких, товаришів інші слова, як реквієм з нинішнього хіта:

В небе расколотом солнце повешено,
Черное золото с кровью намешано.

Треснувший колокол плачет по грешному...

Праця людей там, на підземних горизонтах, ніколи не була і навряд чи скоро буде легкою. Тож у діалогах з товаришем, професійним гірником, лише пересвідчився в цьому. Адже більшість діючих шахт були споруджені в 50–70-х роках минулого століття, тому нормативні вимоги до схем провітрювання, транспорту, навантаження на вибої, до дегазації вугільних пластів давно застаріли. Моральне старіння і зношеність шахтного фонду досягли критичного рівня.

На криваву ціну вугілля впливають і об'єктивні причини. Середня глибина розробки вугільних пластів становить 730 метрів, на 35 шахтах — понад кілометр. Температура гірничих порід на глибоких горизонтах перевищує 45 градусів. А вологість — до 80 відсотків! Попробуй попрацюй. Це справді геройський труд і відважні люди.

Та однією відвагою долі шахтаря не визначиш. Лише в 2009 році на вугільних шахтах України були травмовані 5200 працівників, із них 151 — смертельно. 80 відсотків загальної кількості професійних захворювань припадає саме на вугільників. У репрезентованій мені книзі «Возраст зрелости — 35 лет шахте «Павлоградская» на окремій сторінці пам'яті фото 38 загиблих гірників.

У Павлограді цього не спостерігається, а в Донецьких степах вже, як павутиною, поплутані підземні тунелі на пластах низького залягання «молодого» вугілля. Земля провалюється під ногами, приховуючи загиблі шахтарські життя під чорним золотом вугілля в шахтах-копанках. Така реальність. Працюють на свій страх і ризик. Старшим ще досвід роботи допомагає відчувати небезпеку. А молоді? Не з доброї волі лізеш у ту «дірку», нужда заставляє. Знаєш, що тобі в потилицю дихають ще десятки безробітних шахтарів, готових замінити тебе. Один день схожий на другий, і всі вони мають однаково похмуре і позбавлене радості обличчя. А тим часом життя йде.

Прикро говорити, та є і така дійсність, таке просте буденне життя в усій його неприкрашеній правдивості. Така доля багатьох, хто не зі своєї вини опинився у злиднях: ніхто їм не дорікає, але ніхто й не допомагає. У чому ж тут річ?..

Відповідь на це запитання мій товариш завжди хоче отримати від мене, як юриста, як людини, котра професійно стояла на варті закону. Відверто зізнаюсь, що хоч замолоду мені довелося бути і комсоргом, і парторгом, та все ж я не був фанатом тієї комуністичної системи. А коли отримав фах юриста, намагаючись діяти в координатах права, пересвідчився, що і в законі, як у житті. Чи був і буде той закон правдивим, коли в своїх душевних пошуках не знаходимо істини? А владні настроїли стільки тих законів, що мають їх до всякої нагоди. «Згідно із законом» — вислів досить певний, на нього опирається чимало багатств. А коли тільки щось хочеш змінити, реформувати, як відразу натикаєшся на закон, —

його або немає, або недосконалий. Юридична наука теж тонка річ. Тут потрібно дуже тонко відчувати, де необхідно суворо дотримуватися букви закону, а де з того ж закону вже нічого корисного не взяти. Тож можновладці застосовують верховенство права в нашому українському оригінальному виконанні — хочуть всі неприємності віднести на казенний рахунок і зробити нас щасливими за наші ж гроші. А народу, правду сказати, таки нізвідкіль сипати грішми. Ось так і зуміли довести ситуацію до незрозумілості, до некерованого абсурду. А у значної частини населення і досі якась маніакальна віра у владу, ніби ця влада повинна робити для народу більше, ніж зробив би для себе сам народ.

Влітку 2010 року побував у Дніпропетровську у свого однокурсника — тоді прокурора Дніпропетровської області — Михайла Васильовича Косюти і вже від нього завітав у Павлоград. Чергова зустріч зазвичай виявилася дружньою і невимушеною.

Останнього разу, кілька років тому, встиг лише проїхатися автомобілем, тепер випала нагода пройтися містом. Приємно було, на відміну від багатьох шахтарських поселень на Донбасі, побачити чисте, ошатне місто з більш ніж стотисячним населенням.

На площі ще й досі стоїть пам'ятник безумовно непересічній людині, яка хотіла ошчасливити людство нелюдськими методами та масовими жертвами. Він, звичайно, помилявся, однак, — як би делікатніше висловитись, — то була помилка великого масштабу. Вразило інше: у сквері, біля площі, новий час, ніби складаючи покуту, поклав кам'яний Хрест і стелу на місці, де стояв колись Трипрестольний Свято-Вознесенський собор, побудований у 1840–1845 рр. На жаль, зруйнований у 1936–1937 роках. Така наша історія. Навіть помолитись Богові було ніде, церкви, храми, собори зруйнували чи закрили.

Зізнаюся, що вперше побачив таку стелу. На ній викарбувані прості слова: «Церква вірує, що на місці зруйнованих олтарів завжди невидимо присутні ангели» піднесли руку на чоло в святому знаменні». Подумалось: скільки ж таких стел потрібно встановити на цій, скропленій потом і кров'ю, землі? Скільки ангелів витає над місцями зруйнованих храмів нашої віри? Самі собою вирвалися слова: «Господи, допоможи нам зуміти облагородити своє життя!»

Не нав'язуючи свого погляду читачам, запитую: чому б нам не бламати про це частіше? Сміливіше звертаймося до Бога: ми ж не чуже в нього випрошуємо. Споконвіку у людей до небесного Владики є прохання земного добра.

Та чи щирі ми в своїх бажаннях, чи багато людей нині стали вільними, залежними лише від власного сумління, чи навчило, передало їм досвід життя попередніх поколінь? Особисто я не можу однозначно відповісти «так» чи «ні». І досі, як про наш з вами час, актуальні слова філософа давнини Сенеки: «Чистою правдою є вислів... Атенодора: «Знай, — пише він, — що лиш тоді будеш вільний від будь-яких пристрастей, коли прохатимеш у богів лиш того, про що можна прохати вголос, прилюдно». А нині, глянь, до якого безглуздя доходять люди! Потай нашіптують богам щонайганебніші свої бажання. А тільки хтось нагострить вухо — замовкають. Богові розказують те, що приховують од людей!»

Чому живемо так, що зненацька побачити нас — значить застукати на гарячому?

І про це розмова шахтаря і прокурора. Наші долі ніби поділені навпіл — до і після, самі здогадуєтесь чого. Сходимося до того, що головний урок всього пострадянського: народ повинен навчитися розуміти, а не любити чи ненавидіти. Та чи засвоїли ми цей урок?

У суспільстві немає ідеалу, але до нього йдуть через порівняння минулого з нинішнім і поглядом у майбутнє. Проте, чому ж у нас — «хотіли, як краще, а трапилось — як завжди». Чому в країні, яка поклала на вівтар мільйони життів, лише 170 сімей володіють 2/3 національного багатства, відсторонили народ від влади, від можливості самостійно розпоряджатися своєю долею? Чому можновладці заробляють на біді, а не борються з бідною? Я запитую вас, щоб ви не встигли запитати мене. Не вважайте, що намагаюся «з'їхати з теми». Для мене майбутнє країни таке ж непевне, й теж щемить моє серце, бо таємниця того, що буде, все ще захована в туго завитому сувої того ж таки майбутнього. Я, як і всі ми, все ще мандрівник на цій землі, хоч і з певним своїм досвідом.

Під час зустрічі я дав товаришеві добірку своїх оповідань та статей. Прочитавши, Паша серйозно запитав: «А чому про шахту немає, невже не залишилося спогадів?»

Ось так, ніби зненацька, запитання відкинуло мене в неспокій молодості:

— Залишилося, Пашо! Залишилися не лише спогади. Адже це були роки юності, були люди: ствольний дядько Саша Шаров, учитель Микола Назаренко, машиністи Гриша Горьовий, Азаренко, Михайло Метельський, Юра Булат, Женя Коваль... Багатьох уже немає, та для мене вони найдостойніші в світі люди.

Хоч моя робота в системі прокуратури не була пов'язана з шахтарською тематикою, та все ж постійно звертав увагу на публікації в пресі, транслювання новин по телебаченню на цю тему. А в день професійного свята завжди «виставлявся» друзям, розповідав про шахтарську працю. Не всі без сумніву брали на віру, що шахтар лізе в лаву заввишки 80–90 сантиметрів — і за ногу чіпляє лісину, щоб затягнути покрівлю...

Я й досі стою на тому робітничому, шахтарському підґрунті і, хоч як важко бувало в роботі, завжди собі говорив: у шахті не легше. І досі, як талісман, зберігаю свій щасливий жетон № 1634 на виїзд з шахти.

Чи хвалити наше юнацьке минуле? Воно було таким, яким ми його пам'ятаємо. А написати пробу. Не прикидатимусь автором, який усе знає, вміє заглянути в усі фази людської діяльності, та все ж дещо бачив. Як і світ взагалі, все, пов'язане з життям і людською природою, мені часто здавалося дивним і сумнівним, зворушливим і часто кумедним, ясным і водночас темним, бажаним і вартим зневаги. Можливо тому, що свій трудовий шлях почав під землею, бачу життя, як у портреті, де тіні мають таку само вагу, як і світло.

ПИШАЮСЬ ТИМ, ЩО ЗНАВ ЙОГО

Не можна не згадати тих, хто зі зброєю в руках стали на захист країни, а в повоєнний час, будучи прокурорським працівниками, зробили свій внесок у зміцнення законності та захист прав людей.

Хочу розповісти про Івана Григоровича Цесаренка — фронтовика, який у роки війни зробив 97 бойових вильотів, а після Перемоги теж ясно бачив мету і керовану ним прокуратуру області утримував на належному рівні законності, а підпорядкованих йому працівників виховував на своєму прикладі.

Пригадую свою першу зустріч з ним у лютому 1980 року, коли мене, ще студента, призначили на вакантну посаду стажера помічника прокурора району. Він, ніби промацуючи, каже: «Ось ми

вас направляємо на роботу до Чугуєва. Там квартири немає. У гуртожитку житимете. А якщо жінка покине?»

Зніяковівши, відповідаю: «Та ніби ж вибирав таку, яка не покине». Мабуть, сподобалась йому така безпосередність. Як я потім довідався, батьківське слово «синок» у нього ще треба було заслужити, і він як фронтовик по-фронтовому сказав: «Так, синку. Сім'я, як ті тили на фронті, на нашій роботі мають бути надійні».

Життя показало, що надійні. Уже й поповнення з тилу прийшло. Старша донька Олена працює в апараті прокуратури Одеської області. Менша Ганна — помічник прокурора Овідіопольського району Одеської області.

Із січня 1980 року я розпочав свою роботу. Чим тільки тоді не займалась прокуратура — майже всім. Наприклад, згори до прокуратур районів була направлена директива перевірити дотримання музикальними групами в ресторанах встановленого пісенного та музичного репертуарів. Тоді навіть це регулювалось, не кажучи вже про те, що прокурорські працівники перевіряли правильність додержання черговості при виділенні вугілля на паливних складах.

А нібито звичайні скарги? Колега по роботі, показуючи на стоси скарг, завжди говорив, що, мовляв, ніколи вгору глянути, бачиш, скільки тут на столі «плачу народного».

Чугуїв — це місто, що поблизу Харкова, і я мав змогу з понеділка до п'ятниці працювати в прокуратурі, а в суботу ще й відвідувати лекції та семінари в інституті, складати заліки.

Після призначення на роботу я особисто з Іваном Григоровичем довгий час не зустрічався, але був присутній на кількох нарадах, які він проводив. Пригадую, як на одній з них хтось із прокурорів району, виправдовуючись, сказав, що визнає помилку, що, дійсно, без вагомих підстав затримали та утримували в камері попереднього ув'язнення людину 5 діб. Тепер розібрались, вибачились, відпустили. На що Іван Григорович різко, проте повчально сказав приблизно таке: «Ви що, прості ремісники? Держава не для особистого користування вам печатку надала. Не для того, щоб ви нею направо і наліво розмахували. Ставлячи печатку, ви ставите її від імені держави, і через ваші дії оцінюють державу. А поставте себе на місце тієї людини, яку не те що затримали, а просто з невідомих для неї причин викликали до прокуратури? Які емоції у неї та її близьких?..»

Як на мене, то одним з найважливіших умінь, якими людина повинна оволодіти, є вміння поставити себе на місце іншої людини. Якщо навчишся уявляти, які погляди, почуття чи бажання мала б інша особа у вашій ситуації, і відповідно до цього пристосовуватимеш свою поведінку, то вирішувати будь-які питання буде набагато легше, ніж людям (а їх більшість), які не вміють цього робити.

Були випадки, коли після таких нарад деякі працівники йшли уже не на робоче місце, а в кадри — звільнитися. А про вчинки своїх працівників Іван Григорович знав. Адже не сховаєшся від людей, працюючи з ними і будучи на видноті у всіх. Підмічають і передають, як з уст в уста, так і керівництву. Піднімає якимось на нараді одного прокурора району і вичитує за те, що не вміє себе поводити в компанії. Мовляв, накрили для прокурора району «поляну» — не їжа людей, а підношення богам. Випий, закуси подякуй та й усе. Ні, той став вичитувати за те, що сіль грубого помелу...

Швидко пролетіли дні, і я — уже на державних іспитах. Заходжу складати останній — цивільне право. Серед членів екзаменаційної комісії бачу прокурора області. Беру білет. Хвилюючись, сідаю готуватись до відповіді. Таке враження, що борони Боже, не здам, то соромно буде особисто перед ним. Проте оговтався, відповідь занотував на папері та й іду відповідати. Десь тільки наполовину розкрив відповідь на питання, аж чую — прокурор каже до членів комісії: «Та він уже наш, призначений на посаду. Попередні екзамени здав на «відмінно», бачу, що хвилюється, пропоную погодитись, достатньо...» — і усміхнувся мені підбадьорливо, ні, більше ніж підбадьорливо. Таку усмішку, сповнену невичерпної доброзичливості, мені не часто щастило бачити в житті.

У серпні 1980 р. було створено прокуратуру м. Чугуєва. Посаду слідчого запропонували мені. Погодився. З кадрів повідомляють, що в понеділок особисто прокурор області вручить посвідчення. Попереджають, щоб ніяких запізнь. У понеділок — так у понеділок, але й вихідні потрібно провести. Уже і літо закінчується, а я з сім'єю ще й не був на Печенізькому водосховищі. Зібрались компанією. Я з дружиною та дочкою, помічник прокурора, на той час ще не одружений, з дівчиною — секретаркою суду. Я домовився з дільничним інспектором міліції,

що він вивезе нас на острів з ночівлею, а там — уже багаття та пісні. У домовлений час нас забрали з берега на моторних човнах і висадили на знаменитому вже своєю назвою «Острові кохання». Пропливаючи, очима вбирали красу цієї водної перлини нашого краю. Враження незабутні. Ми милувались краєвидами, а кормчий, одночасно і позаштатний інспектор рибоохорони, угледів, що на Артемівській дамбі ловлять рибу забороненими знаряддями лову. Пропонує підплисти, забрати снасті і рибу. Відмовляюсь. Пропоную відпочивати. Мовляв, відвези нас, а потім сам роби, що хочеш.

Відпочиваємо. Нічого душею кривити, в очеретах і ми кинули сіточку. Очікуємо риби на юшку. Глядь, аж тут підпливає наш позаштатний інспектор і так радісно повідомляє, що риба уже є, що він її на «прокурорське посвідчення наловив». Виявляється, що помічник прокурора свій одяг залишив у човні, а той підплив до рибалок і, розмахуючи його посвідченням, позабирав рибу. Почувши таке, помічник прокурора у висловах не соромився. Якось утихомирились. Проте не надовго. Крім нас, там ще була компанія, і коли смеркалося, на «Острові кохання» почалися сцени ревнощів, лайка.

Насилу дільничний інспектор міліції утихомирив. У неділю по обіді повернулись по домівках.

На ранок я у кабінеті Івана Григоровича. Встає з-за столу, подає руку. Біжу через кабінет, вітаємось. Сідаю. Він так поважно до мене: «Рекомендують слідчим прокуратури... Уже закінчив декілька кримінальних справ. Хоч трішки зрозумів, що таке робота слідчого?»

Відповідаю, що намагаюся зрозуміти.

— Намагаєшся... Ну то скажи мені, чим ти вчора займався?

У мене похоллоло в душі. Ті, хто знав Івана Григоровича, підтвердять, що за певних обставин його очі пронизували. Ні, не страхом, а пронизливо-допитливим поглядом упевненості, що не давала можливості співрозмовникові сказати неправду. На мою думку, саме такі очі відтворені на його портреті, що виставлявся у Харківському художньому музеї. Тож у мене миттєво спливли водосховище... посвідчення... знаряддя лову. Знайшов, з ким зв'язатися... з міліціонером... знав же, що він не любив оте «вась-вась» прокурорських працівників з міліцейськими. Подумалось, оце поінформованість, оце оперативна робота... уже

доповіли... Не бачити мені посвідчення слідчого... Все, приплив... Ладен був зізнатися, вже ледь не зірвалося: «Пробачте, більше не буду». Проте, я особисто ніби нічого такого не зробив, я був з дружиною та дитиною, то ж починаю здалека.

— Ну... вчора неділя... ми з сім'єю...

— А... так, так... Неділя... Це для тебе була неділя... Підеш слідчим, забудеш, коли та неділя...

Відлягло. А мало не «розколовся». Але Іван Григорович веде далі. Зміст його слів запам'ятався і, як орієнтир, допомагав у роботі: «Тепер ти — слідчий. Ти — майже самостійна фігура в системі прокуратури. Від тебе вже напругу будуть залежати долі людей. Багато людей захочуть бути знайомі з тобою. Проте, їх цікавитимеш не стільки ти, як твоя посада. Вона даватиме тобі право карати та милувати. Люди проситимуть у тебе допомоги. Запам'ятай, по-дружньому можна, а іноді й потрібно, допомогти тому, кого ти знаєш як Васю, Петю, Колю. Ті, хто знають тебе на ім'я та по батькові, здебільшого дбають про свій інтерес. Навчись розумітись на людях... Іди, працюй».

У 1983 р. я три місяці був на навчанні в Ленінградському інституті підвищення кваліфікації. Відверто скажу, що, маючи вже трирічну практику в приміському районі, я не те що закінчив курс на відмінно, а й узяв дуже багато для практичної роботи.

Тільки приїхав з курсів, як мене викликають до районного комітету партії і цікавляться, чи не бажаю я перейти на роботу до суду — там саме була вакансія. Навіть не сказавши, що подумаю, що спитаю поради в свої кадрах, відмовився.

Продовжував працювати слідчим. Мабуть, довіряючи, мені доручали розслідування кримінальних справ про злочини, вчинені в інших районах області. Так, я розслідував убивства в Дергачівському, Краснокутському і Змієвському районах, злочини про хабарництво в Балаклійському.

1985 року я був обраний секретарем партійної організації суду та прокуратури. Якимось знову запросили на бесіду. На той час прокурор району, Ковтун Віктор Петрович, переїжджав у інше місце, і звільнялась вакансія. Сказали, що у районного комітету партії є думка призначити мене прокурором району. Я відповів, що особисто не заперечую, проте нагадав, що це питання вирішує прокурор області, а звідти мені пропозицій не було і сам я з таким

проханням звертатися не буду. Мені відповіли, що то вже їхнє питання.

Та шила в мішку не втаїш.

Перед новим роком у район приходить новий прокурор — Анатолій Васильович Сузий, який до цього працював слідчим прокуратури Первомайського району. Вже пізніше він мені розповів, що, отримавши посвідчення прокурора, приїхав з Києва, зайшов до прокурора області. Він набирає номер телефону першого секретаря райкому партії і повідомляє, що направляє на роботу нового прокурора. З розмови зрозумів, що в секретаря райкому є своя кандидатура. Звучить моє прізвище. Навіть не дослухавши, Іван Григорович різко сказав: «Хлопчисько! Ви ще мені будете кадри підбирати», — і кинув слухавку. Йому і працівнику відділу кадрів сказав, щоб їхали до Чугуєва.

— Зайдіть до першого секретаря райкому партії і відрекомендуйте як нового прокурора. Не буде першого секретаря, зайдіть до другого. Не буде другого, зайдіть до третього. Не буде нікого, черговому відрекомендуйте... Іди працюй.

Мені особисто працювати з Анатолієм Васильовичем було приємно. Як і слідчим, прокурором він був високопрофесійним. Потім працював заступником і першим заступником прокурора області. Жаль, рано пішов з життя.

А тоді, одразу після нового року, мене викликають до відділу кадрів і вже як визначений факт повідомляють, що переводять на роботу помічником прокурора Дергачівського району. Приголомшений, сиджу в кадрах. Заходить заступник прокурора області М. Ахтямова, яка прихильно ставилася до мене, і дізнається про причину мого там перебування. Кажу їй, що я — не проти, якщо так потрібно, перейти на роботу до іншого району, але ж у мене душа лежить до слідства.

— Вийди в коридор, ми тут подумаємо.

Знову заходжу і дізнаюся, що мені пропонують місце слідчого прокуратури м. Харкова. З радістю погоджуюсь, але для цього ще потрібно зайти до прокурора області.

Заходжу в кабінет і після привітання чую його відразливо-скептичні нотки в голосі:

— Що ж це ти, ніби непоганий слідчий, а виявився таким безпринципним, хотів бути кишеньковим прокурором?

Зрозумівши, в чому справа, відповідаю: «Повірте, я знав, що райком партії хотів бачити мене на посаді прокурора. Повірте, з мого боку ніяких дій щодо цього не було...»

З виразу обличчя побачив, що повірив. Поцікавився, як у мене справи з вирішенням житлового питання. Дізнавшись, що мешкаю в однокімнатній квартирі, маю двох дітей, стою в черзі і сподіваюсь отримати житло в будинку, який здаватиметься в експлуатацію, Іван Григорович з'єднується з головою міськвиконкому і чую, що той підтверджує мої слова.

— Іди працюй у Чугуєві!

Вийшовши, я зрозумів, що за інших обставин ця розмова могла б переінакшити все моє життя. Відчув, що мене зрозуміли саме настільки, настільки цього хотілося, і вірять мені так, як я сам вірю в себе. Приємно було на собі відчувати, що Іван Григорович бачив не тільки роботу, а й людей. Я знаю, що за свої кадри він боровся там, де його працівники заслуговували, відстоював їх усією силою свого авторитету, але й вимагав, щоб не були вони тими, що за законом «беззаконня чинять».

Я пропрацював 27 років на посадах слідчого, прокурора району, у прокуратурі області, зараз на заслуженому відпочинку. Є можливість не просто згадати та проаналізувати прожите, а й викласти спогади на папері.

Знаю, що Івана Григоровича й досі шанують, і в своїх спогадах описують ветерани прокуратури, які значно більше часу працювали з ним пліч-о-пліч. У день Перемоги щиро вклоняюся фронтовикам. Для мене, сина фронтовика, це дуже багато значить. Для мене в них є і мудрість своя, і відвага своя, і велике серце. Вони — частина совісті країни, і жаль, що все менше стає людей, перед якими нам було б соромно...

ФРОНТОВИЙ ТРИКУТНИК

Переглядаючи за столом документи, спостерігав, як директор музею прокуратури Харківської області С. І. Голубицький провів екскурсію для двох, ще зовсім юних дівчат із Спілки юристів. До цього я вже бував у музеї, проте кожного разу відкривав щось нове. Звертаючи увагу на стенд, Семен Іванович пояснив, що це фотографія будинку в місті Куп'янськ, у якому з жовтня 1941 по липень 1942 року розміщувалася і діяла прокуратура Харківської

області. А поряд інша, у селищі Дворічна, там у липні-серпні 1943 року, в період Курської битви, в селянській хаті, була прокуратура Української РСР.

Подумалось: «Це ж який прошарок історії, але ж, мабуть, ще є живі свідки тієї доби, коли в простому селищі на лінії фронту працювала прокуратура республіки. Ось би покопатись в архівах, про це можна писати книгу, але кому й коли, адже час летить так стрімко і чи варто...»

Мабуть, варто. Хіба нам приємно буде належати до народу, історія якого мала страшні провали, який через повсякденну суєтність так збанкрутував, що не зміг донести в повній правдивості особливості нашого часу, нашої історії? Вже й ми, хоч і не воювали, — ветерани, дещо бачили і знаємо, дещо пам'ятаємо, але як передати все це молодим? Усним і друківаним словом — звичайно, добре, потрібно, але замало, та й ми не вічні. А не знаючи своєї історії, нове покоління опиняється ніби відразу в кількох вимірах, які до того ж взаємно перекреслюються.

Час із тотальною невідворотністю буденного плину життя летить, закінчується один період історії і починається інший, докорінно відмінний від попередніх. Без правдивої історії, невиразно уявляючи та усвідомлюючи майбутнє, у своїх пошуках часто тільки те й робимо, що наступаємо на ті ж самі граблі, хибно вважаючи, що ні мудреці, ні минуле ніколи не загрожують дню теперішньому.

Коли дівчата пішли, я в розмові з Семеном Івановичем сказав, що все-таки мало фотографій воєнної доби. Згадав, що, ще коли працював слідчим, 1986 року якимсь підвозив начальника відділу загального нагляду Дантона Яковича Шалигіна з Чугуєва до облпрокуратури. Як слідчий, я не залежав від роботи його відділу і до того ще не мав можливості з ним спілкуватися. У розмовах з колегами відчував його авторитет та бачив і чув лише на нарадах. Тож він для мене залишався трохи загадковою особою. У дорозі ми, мабуть, обидва відчуваючи, що роками вирізняємось, як батько і син, завели розмову. Дізнавшись про його фронтове минуле, я розповів, що мій батько теж був на фронті і під кінець війни, працюючи в СМЕРШі, навчився фотографувати, що вдома є багато фотографій, зроблених наприкінці війни. Вислухавши, Дантон Якович з деякою прикрістю, а більше із сумом сказав, що у нього за

період війни є тільки одна фотографія у військовій формі та декілька на документах. Не було тоді де сфотографуватися...

Проста моя згадка збудила у завідувача музею непідробний інтерес.

— Ви ще не знаєте всіх експонатів музею: он же лист Дантона Яковича!

Поспіхом, віднайшовши ключ, відкрив стенд і, тримаючи в руках солдатський лист-трикутник з фронту, польова пошта 24229, прочитав: «Надсилаю фото в повсякденній формі і тільки тому не в повний зріст, що на ногах звичайні обмотки»...

Деяку мить стояли в мовчанні. Ось так, уже і руками, і зримо, і пам'яттю доторкнулись історії. Така вона війна, що й в обмотках ходили солдати. І хоча це дуже наочно вказує на тодішню бідність країни та не применшує, а звеличує значення того, що і в обмотках наші батьки не дали можливості кованим німецьким чоботам топтати рідну землю.

Тут сталося те, коли вже ні розумом, ні серцем ми не в змозі побороти своїх спогадів. Семен Іванович розповів, що саме Дантон Якович запросив його на роботу до прокуратури, взяв до себе у відділ, опікав.

— Дантона Яковича особливо поважав прокурор області І. Г. Цесаренко. Маючи досвід партійно-господарської та прокурорської роботи, Дантон Якович готував йому матеріали для доповідей і навіть допомагав у написанні кандидатської дисертації. Що й казати: відділ був головним. Після слідчого, тільки з відділу загального нагляду, призначали прокурорами. Там проходили «обкатку», і рекомендація Дантона Яковича багато важила в очах Цесаренка.

— Я й сам пам'ятаю, як він з погордою говорив, що там у районі прокурор, вихованець із нашого відділу.

— А ще вони, крім усього, були фронтовиками. Це вже потім ввели посвідчення «Учасник бойових дій», а тоді було багатозначне, величне, просто всепояснююче — фронтовики. Саме таким, як вони, двадцятих років народження випало не відбутися, не споглядати і терпіти, а воювати.

Ентузіаст своєї справи С. І. Голубицький узяв за мету встановити, хто з працівників прокуратури де, на яких фронтах, ким служив, які нагороди мав, і зіткнувся з тим, що в особових справах часто немає цих даних. У відповідних графах анкет лише

вказано: «брав участь», «має нагороди». Показав мені альбом, з якого дізнався, що Дантон Якович у війську з 1942-го, а з липня 43-го — радист армійського важкого артилерійського полку на Західному фронті. Потім воював на трьох Українських фронтах. Війну закінчив під Прагою. Читаючи це, якимось чином очікував, що далі будуть нагороди. Шкода говорити — медалі «За відвагу» та «Перемогу над Німеччиною». Одразу згадалося, як сам з дитячою наївністю запитував батька, чому у нього мало нагород, а він пояснював, що війна — це, насамперед, велике горе, а солдат для того й солдат, щоб захистити від нього, і, воюючи за батьківщину, він думав тільки про те, щоб добре робити свою справу. Воїн не раз бачив смерть своїх товаришів і, перемоловшись у тих фронтних жорнах, вибравшись з них, часто пораненим, залишившись сам живим, здебільшого, сприймав це і навіть славу за ратний подвиг не інакше, як щасливу випадковість. Воювали за життя, а не за нагороди, і принизливо було самим про це клопотати, але й прикро, коли обділили під час нагородження. Справді, слава ходить за солдатами по п'ятах, а хотілось би, щоб була й на грудях. Та не це головне. Якби кожен із них спочатку вимагав для себе всіляких благ, а потім розплачувався за них — чи ризикував би своїм життям, чи пішов би на таран, чи закрити би своїм тілом амбразуру дзоту? Запитуючи, сам відповідаю: «У них було головне — патріотизм і самопожертва».

Спогади — їх тільки зачепи...

— Іван Григорович цінував Дантона Яковича. Пам'ятаєш ті, на початку 80-тих, «застійні роки». Не буду говорити про ділові зустрічі, могоричі, шашлики. Все це теж було, але ж і народ справді міг спитися. А Цесаренко тримав дисципліну. За що, а за випивку звільняв без розмов і попередження. Тож якимось Дантон Якович і каже мені: «Дивись в обидва, не попадись... А коли вже попадешся «йому!», то можеш сказати, що пив зі мною...»

Почуте по-чоловічому зворушило. Для себе ж зробив висновок, що такими речами не розкидаються. Ті слова фронтовика — то вже висока ступінь довіри, від якої маєш право на інше ставлення з його боку, воно визначається не статутами і параграфами, не різницею в суспільному становищі, а чимось іншим, можливо, невиразнішим, але міцним.

Згадав і я, як сам у ті роки навіть без стажування в апараті, тільки-но ставши прокурором району, приніс Дантон Яковичу звіт

про загальнонаглядову діяльність в агропромисловому комплексі. Ох і простираadlo, — як нині бюлетені на виборах, — був той звіт... Приніс.

Вичитує.

— Ось цю цифру потрібно рознести ще по декількох графах. (Пояснює, як це потрібно зробити і що від цього може змінитися загальна цифра).

— Ви зрозуміли?

Ще ніяковіючи, та все ж передбачаючи, що коли я почну розносити ту цифру, то звіту мені не здати, відповідаю:

— Не більше, якби ви оце говорили мені німецькою мовою. Повірте, це для мене ще темний ліс...

Уважно, хоч і дещо скептично, та все ж, як мені здавалося, побатьківськи на мене подивився, посміхнувся і каже: «Сходи до Бориса Тимофійовича Юрченка, старого загальнонаглядовника, скажи, що від мене, він тобі допоможе, а ще постарайся сам вникнути в цю роботу. Тижнів через два я його до тебе надішлю для надання практичної допомоги. Якщо будеш метикуватим, то втямиш ази».

Знаю, що слідство і загальний нагляд, то хоч нібито дві різні, та все ж і взаємопов'язані речі... Ми й не так часто зустрічалися з ним, та мені здавалося, що він ставився до мене прихильно. І я був йому за це дуже вдячний. Хоча його посада вимагала рішучості, ініціативи, часто швидкої реакції на порушення, та мені принаймні не відомо ні з переказів, ні з інших якихось джерел, щоб хтось нарікав на нього або засуджував його і як людину, і як керівника.

З альбому дізнався, що Дантон Якович з 1947 по 1953 рік був на партійно-господарській роботі. Потім прокурором Садгірського району, а з 1956 по 1963-ий прокурором міста Чернівці. З 1963-го — начальником кримінально-судового відділу Чернівецької області. З 1968 по 1991 — начальником загального відділу прокуратури Харківської області.

Сказав Семену Івановичу, що не зміг бути на похоронах Дантона Яковича, і цим тільки збудив нові спомини.

— Він товаришував з Володимиром Олександровичем Мизниковим. Пам'ятаєш, був начальником відділу у справах неповнолітніх. Теж фронтовик. Вони дуже дружили. Так, що навіть поклялися один одному, коли хто з них перший відійде у світ інший, то хоч би як було, живий повинен поховати — прийти на

могилу... Так думалось. Але та, що в білому савані, розпоряджається по-своєму. Володимир Олександрович помер, коли вже й сам Дантон Якович був у лікарні. Не сказали йому, не хотіли травмувати, а коли дізнався, то просто неможливо словами передати, як він шкодував. Зі смутком, тим скорботно-пророчим тоном, яким говорять люди, чиє життя вже прожите і наближається до кінця, виказував:

— Чому від мене приховали... чому, чому так швидко... чому доля так безжальна до наших простих бажань? Ми ж обіцяли... хто з нас відійде першим... отак, не сказавши останнє «Прощай!..»

Мабуть, це пришвидшило і його відхід. Я провідував його в лікарні і, відчуваючи неминуче, попрохав Валентину Бабкову та Ірину Проскурніну прийти до нього. Ти ж пам'ятаєш, він, стрункий, завжди обхідливий з жінками, поголений, у напрасованому костюмі... Коли вони зайшли до палати, то він перший до них:

— Які красиві дівчата прийшли, а я в такому вигляді... пробачте мені...

Справді, фронтовий гарт. Там, на фотографії, не хотів показатися в обмотках, а тут — слабким...

Та пам'ять живе. Нагадав Семену Івановичу про ті, буремні 90-ті роки, коли на теренах колишнього Союзу змістились соціальні полюси і Україна мусила ввійти в інший правопорядок. Роки становлення як державності, так і прокуратури. Проте, коли в верхах розгاردіаш, то він і донизу передається. Звичайно, за владу борються, та різні є для цього методи. Часто прийоми боротьби залежать від претендентів. Це надзвичайно велика тема, яку похідно не пояснити. Тут потреба якнайбільше розповісти бореться з пересторогою сказати зайве. Може, слова, що ненароком прохопилися в мене, читач сприйме як невиразний сумнівний натяк, та не згадати про них не можу. Роки, коли й прокурор області написав, що хоча підкоряється наказу, та все ж покидає посаду з почуттям власної гідності. Зібрали якось прокурорів, апарат і намагаються перехилити загальну думку на бік керівництва.

Головуючий так завзято обстоював спущену зверху точку зору, що у присутніх одразу склалося враження, ніби їх скликали лише для того, аби нав'язати владну думку й заручитися її схваленням. Підготовлених виступаючих мало не прямо запитують, кого ж підтримуєте.

Коли на трибуну запросили Геннадія Борисова, прокурора з Лозової, вихідця з відділу загального нагляду, щоб висловив свою думку, то він, мабуть, не справдив надій:

— Що ви од нас домагаєтесь? Ситуація, там, на олімпі, нам не дуже зрозуміла, а прокурорським працівникам діяти тільки на емоціях не годиться. Мій учитель, Дантон Якович Шалигін, говорив: «Коли деруться леви, мавпам краще сидіти на дереві»...

Не подумайте, що ці слова були принципом Дантона Яковича, ні, він, як фронтовик, міг постояти за себе, проте і реально розумів, коли ситуація залежить від тебе, а коли тебе намагаються використати. Не пропагую нейтральну середину. Але мені здається, що ця середина найдужче любить правду. А щодо Геннадія Борисова, то мені особисто подобаються такі люди, сміливі, розумні, які вміють стерпіти, коли треба, і вставити слівце вчасно. Розумію, що, маючи справу з таким гарячим і вибуховим матеріалом, як людські характери, без зіткнення думок, складностей і боротьби обійтися не можна. Та бійка від бійки відрізняється. Якщо леви гризуться, то вони гризуться з лев'ячим риком, а якщо коти — зовсім по-іншому, в темряві з огидним вереском.

...Простий солдатський лист-трикутник людини, яку ти, хоч і не дуже близько, знав, став музейним експонатом. Час не псує таких речей, їхня вартість тільки подвоюється. Часом вони лежать собі, а потім виходять на світ Божий і несуть у собі чимало несподіваного.

Кажуть, що велике бачиться на відстані. Але й просте, буденне, якщо на нього дивитись, обмірковуючи, часто теж показує велич.

— Семене Івановичу, як летять роки!

Першого лютого, взявши парну кількість гвоздик, пішов на могилу Івана Григоровича Цесаренка. Аж не віриться, що вже двадцять п'ять років його не має. Підходячи, зустрів Валентину Семенівну Бабкову, Ірину Валеріївну Проскуріну, Тетяну Рудковську, Олександра Ханафійовича Мусякаєва. Пам'ятають!

Попрохав завідувача музею показати альбом історії прокуратури району, де я працював. Знав, що такий альбом готували і навіть давав для нього свою фотографію. Побачив, що історія прокуратури району відображена лише з післявоєнного періоду.

Розповів Семену Івановичу, що ще кілька місяців тому я, вже на пенсії, більше року працював радником голови районної ради в районі, де колись був прокурором. Там є вчителька Клавдія Онисимівна Оковита, історик не лише за дипломом, а й за покликом серця. Близько півтора десятка літ працювала директором історико-краєзнавчого музею. Написала книгу «Великобурлуччина (сторінки історії)». Залишаючи посаду, я взяв кілька примірників цього видання. Один з них хотів подарувати Віктору Даниловичу Фінько.

— Знали такого?

— Так, це викладач юридичного інституту.

— Ось бачите, ви теж знали його як викладача з кафедри кримінального процесу. А я кілька років тому, випадково зустрівши біля академії, якось спонтанно, сам не можу пояснити чому, наважився підійти до нього. Це був якийсь непереможний потяг, що зароджується у нас у душі, приховує в собі якусь нез'ясовану силу. Насправді нічого таємничого в ній немає: нас сповіщає якась ознака, така тонка, що ми її сприймаємо тільки несвідомо. Підійшов:

— Пробачте, ви мене, може, й не пам'ятати, та мені просто приємно побачити свого вчителя...

Зав'язалась розмова. Сказав мені комплімент, що я зовсім молодий на вигляд, а він, теж ровесник мого батька, мабуть, краще розумівся на цьому. Ніби випадковий, та надто дивний збіг, який дуже мене вразив: виявляється він теж був прокурором Великобурлуцького району... Ви можете тільки уявити, якими, — вже братерськими, — очима ми подивились один на одного. Запам'яталося ніби й незвичне запитання, але з нього я зрозумів, яке, мабуть, найглибше враження, співзвучне з моїм, про природу Бурлуцького краю залишилося в нього:

— А чи прилітають ще взимку туди снігурі!

У мене одразу постав перед очима ряд дерев горобини в райцентрі. Там, де була ще стара-стара прокуратура. Йдучи на роботу по першому сніжку, я зупинився, зачарований: на деревах, що скинули листя, оранжево-червоні кетяги горобини були зверху вкриті снігом. Серед ягід горобини, видзьобуючи зеренця, перестрибували червоногруді пташки. Зізнаюсь, я вперше їх побачив. Слух зачарував веселий пташиний гомін. Глянув на землю, а там упали ягідки горобини, серед снігу — ніби краплі

крові, а серед них зграйки товстунів-снігурів, хвостики, крильця і голівка чорненькі з синім на сірому, а грудки яскраво-червоні. І все це рухається з м'якими протяжними, схожими на звук флейти голосами. Ніби частки веселки-райдуги, з переважно червоним кольором, розсипані на снігу, веселять око... Незабутнє враження! Потім ще кілька років поспіль бачив цих пташок. Місцеві жителі розповідали, що вони зупиняються лише на декілька днів. Тут, мабуть, проходить їх перелітний шлях, тож вони зупиняються, щоб підкріпитись, подзьобати такого ж, як вони, кольору, червоної горобини. Ходить серед народу повір'я, що то незвична пташка. Нібито вона підлетіла і витягла колючку тернового вінця з чола розп'ятого на Хресті Сина Божого — Ісуса, обагривши при цьому свої пташині груди Його кров'ю. І залишився цей колір їй назавжди...

Тож, маючи на руках примірник книги, хотів йому вручити. На жаль, дізнався, що вже й над ним проказали прощальну молитву...

Не полінувався, сходяв до архіву академії, дізнався, що Віктор Данилович, хоч і не воював, та був готовий до цього. З 1944-го по 1947-й — курсант Чугуївського військово-авіаційного училища. Служив до 1952-го року. Потім юридична школа, слідчий прокуратури Барвінківського і Куп'янського районів, а з 1956-го по 1960-й — прокурор району, де і я, сподіваюсь, залишив згадку. Тож можна внести ще одну сторінку до альбому історії прокуратури. Бо скільки їх, безіменних, про скількох людей і слід загубили, тільки слава ходила, що були та й у вічність пішли.

Ця сторінка тільки доповнить славетні сторінки фронтовиків, працівників прокуратури області, серед яких Герої Радянського Союзу І. А. Усенко, А. Ф. Чинков, С. Г. Цупренков.

З особливою зацікавленістю побачив відкритий для доступу стенд з примірниками книг колишніх працівників прокуратури. Різні жанри. Тут спогади В. О. Соколова, В. Г. Півненка, сонети В. М. Бабкова і О. В. Литочкина. Нещодавно із захопленням прочитав книгу О. О. Павліщева «Забавні історії». На мою думку, писати беруться люди з особливою структурою душі. Адже про погане добропорядній людині не хочеться й думати, не те що вже про нього мріяти й відобразити в ліриці. Хоча видані невеличким тиражем і, як жартують дотепники, «широко відомі у вузькому

коли» автори виразили себе. Кожна з цих книжок якимось чином заслуговує на повагу порядних людей.

Працюючи, не раз замислювався над моральністю вчинків як фігурантів у справах, так і колег по роботі, і, звичайно ж, своїх особисто. На заслуженому відпочинку саме моральність лягає на шальки терезів і проситься на папір, а відтак на ваш розсуд. Ці думки сформульовані нині стисліше й виразніше, ніж я їх раніше здатен був сформулювати, життєва стежка привела до них і, гадаю, поведе крізь них далі. Потяг до написання не зовсім мені чужий Мене теж вабить думка видати хоч маленьку книжечку для своїх друзів і однодумців. Мріється, щоб у тій книзі був не тон повчання, а дружньої бесіди, спокійної розповіді про те, що бачив, пережив і чого, здається мені, навчився. Навчився, в першу чергу, від них — фронтовиків. Мабуть, тому через фронтовий лист у музеї щось у мені відгукнулось, мов на поклик сурми. У переддень Перемоги віддаємо їм належну данину пошани й прихильності і повинні пам'ятати, що ми можемо поділяти славу наших предків лише тоді, коли прагнемо наслідувати їх. Це вони своїм життєвим подвигом і досі тримають відвойовану лінію оборони нашого мирного життя. Вони написали для мене книгу, в якій я подумки прочитую те, що хочу висловити.

ПРОКУРОР-КРИМІНАЛІСТ

Зупинившись перед стендом, завідувач музею, звертаючись до дівчат із Спілки юристів, повідомив лаконічно:

— Дмитро Львович Ревіс, у 1962–1982 роках — старший слідчий, прокурор-криміналіст прокуратури області. Свій професіоналізм він уміло передавав тодішнім співробітникам і завдяки його допомозі розкривались складні в розслідуванні злочини...

Прості, шанобливі слова, не скажу, що повернули вже пригаслий спогад, але яскраво пробудили приспаний. Сколихнули пам'ять так, що захотілось розповісти для загалу про цю людину. Можливо, й моє слово, ще не досить заржавіле від часу, буде повчальним. Адже саме від нього взяв ази слідчої роботи, ту конструкцію, на якій тримається доказова база, і якщо вона міцна, то ніякі зачіпки до обвинувачення, яке ти, як слідчий, висуваєш від імені держави, не загрозливі.

Першою справою, яку я направив 1981 року, тоді слідчий лише з однорічним стажем роботи, до обласного суду, була про вбивство трирічного хлопчика вітчимом.

...У неділю ввечері до райвідділу міліції той вітчим, разом із сусідом, привіз бездиханне тіло. Черговий, повіривши, що це сталося внаслідок якоїсь дитячої хвороби, видав направлення до моргу в Харкові. На другий день малюка ховали. Один з родичів, побачивши на обличчі мертвої дитини синці, прямо заявив вітчиму: «Це твоїх рук справа» — і побачив, що той похнюпився, очі забігали і якимось невпевнено щось став розповідати про свою непричетність до цього.

Лише у вівторок отримав телефонне повідомлення з обласного бюро судово-медичної експертизи та, негайно виїхавши, ознайомився з актом розтину і побачив, тоді ще лише запроваджені в практику, кольорові знімки тіла із слідами побоїв та укусів зубами. Причиною ж смерті був травматичний розрив печінки.

На четвертий день після фактичної смерті було порушено кримінальну справу. У допитах свідків став відтворювати події, що відбулися до і після.

Ніби звичайна сім'я. Залишившись сама з дитиною на руках, молода мати лише кілька місяців тому зійшлася з двадцятитрирічним чоловіком, який уже теж побував у шлюбі. Все ніби й нормально, та тільки в постелі, особливо коли напідпитку, той проявляв садистські нахили. А напідпитку він бував часто, і сусіди та знайомі помічали, що й хлопчик, трапляється, ходить з синцями на тілі та якимось аж надто побоюється вітчима. Та все ж мати в черговий раз залишила хлопчика з вітчимом і поїхала до рідних.

Вітчим став розповідати, що нічого особливого того дня не сталося. По обіді ліг спати. Хлопчик теж приліг поруч. Не ставив тоді за мету це доказати, та впевнений, що вітчим уже довідався причину смерті, тож посилався на те, що, лежачи позад нього, хлопчик став капризувати, і він ліктем спересердя «штурхонував» його в живіт. Версія нібито й правдоподібна. Скільки там потрібно тієї сили удару, щоб смертельно травмувати дитячу печінку. А вже коли хлопчику стало зле, то він разом із сусідським юнаком відкачували його, робили масаж серця, дихання «рот у рот» і навіть

викликали дільничного лікаря, яка вже остаточно констатувала смерть.

Мабуть, вітчим розраховував на дію того ганебного чинника, що зветься грішми. Сам він не наважувався, а рідні після його арешту недвозначно пропонували мені достатньо серйозну на той час суму, отримавши яку, можна було вже не ходити на роботу пішки, щоб «спустити справу на гальмах». Відверто глузливо, ще не маючи достатнього досвіду, запитував їх про те, куди ж подінуть акт про причину смерті! Відповідали, що з експертами теж домовляться.

Допити матері хлопчика і колишньої дружини, друзів про незвичні сексуальні збочення, про те, що затриманий мав звичку знущатися з котів, собак і тварин, та й просте батьківське почуття не давали мені спокою. Справа продовжувалась розслідуванням, і в перші десять днів після затримання я пред'явив обвинувачення за стандартною статтею — умисне вбивство. Та, розслідуючи далі, переконувався, що то не просте, а з особливою жорстокістю вбивство безневинного дитяти, і справу треба буде направляти до обласного суду. Тож, узявши «Справу» під пахву, прямую до криміналістів. Уже був знайомий з Дмитром Львовичем, який щомісяця збирав як молодих, так і поважних слідчих, проводячи заняття. Та одна річ слухати щось взагалі, а інша — коли це стосується конкретної справи, яка у тебе в провадженні. Вислухавши, він дав зрозуміти, що справа серйозна, тут абищо, нашвидкуруч, не порекомендуєш, тож до мене: «Залишай «Справу», через два дні приїдеш, тоді більш детально поговоримо».

Разом зі «Спробою» повернув надруковані на кількох аркушах вказівки-рекомендації, які необхідно було виконати, щоб справа пройшла в обласній інстанції, як кажуть «гладесенько-рівнесенько». Треба було додатково розширити коло, передопитати всіх свідків та обвинуваченого з уточненням конкретних даних, які б свідчили, що ніхто інший, крім обвинуваченого, не заходив до помешкання того дня і що хлопчик до цього дня не отримував тілесних ушкоджень. Наведу лишень одну вказівку — допитати додатково водія, з яким везли тіло, чи не лежало воно під час транспортування так, що в кузові могло вдарятись і цим спричинити посмертні пошкодження, що потім проявились на тілі. З'ясував і лише пересвідчився, якими підступними бувають злочинці, — вбивця, удаючи невинного, віз маленьке тіло жертви,

держачи його на своїх руках, «тримаючи ніжно, боячись упустити». Обов'язково провести відтворення обстановки і місця події разом з обвинуваченим у присутності експерта. Після його проведення, враховуючи, що експерт не дав відповіді, в якій саме частині покази обвинуваченого не відповідають механізму завдання пошкоджень, було проведено комісійну судово-медичну експертизу. Виконуючи вказівки-рекомендації Дмитра Львовича, по телефону перемовлявся з ним, учився і вже й сам корегував, відтінював докази, спрямовуючи їх на безумовне викриття злочинця.

Ознайомившись з матеріалами справи, разом з обвинуваченим після її закінчення, маститий адвокат довірливо сказав мені, що знає, яку участь у цій справі брав Дмитро Львович: «Ви досить уміло виконали вказівки. Мій підзахисний, як той вовк на полюванні, обкладений червоними прапорцями, біжить тільки на ловця. Заяв та клопотань не маємо, та все ж поборемося...» Після обласного справа була предметом розгляду у Верховному суді, та вирок залишено в силі. Потім в інформаційному огляді прокуратури її було рекомендовано як зразковий досвід розкриття.

Через місяць після порушення тієї справи грибники знайшли тіло невідомого з насильницькими ознаками смерті — удушення та акту мужолозтва. Виїхавши на місце, організував збереження місця події та діждався оперативно-слідчої групи, яку очолив Дмитро Львович. Оглядаючи разом і записуючи надиктоване ним, відчував, що це вже не практичне навчання, а реальний огляд місця, і що цей огляд може бути важливою доказовою базою. Як потім це пригодилося, адже майже два місяці злочин був нерозкритий, бо не було не те що підозрюваних, невідомо було, хто ж убитий. Такої кількості експертиз, окремих доручень, орієнтировок розшукового характеру мені потім не доводилось призначати та розсилати. На місці події поряд з оголеним потерпілим було знайдено нове взуття й поношені шкарпетки. Це наштовхувало на роздуми, бо на ногах потерпілого теж були шкарпетки. Крім експертиз довелось навіть робити запит у торгові організації, де та коли виготовили таке взуття і в які торгові точки надсилали. Працювали, як кажуть, пліч-о-пліч, та тільки моє плече було як початківця, а його робоче. Звичайно, призначили дактилоскопічну експертизу і направили її до інформаційних центрів МВС області, Києва та Москви. Отримали відповідь, що серед засуджених осіб такі відбитки пальців не значаться. Тепер це робиться електронною поштою, а

тоді довелось майже місяць чекати, доки і з Москви прийшла відповідь, що відбитки пальців непридатні для ідентифікації. От тобі й на! Невже такий досвідчений криміналіст припустився недбалості. Як потім виявилось, ні! Потерпілий працював будівельником на кладці цегли, і капіляри пальців частково були стерті. Тіло не ховали, зберігали в холодильнику моргу. За вказівкою Дмитра Львовича верхній епідерміс шкіри на пальцях було знято (проведено мацерацію — я запам'ятав цей термін), знову взяли відбитки і направили до Москви. Через два тижні надійшла відповідь — потерпілий, уродженець сусіднього району, засуджений Ленінградським судом і звільнений незадовго до знайдення його мертвим. Дав доручення працівникам карного розшуку виїхати за місцем народження та встановити всі дані про нього. Ті приїхали, доповіли усно і рапортами, що потерпілий був тільки уродженцем цієї місцевості, недовго проживав у гуртожитку, та років п'ять тому виїхав і більше не повертався. Знову глухий кут і направлення окремих доручень для встановлення зв'язків, витребування копії вироку суду і таке інше. А в мене якесь внутрішнє відчуття, що й тут не все зроблено для встановлення зв'язків. Довіриливо запитав оперуповноваженого карного розшуку, чи все можливе вони зробили. Той зізнався, що виїхали удвох рейсовим автобусом, прибули до села вже в обід, хто був у гуртожитку, того опитали, та й незабаром, щоб не залишатися в селі, автобусом назад. Доповідаю про це Дмитрові Львовичу і кажу, що маю намір разом з оперативниками виїхати до сусіднього району і самому впевнитись, відпрацювати, щоб не було сумнівів.

Того дня, коли призначив виїзд, увечері треба було їхати до Донецька на семінар слідчих прокуратури Харківської, Дніпропетровської, Донецької та Ворошиловградської областей. Тож ранком, щоб увечері встигнути на потяг, разом з начальником карного розшуку та оперативними працівниками виїхали розширити пошук і... удача! Старенька бабця розповіла, що потерпілий кілька місяців тому приїжджав на провідини разом зі своїм знайомим, котрий живе в Куп'янську. Галопом туди, навели дані і — на місце помешкання того знайомого. Рідні розповіли, що їхній син працює в іншому, Шевченківському районі на будівництві. Та вже пізня осінь, смеркає рано. Так кортіло одразу поїхати і туди, адже відчув себе дійсно слідчим, що ось-ось клубок розплутається. Та потрібно і на семінар.

Той семінар теж дав багато чого в становленні не просто як слідчого, а й взагалі працівника поважного органу. Вже більш уважно слухав виступаючих, які ділилися своїм досвідом. Почуте зіставляв зі справами та матеріалами, що були в моєму провадженні. Побачив, відчув манеру спілкування керівництва прокуратури республіки і прокуратур областей. Впевненістю, вимогливістю до себе й підлеглих, дещо простуватою манерою спілкування запам'ятався Григорій Трохимович Ворсинов, на той час прокурор міста Дніпропетровська. Спостерігав за ними і з надзвичайною цікавістю вбирав у себе очима їх постаті, манеру говорити, кожен рух, жест, кожную веселу чи часом невдоволену міну на обличчях. Відчув, що вони не просто керівники, а старші, з більшим досвідом колеги. Особливе враження справив заступник прокурора України Степан Федорович Скопенко.

Шкодную, що не занотовував ті спогади. Вони справили яскраве враження і назавжди залишилися в пам'яті. Відчувалось, що він майстер зробити справу і виразно її піднести. Щоб не перекрутити розповіді, викладу її в головних рисах.

Ділячись досвідом, слідчий навів приклад, як уміло використавши своєрідний спосіб зав'язування вузлів підозрюваним, вдалося розкрити вбивство — потерпілому накинули мотузку з вантажем на шию і втопили в річці. Степан Федорович дав тому виговоритись, запитав слухачів, чи можна це сприйняти як позитивний досвід. Почувши схвальні відгуки, сказав, що виступаючий виклав це дуже цікаво і можна б усе сприйняти позитивно, та промовець не знає ще про те, що вирок скасовано Верховним судом і справу направлено на дорозслідування.

— Ось я вам розповім, як уміння зав'язувати морські вузли дуже допомогло в моїй кар'єрі.

Це відразу викликало пошвавлення в залі, і він розповів, що, будучи слідчим прокуратури Миколаївської області, закінчив розслідування багатоепізодної, на кілька десятків томів справи про розкрадання та зловживання на одному з підприємств. Керівники серйозного рівня були притягнуті до відповідальності і вже відбували покарання. Та слідчі завжди повинні бути готові до будь-яких поворотів. Нікому ж не хочеться бути позбавленим волі. Знайшли вихід на Прокуратуру Союзу, витребували справу із суду, потім викликали і його разом з прокурором області на колегію. Один із зональних прокурорів досить аргументовано запевняє, що

справу розслідувано неякісно, через це і суд не мав можливості встановити істину, що є достатньо підстав для внесення протесту в порядку нагляду. Для впевненості перед доповідачем лежить десяток томів справи, зв'язані по п'ять томів. Та гострим зором запримітив, що розв'язані тільки кілька тек. В основному, як кажуть, робочі томи: останні допити, обвинувальний та судовий вирок. Доповідач так упевнено сказав, що чаша терезів та відгуки членів колегії свідчили, що погодяться з його доводами. Коли ж надали слово йому як слідчому, то перше, що запитав у доповідача, чи всі томи справи він власноручно дивився, читав та аналізував їх. Звісно, що той обурився, і така зухвалість викликала здивування членів колегії. Як це так — слідчий, хоча й обласного рівня, виказує недовіру працівнику державного рівня. Його вже мало хто слухав спокійно, у більшості очі полізли на лоба, і на обличчях було написано німе запитання; куди він гне? І взагалі, що тут відбувається? Почулись голоси, що, мабуть, він не досить розуміє, де і перед ким звітує. Дивлюсь, розповідав, що й прокурор області змінився на обличчі, тож одним духом сказав:

— Я прямо тут доведу, що доповідач повністю не ознайомлений з матеріалами справи. Відправляючи справу до прокуратури Союзу, я особисто перев'язав томи своїм, мені притаманним морським вузлом. Проте бачу, що тільки робочі томи розв'язані. Для впевненості в моїх словах, дозвольте доповідачу зав'язати останні томи так, як і інші...

Полишаючи читачам самим дописати ту сцену, вважаю, що великої різниці між уявленнями кожного не буде...

За результатами колегії доповідача звільнили з прокуратури, а Степана Федоровича підвищили на посаді. Погодьтеся, саме в таких ситуаціях людина перевіряється на особисту стійкість. У ситуаціях, де нюанси між добром і замаскованим злом часто невловимі, де майже повсякчас постає питання «законно чи незаконно», не кожному вдається бути на висоті. Балансуючи між «низьким» і «високим», важливо не стати «середніми» у професійному, а особливо у духовному вияві. Доля людини у власних руках. Беручи на себе відповідальність визначати, що є що і хто є хто, саме професіонал-юрист, як людина, тим самим стверджує себе як таку, не приймаючи світ як абсурд і не роблячи його лише для себе. Випробування нелегке. Тут, як у тому біблійному сюжеті, — багато покликаних і мало обраних.

...Повернувшись із дводенної наради в район, дізнався, що затримано трьох осіб, і вони зізнались в скоєному злочині... То була одна із справ, де, крім показань обвинувачених (адже прямих очевидців не було), я в обвинувальному висновку здебільшого посилався на виявлене під час огляду місця події. Так, вилучені в ході огляду недопалки підтверджували, що курили три особи, в тому числі й потерпілий. Обгорілі рештки газети — про те, що в темряві підсвічували. Знайдена в кишені потерпілого луска від риби — про те, що потерпілий напередодні купляв тарань, і всі її споживали. У ході слідства, ще до затримання, була призначена судово-біологічна експертиза, згідно з якою волокна всередині взуття, знайденого поруч з потерпілим, не відповідають волокнам зі шкарпеток, знайдених там же. При вміло спланованому допиті з'ясувалося, що потерпілий, напередодні придбавши взуття і шкарпетки, старе взуття викинув, а ношені раніше шкарпетки поклав собі до кишені. Після вбивства, передивляючись кишені, ті шкарпетки викинули. Як кажуть, усе стало на свої місця. Вже тоді я відчув, як правильно з самого початку оглянуте місце події стає важливою доказовою базою. Під тим враженням я навіть написав статтю до районної газети «Сліди заговорили».

Керівництво прокуратури області розуміло, що основним у розкритті цього злочину було активне сприяння молодому слідчому з боку Дмитра Львовича. Наказом прокурора області його заохотили іменним годинником. Не шкодую, що не дістав заохочення. Дмитро Львович був одного віку з моїм батьком і для мене високою, не лише заохочувальною оцінкою, стали слова з його вуст: «Можеш вважати, що це твій годинник...»

Не можу закінчити спогади лише цією розповіддю. Адже справа його живе й досі у вчинках учнів.

...Якось, у вихідний, запросив Олега Воєнного, за віком не дуже старшого від мене, проте з більшим на десяток років стажем роботи слідчого прокуратури району в місті Харкові відпочити разом на Печенізькому водосховищі. Під вечір дорогою понад водосховищем поверталися назад. Побачивши чоловіка, який тривожно махає руками, зупиняємось.

— Ви часом не в бік Печеніг їдете?

Киваємо, що саме туди.

— Тоді повідомте в міліцію, що он на берег витягли утопленика...

Зі скептичною посмішкою переглянувшись між собою, мовляв, і відпочинок завершується буденною роботою, відповідаємо, що він саме тих зупинив... Це ж тепер мобільний зв'язок і транспорт, а в той час я завжди возив із собою папку з протоколами огляду місця події та бланки з чистим штампом прокуратури. На березі Олег одразу до мене:

— Ти записуй, а я буду оглядати.

У тому, як він оглядав і що диктував, одразу відчув школу Ревіса. На той час я вже теж мав свій стиль відображення місця події, опису трупів, та те, що записував з його слів, було значно краще, дохідливіше від того, як до цього я робив самостійно. Стисло, лаконічно, «як у книжці пишуть»... Не буду утрудняти читачів подробицями того фахового огляду, це викладають у вузах, — головне, як ти те навчання сприймеш і потім реалізуєш. Достатньо сказати, що Олег більше десятка років теж працював прокурором-криміналістом. І навіть будучи вже на пенсії, частенько консультував прокурорів і слідчих.

Відверто скажу, що слідча робота мені подобалася, та запропонували посаду прокурора. У сільському районі часто сам розслідував справи. А коли ще молодим стажером на вакантну посаду слідчого в район був направлений В'ячеслав Слостін, то, як сам умів, передав йому ті, взяті мною від Дмитра Львовича ази слідчої роботи. З гордістю скажу, що і він їх сприйняв і розвинув. Працював слідчим району в місті Харкові, а потім більше десятка років прокурором-криміналістом. Згадуючи тих, хто працював на цих посадах, без перебільшення скажу, що випадково туди не потрапляють. Їм, як нікому іншому, властива здатність схоплювати все одним поглядом, уміння швидко приймати рішення, воля долати перешкоди, перед якими розгубилися б навіть люди з багатим життєвим досвідом. Адже огляд місця події після злочину це як безліч обірваних ниток у заплутаному клубку, і важливо віднайти ту, яка приведе до його розкриття.

Звичайно, час диктує нові вимоги. Нині злочини проти особи підслідні працівникам міліції і відділи криміналістики перейменовані у науково-методичні, та не скажеш, що то вже не наше. Досі відгукуються і надають практичну допомогу. Проте рівень нових криміналістів зростатиме від поєднання знань соціально-економічних відносин і права, а це враз досягти неможливо, потрібен досвід. На жаль, прогалини в законі скоріше

віднаходять злочинці. У так званих господарських справах спритники, щоб поховати істину під купою малоймовірних та невірогідних подробиць, придумують таку безмірну кількість неймовірних комбінацій, що не одразу пізнаєш, де лице, а де виворіт. Нині це спостерігається все в більшій кількості професій, де люди привласнюють чуже майно способами, не передбаченими у Карному кодексі. Та все ж завдяки саме професіоналам-юристам злочин стає злочином, а всілякі хитрощі й ошуканство стають явними.

Як багато спогадів пробудила та фотографія! Пенсійний вік такий, що коли згадаєш той час своєї молодості, то ніби не ти в ньому, а він у тобі живе. Може, кому смішно, може, кому дивно, а мені приємно спогадати на той час нову за категорією кримінальну справу про приписки в державній звітності, яку я з допомогою прокурора-криміналіста В. М. Бабкова закінчив у 1982 році. Після розгляду справи суддя в приватній розмові відверто сказала, що навіть попри те, що самі підсудні зізнались у скоєнні злочину, вона так до кінця і не збагнула весь механізм, специфіку того, вже розповсюдженого на той час економічного, антидержавного злочину. Нині регрес і прогрес, старе й нове, минуле й майбутнє зливаються в одне. Тож уже не просто криміналістична, а науково-методична діяльність прокуратури виходить на перші позиції.

На початку року, вже як незалежний журналіст, побував на розширеній колегії прокуратури області, де підбивалися підсумки роботи за рік. Йшов, не думаючи подати репортаж до обласних газет. Тема достатньо в них висвітлена. Покликало інше. На колегію з'явився весь особовий склад працівників прокуратури області, чого до цього не траплялося добрий десяток років. Збирали окремо слідчих, прокурорів, проводили щомісячні та щотижневі наради, які між собою ми прозвали «скиглінням», а загальних зборів не було. Приємно вразило, що доповідь прокурор області Г. Є. Тюрін почав з висловлення подяки всім працівникам, які своєю сумлінною працею забезпечували дотримання вимог Конституції, Законів, вимог наказів Генерального прокурора України в регіоні. Саме на тих, хто самовіддано виконував свій службовий обов'язок, він покладався і покладається в подальшій роботі. Ніби прості слова, та вони висловлені до тих, хто сумлінно і не випадково присвячує себе цій нелегкій роботі, і вже ніби оцінює себе сам, чи заслужив її він. Потім був конкретний аналіз роботи, доповіді

членів колегії і звіти прокурорів. Та головне, не звіти керівництва і підпорядкованих прокурорів, а те, як працюватимуть далі. За страх чи за совість. Якщо за страх, то поодинці, а якщо із сумлінням, то дружною командою. Адже від спільних зусиль залежить реалізація задумів. Головне — не виправляти помилки, а не допускати їх, відчувати і особисту, і колективну відповідальність. Саме тоді буде вагомим реальний захист прав і свобод громадян, авторитет кожного працівника окремо і прокуратури в цілому. Це й почув і від прокурора області, і від заступника Генерального прокурора В. Д. Войцишена.

Така думка ветерана, який досить побачив у житті, та хоче про це розповісти іншим, не нав'язуючи своєї думки.

ВШАНУВАННЯ ВЕТЕРАНІВ — ЦЕ І ПОГЛЯД В ІСТОРІЮ

Не перебільшу, коли скажу, що ми, харків'яни, маємо значну перевагу перед іншими. Вже кілька років на день прокуратури Національна юридична академія люб'язно надає для врочистої церемонії величний Палац студентів і влаштовує святковий концерт силами свого художнього колективу. Погодьтеся, що вже сама присутність на таких зібраннях наших шанованих вчителів була б окрасою будь-якого поважного зібрання працівників органів, де працюють випускники нашої ALMA MATER.

На відзначенні десятої річниці дня прокуратури України нині працюючим співробітникам вручили нагороди та відзнаки Генерального прокурора України, голови обласної держадміністрації, обласної ради, міського голови, прокурора області, спілки юристів.

Ректор академії Василь Якович Тацій відзначив, що йому приємно бачити фаховий ріст своїх випускників і, ніби вибачаючись, сказав, що, на жаль, не має можливості сам оцінити і надати персональні відзнаки працівникам прокуратури, та на знак поваги вручив вазу для музею прокуратури.

Мені подумалося, що Василь Якович лише зі своєї скромності так висловився. Адже як для прокурорських, так і для працівників інших державних, судових і силових структур, тих, хто досяг найвищих вершин професійної діяльності, в академії є постійно оновлювана галерея портретів випускників. Буваючи а академії, не

згаю можливості пройтись і поглянути, хто ж із випускників нині у владі, хто творить сьогоденну політику, держить руку на пульсі життя країни.

Після концерту за ініціативою прокурора області Г. Є. Тюріна нам вручили посвідчення ветеранів прокуратури Харківської області та запросили до святково накритого столу.

2009 року, мабуть, через кризу, ветерани в цей день не збиралися. Прикро було чути від них, що чомусь не зібрали. Невже не знайшлось коштів!? Ми б самі скинулися, щоб побачити один одного, поспілкуватися. Не в грошах справа, а в пам'яті, пошані.

Присутні віком від 60 до 88 років. Такий розбіг віку, що не всі й пізнають один одного. Називається прізвище і за реакцією присутніх відчувається пошана. Звичайно, щирі бурхливі оплески звучали під час вручення посвідчень голові ветеранської організації А. О. Соколову, нині вченому, для всіх відомому як прокурор області Г. К. Кожевникову та багатьом іншим, адже серед присутніх колишні працівники районних, міжрайонних, міських, районних у місті прокуратур.

Не всі з присутніх — високопосадовці, не всі мали можливість піднятися по службі у сферу управління, проте спілкування швидко дійшло до відтворення минулого, випадків пережитого із властивою колишній молодості гостротою почуттів. Дивно, як вік зрівнює людей! Уже немає ніякого підпорядкування, всі рівні. Згадалося, що тоді, в 1980 році, для мене, стажера, працівники зі стажем здавалися мало не старими, а тепер виходило, що майже рівні зі мною за віком. Дивлячись на їхні радісні обличчя, ловив себе на думці — ніби не було тих літ.

А. О. Соколов — наш голова ради ветеранів, відзначив, у якому прекрасному палаці зібралися ветерани, в яких умовах нині працюють працівники. До речі, напередодні до нового приміщення перейшла прокуратура Жовтневого району м. Харкова, і тепер усі прокуратури міста в сучасних будівлях, а Анатолій Олександрович згадав, що після війни прокуратури розміщувалися в непристосованих приміщеннях, а деякі, в прямому сенсі цього слова — в землянках. І, як позитивний приклад господарської кмітливості, возили прокурів районів на відкриття нових, відбудованих з руїн, з мінімальним вкладенням державних коштів приміщень прокуратур. Розорена, бідна матеріально держава, і працівники прокуратури ділили разом з нею нестатки. Через

найскладніші випробування довелося пройти не лише окремим героям, а й усьому народові.

Для нинішнього покоління це вже історія. А для присутніх у цій залі — їхнє життя. Ми не осуджуємо, навпаки, заздriamo нинішнім, сучасним умовам праці. Адже незмінне правило — створи умови, а потім вимагай не менш гідної праці, і що більше переваг надає людині суспільство, то поважніші мають бути її обов'язки.

Василь Якович Тацій, пізнаючи серед присутніх не лише своїх випускників, а сивих соратників, сказав те, що так відрізняється від байдужості офіційного заходу. Нам це було зрозуміло, адже і для нього прокуратура не просто орган держави, а організація, де він сам 49 років тому починав свою діяльність слідчим у Полтавській області.

А в залі були ветерани, які віддали прокуратурі і більше років. Не побачивши серед присутніх Зінаїди Федорівни Патчиної, з сумним передчуттям запитав про це Вікторію Костянтинівну Булгак, колишню працівницю відділу кадрів, і почув: «Нещодавно справили сороковини...»

Цю звістку сприйняв зі скорботою, з глибоким, дещо заспокійливим смутком душі, покірним великому закону природи. Та все ж не міг стриматися і в виступі, після повідомлення своїм колегам про те, що нещодавно став членом Національної спілки журналістів України, згадав про її кончину і пообіцяв написати про неї, про людину, яка майже 60 років віддала праці в прокуратурі.

Закінчивши до війни 7 класів, свою працю в прокуратурі Зінаїда Федорівна почала в лютому 1943 року секретарем-машиністкою прокуратури району в Томській області. Потім секретарем відділів загального нагляду, кримінально-судового та слідчого і, до 1947 року, навіть секретарем-референтом прокурора області. Переїхавши до Харкова, знову працювала старшим секретарем слідчого відділу прокуратури області. Всі ми пам'ятаємо, якою в ті роки була роль секретаря-машиністки. Здебільшого писали від руки текст і віддавали для друкування. Ніби проста робота — друкуй та й усе. Та тільки не для Зінаїди Федорівни. Як колишній слідчий, можу сказати, що слідство — це збирання і оцінка доказів. Як почуте від працівників прокуратури, так і те, що друкувала, вона пропускала крізь себе, і воно запам'ятовувалося, аналізувалося так, що, й не маючи юридичної

освіти, зрозумієш суть прокурорсько-слідчої роботи. Цього не могли не бачити колеги по роботі, керівництво. Та потрібно було здобути освіту, а для неї, матері-одиначки, це було проблематично. Та все ж, закінчивши вечірню середню школу в 1961 році, вступила на заочне відділення юридичного інституту і тільки на 2-му курсі в 1963-му стала стажером, а потім і слідчим прокуратури ряду районів, а з 1980 року і до виходу на пенсію в 1986 році була прокурором слідчого управління прокуратури області.

Ніби нічого дивного, та в особовій справі я побачив довідку з юридичного інституту, датовану 1965 роком, про те, що студентка заочного відділення З. Ф. Патчина, хоча й навчалася на 3-му курсі, виконала навчальний план лише першого курсу. Припускаю, що дехто, прочитавши це, може скептично посміхнутись.

Загалом, учитися не так-то й важко, коли ми маємо на це досить вільного часу, і навчання захоплює, коли це єдине наше діло. Іншого працівника давно б відрахували як з інституту, так і з прокуратури, та для неї основним була робота, і в ній керівництво бачило не людину, яка стала в чергу за дипломом, а спеціаліста, практика з великим досвідом, що, не маючи офіційної освіти, заткнула б за пояс декількох студентів.

1997 року у відділі нагляду за додержанням законів про національну безпеку прокуратури області, у кабінеті, де одночасно розміщувалось шість працівників, мені довелося працювати разом із Зінаїдою Федорівною. На той час через цей відділ проходила купа справ щодо реабілітації незаконно-репресованих. Нагадаю лише, що Харків свого часу був столицею України, і реабілітовувати було кого. Мені особисто довелося перечитувати і робити висновки щодо справ з 1919 року, винесених тоді Найвищим, а не Верховним, як він нині називається, судом. Для виконання такого великого обсягу роботи залучали працівників прокуратури, які вже вийшли на пенсію. Їх тимчасово оформляли на роботу. Вони вивчали справи, писали довідки та надавали свої пропозиції щодо суті, а штатні працівники відділу перевіряли, обговорювали і приймали рішення. Та все ж основна робота — курування поточного слідства СБУ. Я спочатку навіть не знав, що керівництво пішло на деяку хитрість — Зінаїда Федорівна числилась як тимчасовий працівник цього відділу, але, знаючи її практичний досвід слідства, чесність, принциповість і вимогливість, повністю довіряли, і вона, фактично нарівні з

атестованими працівниками, курувала слідство слідчого відділу СБУ. Документи, які вона готувала, йшли за підписом керівництва, як кажуть, з першого пред'явлення. Достатньо сказати, що слідчий відділ цієї поважної організації до незалежності України в області був у складі лише чотирьох осіб, а потім значно підсилювався і став солідним. Скільки заново призначених слідчих СБУ області можуть згадати її справді материнську опіку, висловити щирю вдячність за вміння поєднати їхню теоретичну підготовку з практичною діяльністю. Вона була практично кмітлива, вміла донести суть своїх пропозицій, охоче сперечалась, а іноді могла й підкусити. Для неї філософствувати в практичних питаннях — все одно, що корові солому жувати. Хоч і не мала офіційної теоретичної підготовки, проте в слідчій роботі не було такої речі, щоб вона її не розуміла. Ще давні наголошували: хто чим наполегливіше займається, те в нього краще й виходить. Практично здобула ту глибоку й серйозну науку, якої можна набути лише самому і якій віддаються всі талановиті люди. Робила у житті своє діло так добре, як лишень уміла, і повністю використала ті здібності, які їй надала природа. Зізнаюсь, що я й сам лиш багато пізніше зрозумів те, що оце розповідаю вам.

Так, перебуваючи у групі з реабілітації, Зінаїда Федорівна фактично пропрацювала до 2001 року. І хоча в трудовій книжці записано, що звільнилась у 1986 році, фактично мала 58 років стажу роботи в прокуратурі.

Я почув, як дізнавшись про її кончину, присутні вголос заговорили, що ось так, не маючи вищої юридичної освіти, людина змогла показати свою високу професійну майстерність. Погодьтесь, Харківська область ніколи не була бідною на кадри, і така оцінка великого вартує.

Чомусь упевнений, що Іван Григорович Цесаренко, який був прокурором області 18 років поспіль, — і про нього не могли не згадати на цій зустрічі, адже 1 грудня його день народження, свідомо йшов на порушення, дозволяючи їй займати такі відповідальні посади. За людину треба вміти і головою поручитися, коли віриш. Іван Григорович їй вірив і, гадаю, свідомо йшов на ризик, закриваючи очі на таку невідповідність посади й освіти.

Нині, крізь заспокійливу призму часу, розмірковую, що таке історія? Як на мене, — писане відображення минулих подій. А що таке подія? Чи це будь-який факт? Ні, скажете ви: це факт, чимось

знаменитий. А як визначають історики, знаменний цей факт чи ні? Вони оцінюють факти довільно. За своїм смаком чи примхою, за уявленням — тобто як митці! Не судіть суворо, що втручаюсь у іншу сферу, серйозної історичної науки, та факти самі собою не діляться на історичні й неісторичні. Для нинішнього покоління це вже історія, а для присутніх у тій залі — їхнє життя, їхня Історія, і не жалями й плачем слід ушановувати людей, які залишили по собі невмирущий спомин, а гучною хвалою та правдивими словами про їхнє життя.

У короткій розповіді неможливо згадати прізвища всіх учасників зустрічі, та всі вони заслуговують щирого вдячного слова за свою працю. Здається, ніби серед названих прізвищ я випадково вирізнув Зінаїду Федорівну з-поміж інших, та це тому, що побачив у її долі винятковість, якою можна пишатися.

Спілкування ветеранів довго було хвилюючим, адже люди багато пережили, були свідками історично великого, що відбулося перед їхніми очима. Ю. К. Карій, свого часу заступник прокурора області, розповів, що й нині працює. Працює в тій галузі, якою нам частенько, вимогливо оцінюючи незадовільну роботу, погрожував Іван Григорович Цесаренко: «У нашій системі працювати важко, але почесно, якщо не можеш, то так і скажи, підеш у народне господарство, там для всіх роботи доволі...» І ось я в народному господарстві і ви повірте, іншими очима дивлюсь на багатогранність цього життя, та про те, що працював в прокуратурі не шкодую...» Впевнений, що ці слова міг сказати кожен з присутніх на цьому зібранні.

Зайве нагадувати тут події, відомі з сучасної історії і, можливо, й не дуже скромно, та я разом з Л. Г. Кучурою, І. П. Михно від Харківської області був серед перших прокурорів, яким після прийняття закону України «Про прокуратуру» 12 грудня 1991 року вручили посвідчення працівників органу вже суверенної країни. Перед поїздкою до столиці у відділі кадрів потрібно було власноручно написати біографію — уже державною мовою. А як це міг зробити білорус Леонтій Григорович Кучура? Він розумів, міг читати українською мовою, а написати власноручно, з особливостями вжиття «і», «ї», «апострофа», «що» і «тощо» — для нього було проблематично. Та щоб колишній слідчий не знайшов виходу! Запросив учительку мови і літератури, надиктував їй, та написала, а він, уже власноручно, переписав. Вдалося і літературно

і стилістично краще, ніж у нас. Та все ж хвилювався, чи не переборщив, чи не доведеться в столиці переписувати!?

У мене збереглося те посвідчення. На ньому ще витіснено: «Прокуратура СРСР». Генеральний прокурор уже незалежної України В. І. Шишкін, вручаючи посвідчення, наголосив, що за браком часу ще не встигли виготовити нам належних посвідчень, та працювати вже будемо за Законом своєї держави, творити її історію...

Харківська область завжди була кузницею кадрів, і її вихідці працювали повсюди. У розмовах перехопилось, чи знає хто нинішніх керівників Генеральної прокуратури України? І приємно було послухати спомини Олексія Миколайовича Конькова, що вийшов на пенсію з посади Куп'янського міжрайонного прокурора про те, що він у 80-х роках, тоді ще прокурор м. Артемівська, співпрацював з Віктором Павловичем Пшонкою, прокурором м. Краматорська Донецької області.

У розмовах не оминулося і про те, що готується новий закон про прокуратуру. Можливо, не в цій розповіді, не на сторінках фахового юридичного видання, побіжно розмірковувати про сутність права, та як на мене, нині погоджуюсь з вичитаним у Анатолія Франса: «Право — є зведенням у систему практичної моралі». Роблю наголос на «практичній».

Майже двадцять років «солону жували», а народові треба жити краще, заможніше, культурніше, народ заслужив хороше життя, ось і вся відповідь, і все має бути цьому підпорядковане. Дай Боже, щоб вдалося у нової державної команди, адже ми на порозі перемін, на порозі нової історії...

У музеї прокуратури Харківської області історія відображена у стендах, у фотографіях учасників її творення. Валентина Семенівна Бабкова, свого часу заступник прокурора області, висловила думку, яка знайшла підтримку у ветеранів: «Приємно, що музей розміщений у центральній будівлі адміністративного корпусу, що завідує ним Семен Іванович Голубицький, який свого часу, з 1986 року, був начальником відділу кадрів. Нині кадри стрімко оновлюються і більшості нинішніх працівників ми не знаємо. Тож, у першу чергу, до музею. Семен Іванович знає всіх ветеранів, і навіть якщо в інших справах заходиш до прокуратури, то від нього дізнаєшся про все, отримаєш загальну інформацію...» Від імені ветеранів висловила подяку прокурору області Г. Є.

Тюріну за радість зустрічі і впевненість, що перервані кризою зустрічі ветеранів відбуватимуться і надалі.

Вони й відбуваються. Напередодні 66-ї річниці Перемоги ветерани знову зібралися в актовому залі прокуратури області. Теплі слова, вручення пам'ятних нагород та квітів ветеранам, учасникам бойових дій. Мало їх прибуло на зустріч, та мало й залишилося до цієї, вибореної ними дати. Святковий концерт з репертуару воєнного та повоєнного періоду і потім безпосереднє спілкування, зустріч за святково накритим столом.

Є люди, про яких не можу згадати абияк, або згадати ніби мимохідь. Серед таких Павло Михайлович Каркач.

Не тому, що він був прокурором області. Я вже згадував про І. Г. Цесаренка, його принциповість у відстоюванні як державної, так і власної позиції. Ті, кому за плином часу не довелося працювати з Іваном Григоровичем, могли відчувати таку ж принциповість і в діях Павла Михайловича. Адже він працював під його керівництвом з 1966 року, за нього був прокурором міста Харкова. Саме принциповість він узяв від Івана Григоровича і, додавши до неї свою виваженість, науково-практичний підхід до справи, толерантність, тактичне ставлення до працівників, без різких кадрових перестановок, коливань, шарахань, забезпечив виважено-поступальний хід прокуратури області як найбільш авторитетної в країні.

Заходячи до юридичної академії, де він не просто викладає свій фаховий предмет, а дійсно передає багатий практичний досвід, іноді з радістю зустрічаюся з ним, і він обов'язково, попри зайнятість, завжди приділить хоч кілька хвилин.

Моє перше з ним знайомство відбулося під час проведення оперативної наради з приводу розслідування кримінальної справи про отруєння (без летальних наслідків) тортами жителів Харкова і кількох прилеглих районів області, які надійшли до продажу з 8-го хлібозаводу. Десь із десятків людей отруїлись і в Чугуївському районі, тому, і я був включений до складу оперативно-слідчої групи. Керівництво групою взяв на себе Павло Михайлович. Не буду вдаватися до конкретики справи, та саме тоді я помітив його характерну особливість — він не просто керував постановкою завдань, запитаннями, відповідями на них, ніби мимохідь, але наполегливо залучав всіх до роботи. Як керівник не боявся

зизнатись, що ось у розслідуванні цього питання слідство зайшло в глухий кут, воно ніби йде, але вхолосту. Примушував думати, які ще можна застосувати ходи і які від них можна одержати результати, що це може дати для слідства. Для молодого слідчого то була наука, приклад, який потрібно було взяти на озброєння, коли сам став прокурором.

У «справі тортів» виявили, що на коробках, навіть попри їх дефіцит у торговій мережі, ставили не сьогоднішню, а дату наступного дня. Запам'яталася справа ще й тим, що я за один день допитав як свідків усю зміну — чоловік тридцять. Ви собі уявіть тільки процедуру заповнення всіх граф протоколу допиту: прізвище, ім'я, по батькові, число та дата народження, освіта, житло, професія... Запитання — відповідь. Часто уточнююча, а потім конкретні запитання про характер роботи, яка роль свідка у виробничому процесі виготовлення тортів. Допитував прямо на хлібозаводі. Під кінець відчув, що таке балаканина, що значить вислів «язик заплітається». Та все ж то була наука. Справді відчув, що робимо спільну справу, адже йшлося про роль і відповідальність конкретних осіб за випуск неякісної продукції.

Забіжу дещо наперед. Павло Михайлович схвально відгукнувся про мої публікації. Мені дуже приємно і корисно почути саме його оцінку.

Звичайно, не обов'язково самому писати, щоб донести своє до читача. Він на свої прокурорські перевірки запрошував газетяра, відомого вже на той час, тепер заслуженого журналіста України — Володимира Галюка.

Якось у жнива завітали удвох до району, де я був прокурором. Поїхали по полях та на токи. Нібито головна тема — жнива. А тут на одному з токів колгоспу лежить купа ящиків яблук ранніх сортів. Уже аж підгнивати почали. Звичайно ж, неподобство. Голова колгоспу, виправдовуючись, говорить, що оце возили до райспоживспілки, а там не прийняли. Тож не вгледіли.

Павло Михайлович до мене: «А ти казав, що немає підстав для кримінальних справ?»

До того часу я теж уже міг оцінювати моральні та ділові якості людей, тож, захищаючи, кажу, що голова колгоспу молодий, працює недавно. За фахом економіст. Уже піднімає колгосп. Може, не потрібно порушувати справу?

— Ти дивись, який захисник! А що пропонуєте робити? Просто пробачити? Такі пробачення державі дорого коштують.

Похнюпивши голови, удвох з керівником колгоспу знизуємо плечами.

— Бачу, що ще немає досвіду. Яблука тільки почали псуватись. Переберіть, поріжте, висушіть, взимку підуть на компот. А ти, прокуроре-захиснику, перевір і мені повідомиш.

Крім описаного неподобства в цьому колгоспі, в інших господарствах знайшлися й інші. У колишньому колгоспі «Дружба» виявили, що через безгосподарність не вберегли частину зерна. Негайно викликав ще молодого на той час слідчого В'ячеслава Сластина. Порушили кримінальну справу. Там я вже не ставав на захист.

Через кілька днів за результатами поїздки в газеті — стаття. Про голів колгоспів не кажу. Мені теж дісталось на горіхи. За короткозорість.

Мабуть, пригадує цей повчальний випадок, ту статтю в газеті і голова колгоспу, який після цього сам здобув юридичну освіту, в подальшому депутат Верховної Ради України, голова Вовчанської районної адміністрації, заступник міністра, голова державної податкової адміністрації Одеської області, нині голова Харківського територіального відділення Антимонопольного комітету України, кандидат економічних наук, заслужений юрист України Анатолій Григорович Косолапов. У розмові зі мною він теж підкреслив заслужену повагу, здобуту Павлом Михайловичем як високим професіоналізмом, так і виважено-ввічливим ставленням до людей, а головне — чесністю.

Доречно нагадати читачам, що саме його предок Іван Каркач привів на Дике поле переселенську валку із Задніпрянщини і в місці злиття річок Харків і Лопань заснував нове поселення під назвою місто Харків. Не посоромив Павло Григорович прізвища свого нащадка.

Знаю, що він любить гумор, та якось не наважився особисто запитати, чи то правда, чи видумка. Та, думаю, не образиться, коли й припишу йому цю оповідку, яку чув. Ніби свого часу Павлу Михайловичу пропонували посаду прокурора курортно-промислового міста Одеси. Розуміючи, що крім суто прокурорської роботи там йому доведеться зустрічати та проводити численних високопосадовців, то, не боячись помилитися, висловлю здогад, що

найбільше не хотів полишати рідний Харків, він дуже дипломатично відмовився, сказавши: «Боюсь, що моя печінка не витримає...»

Павла Михайловича це зовсім не стосується, він далеко не з тих, хто ще в юності випив і в подальшому все життя похмеляється, та думаю, що в ті роки це був вагомий аргумент. Пригадую, як 1983 року на курсах підвищення кваліфікації слідчих у Ленінграді з нами був уже солідний за віком колишній прокурор Царичанського району Дніпропетровщини зі щиро українським прізвиськом — Завийборода. Кремезний моряк, який служив на флоті, він нам, молодим, яким ще тільки мріялось бути прокурорами, розповідав, що претендентів перед призначенням на посаду перевіряли і на таку важливу обставину — скільки може випити і як себе веде в компанії. Гадаю, що для багатьох і нині була б важливою така перевірка. Бо горілка, як говорила моя мати: «І кремезних, як дуби, чоловіків валила».

Та все ж повернусь до зустрічі. Ніби само собою склалося, що ведучим чергової зустрічі ветеранів і нинішніх працівників прокуратури став Павло Михайлович Каркач.

Насамперед Павло Михайлович запропонував кожному з присутніх згадати прокурорських працівників, які воювали, були учасниками бойових дій. Першим, як завжди на зустрічах, був Іван Григорович Цесаренко. Потім кожен називав прізвиська тих, кого знав, з ким працював. Я особисто назвав Володимира Опанасовича Головка. Я почав працювати в прокуратурі з 1980 року, а за кілька місяців до цього він залишив посаду прокурора Чугуївського району і працював адвокатом. Так у споминах, у згаданих прізвиськах і посадах — добра плеяда фронтовиків, що за плином часу покинули цей світ, ожили в нашій пам'яті.

Ірина Федорівна Цимбалістенко пригадала, як вона відмовлялася бути призначеною на посаду прокурора району міста Харкова, викладаючи Івану Григоровичу на її погляд вагомий аргумент:

— Я не знаю загального нагляду.

Як контраргумент, що обеззброїв її, були слова прокурора області:

— Його ніхто не знає...

— Так і пішла у те незнане, — із сумом і гордістю продовжила Ірина Федорівна, — п'ятнадцять років на посаді. Я й не жінка... я

прокурор... От би про все це описати, та, як завжди, не залишається часу...

Шановна Ірино Федорівна! Ой, як я вас розумію.

Перейшли до дружніх розмов, і Павло Михайлович запропонував Миколі Бондареву розповісти, як той прохав у Цесаренка меблі для кабінету.

А річ у тім, що Бондарев теж був призначений прокурором сільськогосподарського району за рекомендацією самого Цесаренка. І коли вже призначили, то сам був на прийомі-передачі справ. Там Іван Григорович, оглянувши будівлю, сказав, що бідненькі меблі, як у кабінеті прокурора, так і в співробітників, та пообіцяв, що незабаром виділять з фонду прокуратури на придбання меблів. Не переймайся, мовляв, цю справу ми поправимо.

Через кілька місяців до районної прокуратури з ознайомлювальною поїздкою знову прибув прокурор області.

— І смикнув мене лихий за язик, — оприлюднив Бондарев, — нагадати Івану Григоровичу про обіцяні меблі.

— Які меблі? — відповів Іван Григорович, пронизливо глянувши з-під лоба. — З такою високою злочинністю, особливо з крадіжками соціалістичної власності в районі, не в кріслі сидіти, а на тарних ящиках, на місцях серед людей бувати потрібно...

Більше не нагадував...

У житті всяке буває. Згадую як високого професіонала слідчого Георгія Георгійовича Кравченка, бо в молоді роки бачив, як він розслідував кримінальну справу про зловживання під час виготовлення наочної агітації. Ділки використовували для цього працю художників. Пригадайте, скільки плакатів, транспарантів до будь-якої дати тоді виготовлялося. Запам'ятався як жарт один повчальний приклад. Запападливий керівник господарства для стимулювання надоїв замовив у художників плакат, на якому красиво вималювана корова ремигала сіно. Поряд великими літерами було написано: «Давай, бурёнушка, удой, не то попадеш на убой!». Черговий перевіряльник, упевнившись що надої в господарстві не підвищились, побачивши плакат, резюмував: «Шкода, що корови читати не вміють»

Та все ж — до розповіді Кравченка. Не звиклий іти на компроміси, він свого часу домігся скасування наказу І. Г.

Цесаренка про накладення стягнення. Добився, про що навіть опублікували у всесоюзному журналі «Соціалістична законність».

«Добитися скасування я спромігся, — резюмував Кравченко, — та за п'ять років до того наказу я дійшов чину молодшого радника юстиції,... та так у ньому і вийшов на пенсію... Ось тепер і розумій критику і самокритику».

Знаю, як принципово відстоював своїх працівників І. Г. Цесаренко, і сам складаю свою пошану за таку ж принциповість Павлу Михайловичу. Так склалося, що волею обставин, про які не хочу нині розповідати, мені довелося залишити посаду прокурора району. (Одному з небагатьох «за власним бажанням».) Я не був присутнім, та мені розповіли, що, коли це питання попередньо розглядалося на колегії прокуратури області, не під його головуванням, Павло Михайлович сказав: «Я не знаю, можливо, Щербаня й необхідно звільняти з посади, та тільки не за те, що не задовольняє, не знаходить спільної мови з керівництвом району. Я проти таких способів зміни прокурорів. Спільною з керівництвом району у прокурора може бути лише мова Закону...»

Наприкінці зустрічі слово взяла Ганна Матвіївна Застрожнікова. Про вік жінок чоловіки, зазвичай, не говорять, та в дев'яносто роки ветерана війни прикрашають, як у дев'ятнадцять. Свій шлях війни вона починала радисткою у боях під Москвою. З 1944 року вона — працівник військового трибуналу. Під час бомбардування поранена — контужена. З 1945 року слідчий. Працювала в прокуратурах кількох областей. Нещодавно вона з Донецької області переїхала на помешкання до рідних у Харків, і як символічно, що не пориває зв'язків з колегами по роботі і в нашій області. Написала заяву і тепер теж член нашої ветеранської організації. Не цураймося, гуртуймося, не багацько нас є...

З якою зацікавленістю слухали її розповідь і ветерани, і молодші нинішні працівники прокуратури. Це закономірно, так має бути, адже ми тішимося не лише з того, що спілкуємося між собою. Для нас важливі і зустрічі з нині працюючими. Лише ми можемо розповісти, наскільки випередили їх на тому шляху, який все одно доведеться пройти і їм, який цей шлях — тернистий і важкий чи легкий і зручний? Розумні здатні з усього почутого при зустрічах зробити висновок, якою потрібно бути людиною і яким шляхом іти, щоб якнайкраще прожити життя. Особисто для мене робота — це моє життя, це я сам, і я був би ніким без цих речей, що

відображаються в мені, надихають мене й надають наснаги. Я нічого не зрікаюся і радий, що знайшов можливість розповісти про пережите іншим.

А це вже історія.

БАТЬКІВСЬКА МЕДАЛЬ

У день Перемоги, всенародної пошани до ветеранів, ми перебираємо спогади один за одним, і минуле, разом з героями, виростає в наших очах.

Я особисто згадую батька — Івана Юхимовича Балобана, 1925 року народження, уродженця села Фурси Білоцерківського району на Київщині. Так склалося, що я ношу прізвище матері. Не дивуйтеся, я не цураюсь цього прізвища, ще за давніх-давен воно було співзвучне орлам, соколам, яструбам. Один з козацьких нащадків цього імені згадується в гоголівському «Тарасові Бульбі». Можливо, не випадково доля завела та пов'язала мене з Великорбурлуцьким районом на Харківщині. Мабуть, щоб пам'ятав прізвище, адже, на жаль, тільки тут, у цьому краю, водиться птах з родини орлиних — Балобан. «Балобани» — рід ловчих соколів, що дали назву сучасному місту, трансформоване згодом у Балабаново Калузької області Росії. Там є Соколиний пагорб і соколина гора, що вказують на те, що саме в цих околицях проходили князівські соколинні полювання. Й нині на гербі і прапорі міста Балабаново зображення саме цього срібнокрилого птаха із золотою стрілою в пазурах.

На жаль, не маю офіційного підтвердження, проте батько говорив, що він з дворянського роду. Я й досі пам'ятаю фотографію ще молодого діда Юхима в юнкерській формі. Розповідав, що нібито було троє братів-дворян, і один з них причетний до будівництва залізничної станції Балабаново, відкритої 1899 року. Та то давня історія, що спирається лише на розповіді.

На фронті батько був з 1943-го. Через болота Білорусі, польські міста Гдиня, Гданськ дійшов до Німеччини. Розповідав, що під кінець війни служив у «СМЕРШі», був у Берліні, знав його першого радянського коменданта Героя Радянського Союзу М. Е. Берзаріна. Навчившись сам фотографувати, батько вчив генерала, котрий бажав теж робити ті, як тепер кажуть, світлини, які

подобалися йому. Можливо, є в архівах сім'ї ті світлини. Похвалявся, що пив вино з підземної канцелярії рейху. І як я уже згадував, тепер розумію: бачив він і знав більше, ніж описувалося в книгах. Мені, хлопчаків, розповідав про початок війни, про загороджувальні та штрафні батальйони, двійників Гітлера, операції з перевдяганням в одержу «бандерівців» на Західній Україні. Після війни батько відбудовував Київ і ще тоді розповідав, що Хрещатик мінували та підірвали наші. Не вірив я. Чого п'яний не розкаже. А він і говорив, що всього розказати не може, давав підписку: «Правду про війну ще не скоро буде написано...» Та й досі не всю написано.

Іноді проводжу паралелі між його та своїм життям. Батько служив у «СМЕРШ», а я у 90-х роках — у відділі нагляду за додержанням законів про національну безпеку прокуратури Харківської області. Йому, як він говорив, доводилось бути не серед свідків, коли і на своїх «знімали з плеча автомат», а мені — переглядати справи та готувати документи про реабілітацію незаконно репресованих. Відомі мені ті підписки про нерозголошення державної таємниці. Скільком фронтовикам, тим, хто «ставив на коліна агресора», вони закривали рот. А кому не могли закрити, таких, як О. Солженіцина, відправляли до ГУЛАГу.

Як усі хлопчаки, допитувався у батька, чи вбив він хоча б одного фашиста. Не вдаватимусь у подробиці, але мені він розповів, що одного, безумовно, вбив. Коли б цього не зробив, то не втік би з полону.

Я дізнався, що перед війною батько закінчив 8 класів і навіть подав документи до Білоцерківського вчительського технікуму. Із комсомольців, ще до окупації, в лісах під Києвом сформували партизанський штурмовий загін. До нього потрапив і батько зі своїм двоюрідним братом. Не змогли ті юнаки ще нічого зробити, як їх усіх оточили, арештували і рішенням німецького суду вислали аж до Австралії. Лише коли Микита Хрущов був з візитом на Зеленому континенті, брат дав вісточку, що він живий. Можливо, у Фурсах ще живуть його родичі... Отака маловідома сторінка війни.

У батька на всі груди був виколотий орел, що одним крилом закриває сонце. Дуже майстерно зроблене татуювання. Аж пір'я на крилах видно. Запитував, коли та хто це виколов. Неохоче розповів, що у фронтовиків ходила легенда, ніби німці, розстрілюючи наших

полонених солдат, не стріляли в тих, у кого на грудях був орел. Адже у них орел був на свастиці.

Батьків уже не має. Яюсь, перебираючи документи, звернув увагу на те, що у військовому квитку, виданому замість старого у 1963 році, записано: «Брав участь у бойових діях. Сержант. Сапер. Контужений. Нагороджений медаллю «За відвагу». З прикрістю та соромом зізнаюсь, що я бачив цю медаль і, більше того, хлопчаком, без дозволу батька, чіпляв її собі на груди та грався з однолітками «у війну». Тоді ще не знав рангів медалей та орденів, і мені здавалось, що це найвища нагорода. Який же може бути герой, якщо він не відважний? Отак граючись, десь її й загубив. Батько потім кинувся, шукав її, а я не зізнався. Боявся...

Мабуть, в архівах є дані, де зафіксовано, коли саме та за який вчинок представлено до цієї нагороди. На жаль, досі до архівів не легко потрапити. Я звернув увагу на те, що батькова медаль — за № 0328. Невже він отримав її в числі перших нагороджених? Шкода, що не розпитав батька, за яких обставин він отримав найвищу солдатську відзнаку. Провина не давала мені сміливості навіть нагадувати йому про ту медаль, а потім, у вихорі часу та за не частих зустрічах з рідними, яюсь забулося. Тепер згадав, але вже пізно... Запитаймо самих себе: чи віддали ми, нащадки, належну шану фронтовикам за ратний подвиг? Поклавши руку на серце, скажемо, що не змогли.

Я погоджуюсь із думкою, про те, що коли герої, крім усіх чеснот, не викликають милої посмішки, то вони виглядають якимись неживими, ніби бронзовими. Ні, не «забронзовіє» пам'ять про їхню велич. Вони були живими, тож живими і залишаться в нашій пам'яті.

Згадалось, як ми, хлопчаки, знайшли якийсь заіржавлений предмет. Що тоді в післявоєнному селі можна було знайти металевого? Тільки з відлуння війни. Повсідались на тин біля двору, розмовляємо. Іде батько. Хлопчаки до нього:

— Дядьку! Ви не знаєте, що це таке? — і показують йому знайдене. Він узяв і, як колишній сапер, сказав:

— Це детонатор від німецької «стрибаючої міни», зараз побачимо, як вона стрибає!

Тримаючи в руках знайдене, батько пальцями імітує, що ніби щось відкручує. Без будь-якої перестороги, з цікавості, ми голови нахилили в його бік і аж роти пороззявляли, адже ми теж крутили,

не могли відкрити, а тут так просто, легко скручується... Всі очима на його руки... Коли це батько розвів руками та як вигукне:

— Бах!!!

...Позлітали хлопчачки з тину в лопухи та кропиву. Ото сміху було!

Вони назавжди живими залишаться в нашій пам'яті. Пишаюсь, що серед них і мій батько. Він був відважним, а я... Не зізнався! Комусь може видатися смішно, а мені — як крізь сльози...

Мати була «гостарбайтером». Там, на фільтраційному пункті в місті Бреслау, батько вже як представник поважної організації, а мати як репатріант і познайомились. Батько влаштував її прибиральницею і рекомендував не поспішати назад в Україну. Мовляв, не спіши, не попадися під «гарячу руку».

На фільтраційному пункті була ніби проста перевірка. Всі ж бачили, що «фільтрують». Вчора викликали Марію, сьогодні Гафію, на завтра Килину. Тож особіст і запитує, чи не співпрацювала з німцями, чи бува не «скакала з ними в гречку». Та ж, звичайно, заперечує.

— Ви з нами не щирі, у нас є дані, що ви іноді і не в загальній кімнаті спали...

Щира, не далека від хитрощів, звикла одразу ж перекидати вину за свої дії на інших, та аж руками сплеснула та язиком, як помелом:

— Я так і знала, що це вам Гафійка розказала. А вона сама що, ні? — і пішла розповідати.

Отакий нехитрий прийом слідчого часто закінчувався тим, що і Килина і Гафійка, «відфільтрувавшись», поверталися, але не до рідних, а в безкрайню Сибір.

Мати повернулася в рідне село лише на Різдво 1946 року. Понад двадцять кілометрів ішла із залізничної станції, несучи в руках поклажу з небаченим тоді в селі «скарбами». Довго ще мати носила газову вуаль, спідницю з жакетом, черевики-румьки. Як у спадок, мені дісталась біла скатертина, вишита квітами з різноколірного муліне, не зів'ялого й донині. Їй вже понад 60 років і лише один раз на рік, на Різдво, дружина застилає нею святковий стіл, прикривши в кутиках зубці часнику. Як пам'ять і оберіг від злих духів.

Саме матері завдячую свою любов до книги, до друкованого слова. Свого часу вона, хоч і не довгий час, була бібліотекарем у селі, і вже в першому класі я читав журнал «Огонек»...

Серед спадку залишились і дві батьківські, матрина та батькова, медалі «Ветеран праці».

ГОРІВ САРАЙ, ГОРІЛА ХАТА...

Юрій Васильович Чуніхін — один з небагатьох, які пройшли війну від першого до останнього дня. Працював бензорізальником котельно-монтажного цеху Харківського заводу «Серп і молот». До своїх фронтових нагород додав ще й орден за працю. Запам'яталась його проста солдатська, з усмішкою розповідь.

..Улітку 41-го потрапили в оточення. Невеликими групами пробирались до лінії фронту, до своїх. Харчувались, як кажуть, на підніжному кормі. Оскільки йшли за фронтом, то доводилось придивлятися, чим можна пожитись і в підбитих німецьких машинах, обозах. На той час у німців була значно розвинута хімічна та парфумерна промисловість, і серед кинутого було чимало різних флаконів з рідиною від бліх, після гоління, для протирання різних механізмів, що пахли спиртом. Звичайно, не всі стримувались, приймали «на груди». Проте, не без наслідків... Хильнувши «хімії», той шлунок спалив, той осліп, той і Богу душу віддав. Почали остерігатись. Якось зайшли на хутір, із чоловічого населення — тільки один дід.

— Діду, німців не має поблизу?

— Немає. Он танкетку підбиту залишили за бугром. А самі далі подались.

Підійшли до підбитої танкетки. Повно якихось флаконів рідини із запахом спирту. І випити хочеться, і боязно. Проте «кулібіни» завжди є.

— Діду, а куб для перегонки самогону у тебе є?

— Звісно, є, а для чого?

— А для того. Якщо злити всю цю рідину із запахом спирту та перегнати через самогонний апарат, отримаємо чистий спирт. Можна буде пити.

Дід виявився з тих, про яких кажуть, що випити їх вмовляти не треба. Аж підтюпцем побіг, віднайшов апарат і поміг обладнати його за сараєм. З різних пляшечок і флаконів позливали рідину в куб. Накрили кришкою. Приладнали трубки. Що-що, а самогонку

гнати вмiли. Для герметизації кришки куба та трубок «змійовика» замішали звичайне борошно і тістом обклеїли стики.

Підпалили, чекають. Дід дровець підкидає. Вже капати почало, на палець пробують. Проте, герметизація підсохла: протекло. Як пихне вогнем весь куб, та з куба на сарай... А чим гасити? Спека, літо. Що встигли, з хати повиносили. Стояли мовчки, похнюпились, дивлячись, як догорів сарай, а за ним і хата. Відчували свою провину солдати.

— Звиняй, діду... Ну, то ми пішли. Ти на нас не гнівайся, не журись, незабаром повернемося, відбудуємо хату.

Той, почувавши потилицю, зітхнув, мовив:

— Що тепер удієш? Ідiть, захисники ви наші... Повертайтеся живими. Та чи скоро?..

ПАРАШУТИСТ

Жив у нашому селі дядько. Вітаючись з ним, односельці шанобливо називали його на ім'я та по батькові. Воював, мав скромні солдатські нагороди. Але позаочі, посміхаючись, його чомусь називали «парашутистом».

Місцеві жителі знали причину цього вуличного прізвиська. Я ж, приїхавши до села з Донбасу, про це, звичайно, не здогадувався, але, почувши таке, став допитуватись. Мені було цікаво, чому, на мій погляд, героїчна професія парашутиста щодо нього вимовлялась насмішкувато.

На мої розпитування фронтовики відповідали: «Ще малий це знати. Підростеш — тоді зрозумієш». Проте допитливість взяла своє, і один з чоловіків, що пройшов війну, врешті-решт, мені розповів: «Та знаєш, конфуз із ним трапився. У війну забрали його до десантних військ. Під час першого стрибка з парашутом він злякався, став упиратись руками біля дверей літака, а інструктор допоміг йому побороти страх. Підштовхнув, і той полетів головою вниз. Нікуди гріха дівати, він так злякався, що страху того було «повні штани», і, поки летів головою вниз, то «тепле» потекло аж за шию, за комір».

Побачивши мою посмішку, він і сам усміхнувся, але враз його обличчя набрало серйозного вигляду і він повів далі: «Воно, може б, ніхто цього й не знав — з нашого села в десанті більше ніхто не воював, а з сусіднього села були свідки. Ото ж на п'яну голову чого

не розкажуть! Сам же він не дуже балакучий, нібито й не спростовує, каже, що в роки війни все бувало. Був і страх, особливо в перші дні війни. Трохи оговтавшись, зрозуміли, що від страху, як і від паніки, немає ніякої допомоги. Отож обсушився, обтрусився, штани поміняв та воював далі. Але були й такі, хто й з кущів не вилазив. Як там насправді було — не знаю, але парашутистом він таки був. Воював чесно, а це все списує. Запам'ятай, юначе, це — головне!» — пафосно закінчив фронтовик.

ОСТАННІЙ РЕЙС ДЯДЬКА ЇВТУХА

Ясси. Місто в Румунії. Багато вдів з нашого села виплакали очі за своїми чоловіками, які загинули під час вікопомної в роки війни, переможної для наших військ операції. У радянському енциклопедичному та військовому енциклопедичному словниках зазначається, що в результаті цієї операції було повністю розгромлено групу армій, знищено 22 німецькі дивізії та майже всі румунські дивізії, які були на фронті. Про наші втрати не написано...

У дитинстві я, син фронтовика, перечитав усе, що було в бібліотеці невеликого села з незвичною назвою Саша Теплицького району на Вінниччині. Захоплювався героїзмом, описаним у книгах, і якось незвично було чути від фронтовиків про тяжкі солдатські будні, про те, що вони... ніби не відчували того героїзму.

А про бій під Яссами нам, тоді хлопчикам, розповідав дядько Ївтух. Скільки там таких як він, необстріляних, мобілізованих одразу після відступу німців, хлопців покосило! Не вмів він художньо розказати про той бій, проте страх, який відчували, та наслідки артилерійського вогню він описував достеменно.

Мені особисто запам'ятався той дядько Ївтух комічними історіями. В селі розказували, що в бою під Яссами його поранило, і для реабілітації з госпіталю відпустили додому.

Інший прийшов би додому і спокійно доліковувався. Дядько ж був з хитринкою. Після поранення почав прикульгувати на ногу, тож вирішив перевірити, чи любить його ще дружина, чи не покине. Для цього склав хитруватий план. Окрім того, що накульгував, прикинувся ще й глухонімим.

Звичайно, жінка зустріла як рідного. Що йому скажеш, глухонімому? Лише в очах її читав: «Отак, виходила заміж за витівника, а тепер вік вікувати і нікому й слова сказати».

Зійшлись односельці, сусіди. Ївтух, «ні бе, ні ме». Не всі ж уміють з німими говорити. Але радість: живий повернувся. До вечора і стіл накрили. Випили по одній, по другій. Дядько мовчить. У гостей за столом язики розв'язались. Вже й на дядька не дуже зважають. А той п'є скільки наливають, а то й сам собі додає. Та чарка є чарка. Яка недопита, а яка й перепита.

Коли це підсів сусідський хлопчина і кричить, сподіваючись, що почує, йому на вухо: «Дядьку, де це вас так навернуло?»

Той у відповідь: «Та під Яссами, будь вони не ладні».

Що було далі, можна лише здогадуватись... Але жінка все одно не покинула.

Після війни дядько робив їзовим. Він нікому не відмовляв щось привезти. Проте і тут у нього була хитринка. Коли хтось прохав щось підвезти, то робив це під вечір, після закінчення роботи. Здавалось, проста хитрість, але ввечері можна й більше випити. Без могорича? Та хіба ж є такі невдячні у нашому селі!

Але й на цьому хитрість дядькова не закінчувалась. Наступного дня належить похмелитись. Тож, прощаючись, він обов'язково забував то батіг, то шаньку (так у нас називають пристрій, у який кладуть корм для коней, чіпляючи його спереду на дишло). Без них і їзовий — не їзовий. А зранку приходив: «Звиняйте. Може, вкрали, а може, у вас забув...» Звичайно, знаходилось усе. І як тут не дати похмелитись!

Невдовзі розгадали цю хитрість. Тож, виряджаючи його додому, дивились, де той батіг і шанька. Однак хитрун став ще винахідливішим. Почав забувати в сінях то картуз, то фуфайку. Ті, кому він допомагав, коли дядька випроводжали, ледь його не на руках відносять до воза, щоб і пилінка не впала.

Можна було б закінчити на веселій нотці. Та сумна історія дядька Ївтуха, очевидцем якої я був, коли мені, словами нашого генія «тринадцятий минало», ще тоді наштотхнула на роздуми про цінність людського життя.

...Сидимо ми, хлопчаки, на березі ставка в центрі села. Дядько Ївтух приїхав на конях і з мілкого берега, недалеко від нас, заїхав у ставок. Краєм ока я бачив, що він напоїв коней, змочив колеса воза, щоб не розсихались. Не зважаємо, граємо в карти. Глядь на воду: із-

за пенька щось відпливає. Подумали, що дика качка. Кинули грудкою землі, не втікає. Хтось старший у воду і... підштовхує до берега бездиханне тіло дядька Ївтуха.

Подумалось: не крикнув, не покликав на поміч нас. Ми ж були зовсім поруч. Ніби смерть, що косила хлопців під Яссами, відігралась за ту його забаву і все ж відняла голос, а з ним і життя.

ВІДТОПТАВШИ СВІЙ РЯСТ НА ЗЕМЛІ

На запрошення Михайла Йосиповича Черничка якось побував на його пасіці за селом Червона Хвиля. Він пригостив прямо з медогонки духмяним медом. На запитання, який у цьому році медозбір, з притаманним йому гумором відповів, що взагалі-то не дуже, але у нього особливі бджоли. Він їх аж із Закарпаття, зі свого рідного краю привіз. А бджоли, як і люди з того гірського краю, такі працьовиті, у кожне суцвіття заглянуть, а коли не зберуть меду з квіток, то з чужого вулика до свого переносять.

У розмові із соромом зізнався йому, що хоч і пов'язаний з цим краєм, але якось не знаю, звідки пішла така незвична назва села — Червона Хвиля. Він просто, але якось проникливо розповів, що раніше тут був Кінний Хутір. На цьому хуторі був конезавод — козаки вирощували коней, і славилися ті коні на всю Європу. Після революції приїхали націоналізувати. Козаки все не підкорялися. Декілька раз штурмували. Мало не полк кинули на них. Різня була така, що річечка Бурлук стала червоною, кров хвилею котилася. Звідти й назва.

Почувши його просту і сумну розповідь, я вже зовсім іншими очима дивився, з пагорба біля пасіки, на цю місцевість. Ніби уявив собі ті жорстокі бої одних за своє криве, інших — за колективне. Хто з них був правий? Чи знаємо ми уже не тільки з історії, а й з власного досвіду де та правда, а де кривда? І досі сперечаємось. Прикро й боляче, що новий лад, який обіцяв людському роду тривале процвітання, так швидко приніс простому народу злидні та горе, нечувані й не бачені.

На іншому березі річки побачив садки та кілька приватних городів. Хат не видно. Запитую Михайла Йосиповича, що то за останки хутора?

— Та то не хутір, там було село Веселе. Коли починав працювати, було хат сорок. Хоч і зовсім поряд, але землі іншого

господарства. Кілька раз ми з В. О. Денисенком заводили розмову з І. П. Степанюком про передачу села до дослідного господарства. Якби передали, то ми могли кинути через річечку місток, зробити дорогу, і жило б село. Та керівник за столом погоджувався, а потім відмовлявся.

Знаючи Михайла Йосиповича як будівельника, я не сумнівався, що він справді міг би «кинути» той місток, зробити дорогу, і були б, кажучи словами нашого генія: «у селах у веселих і люди веселі». Згадалося, що в книзі колишнього директора районного музею К. О. Оковитої «Великобурлуччина — сторінки історії» описується про археологічні розкопки біля села Веселе в 1976 році, у результаті яких було виявлено поселення племен доби пізньої бронзи, так званої бондарихінської культури (1-ше тисячоліття до нашої ери). Поселення являло собою городище, укріплене валом і ровом протяжністю близько 150 метрів.

Ось так на наших очах відкопали історію і занедбали. Проста місцевість, але саме тут протягом багатьох сторіч предки звершили стільки діянь — і буденних, і славних, часто й безглузвих, які в сукупності й складають життя народу. Позаду — забуття того, що було, а попереду — невідання того, що буде. Людям ніколи не хотілося жити погано. Вони завжди намагалися поліпшити своє життя. Проте біда нинішньої доби в тому, що переважна більшість людей незадоволена своїм становищем. А ще більше вражає те, що Закон виявляється таким неворотним і байдужим до їхнього болю. Згори донизу в суспільстві, в усіх його верствах якимсь хворобливим прагнення добробуту будь-якою ціною.

Розійшлися, коли вже й зорі зійшли. Ті самі, що сяяли пращурам і сятимуть нащадкам. На жаль, безмежжя часу, що розділяє наші життя, — невелика мить у житті всесвіту.

У тій зустрічі, у дружній розмові не було нічого незвичайного, але тепер, згадуючи її, відчуваю, що вона залишила болісний спогад, як остання.

У мене ще тоді виникло бажання написати оповідання. Якимось і назва вже підбралась — «Відвеселилося Веселе». Не думав я тоді, що задумка розповісти про це село стане лише частиною згадки і про самого Михайла Йосиповича.

Рано відтоптав він свій ряст на землі. Тут, у Червоній Хвилі, починав свій шлях керівника, отримавши направлення на навчання до будівельного інституту. До природного хисту, який

притаманний закарпатцям, він здобув ґрунтовні знання будівельника. І тут у районі виростав, мужнів, шліфувався подіями і середовищем, ставав керівником. Особливо розкрився його талант керівника, коли він у 80-х роках уже минулого століття керував «Міжколгоспбудом», на той час головною будівельною організацією району. Насінневий завод, комплекси з вирощування поголів'я свиней та худоби, ферми по селах, об'єкти культури та побуту — все тоді будувалось через цю організацію. Багато цих будівель ще не встигли повністю виконати своє призначення і з років невдалої «перебудови» колись могутньої держави тепер занедбані, а їхні конструкції розбираються та йдуть на нові будови. Акордом його будівельного таланту на тій посаді став районний Будинок культури. Будівля, що могла б стати прикрасою будь-якого міста. Якось розповідав, як він їздив «вибивати» і фонди, і навіть люстру для цього будинку. Тоді все потрібно було діставати або «вибивати». Оформлять відрядження на трьох, а їде він один, щоб на нараховані гроші пригостити чиновника, від якого залежало вирішення питання. Функціонує й досі Будинок культури, і люди навіть не знають, як усе це діставалось. Можливо, це й не обов'язково знати — головне, що воно є і тішить очі як приємне, як таке, що і в нас не гірше, ніж в великих містах.

Непокірний за характером Михайло не дозволяв образливого примусу. Один на один, перериваючи образи та прояви хамства, міг сказати керівникам і високого рангу: «Ще слово і вдарю...»

Та влада є влада, вона не терпить супротиву. Знову повернувся туди, де починав разом з батьком — у Червону Хвилю. Цілі вулиці нових будинків вирости в селі за його бутність інженером-будівельником. Своїх будівельників не вистачало, тож майже цілий рік у господарстві працювали його земляки — заробітчани із Закарпаття. Вони вносили свій колорит, свою майстерність. І досі як зайдеш до когось у дім та побачиш оригінальне оздоблення, можеш з упевненістю казати, що робили закарпатці. Та й сам він на виділених невіддях, у ярку, вміло використовуючи складки місцевості, побудував власний красень-будинок, оздоблений тим закарпатським орнаментом, одягнений у «шубу». Тепер будують і більші, і красивіші, а тоді власний будинок з повністю автономним тепло- та водопостачанням викликав заздрість. Бувало, що й дорікали йому тим будинком, мовляв, ми ще розберемось, на які кошти побудував. Відповідь

була одна: «Розберіться, а тоді дорікайте». Здавалось, ніби огризався, та ні. Це була позиція впевненої в собі людини.

У добу самостійності України він підтримав кандидатуру В. О. Кур'янова на посаду голови районної державної адміністрації. Знаючи його організаторські можливості, на початку 2000-го року, доручили витягувати з боргової ями господарство «Україна». Прийняв його з тримільйонним боргом. Упрягся сам, згуртував колектив і, погашаючи щороку на мільйон гривень, вивів на фінансову самостійність. У цьому господарстві він теж залишив свій будівничий доробок та добру пам'ять селян.

...Додала сивого волосся на скроні та зарубок на серці кримінальна справа, порушена проти нього прокуратурою за незаконну порубку лісосмуги. За усною вказівкою керівництва району взяв та й прорідив лісосмугу. Деревину пустив на огорожі для літніх таборів худоби, а тут, де не взялась, природоохоронна прокуратура. Встановили, що не своє та ще й без дозволу порубав. Звиклий сам відповідати за свої дії, він узяв усю відповідальність на себе, а ті не відстають. Кілька років тримали «на гачку». Я тоді працював в апараті прокуратури області і дізнався про це випадково. Запитую, чому не звернувся, не дав знати, могли б загасити, коли ще тільки тліти почало. Відповідав, що не вважав цю справу серйозною, та тільки тепер зрозумів, що і за формальними ознаками можна стати злочинцем, що незнання закону не звільняє від відповідальності. Посада керівника теж непроста — оступишся і можеш дивитися на небо в клітинку, там, де славнозвісний Макар телят не пас. Дали спокій лише після втручання впливових осіб обласної держадміністрації.

Достовірно не знаю, він не розповідав, а я не тягнув за язик, за яких обставин довелось залишити господарство «Україна». Натякав, що не вписався в нові, ще не зовсім регламентовані законодавством економічні відносини. На всякий терпець буває кінець. Служити б радий...

Прикро, але я ніяк не можу пригадати свою першу з ним зустріч. Мабуть, просто познайомились на якійсь нараді чи під час перевірки. Спокійна впевненість у собі, незалежність у судженнях привертали увагу. Мабуть невелика різниця у віці притягує до знайомств, але приятелювати почали, коли він на старий Новий рік зранку прийшов на квартиру посівати. Просте й одвічне на початку кожного року: «Сійся, родися, жито й пшениця! На щастя, на

здоров'я...» Ніби хлоп'яча витівка, та хіба після такого побажання відпустиш, не запросиш до столу. Повірте, сам розумів, що посада прокурора якимось держить людей на відстані, як кажуть: «Від тюрми та від суми...» Та після того «засіву» часто збиралися сім'ями. Чудовий оповідач, він умів легко попадати в тон будь-якого товариства, годинами міг розказувати про мисливські угіддя району, про дресирування собак. Уміло давав характеристики і виказував своє бачення сьогодення. Все це розповідалося з гумором, а коли ще й під чарчину, то розмовляти з ним справді було дуже приємно.

Якось завели розмову про пригоди автомобілістів, пов'язані з використанням службового становища. Самі ж теж не на велосипедах їздимо. Розповідав, що кудись поспішаючи, на зтяжному підйомі, відкрито порушуючи встановлене обмеження швидкості руху, обігнавши кілька машин, долав підйом. Аж тут жезл «даїшника».

— Зупиняюсь, підхожу, дістаю документи водія і до ще молодого лейтенанта: «Пробачте, спішу...» Той, не вислуховуючи, не беручи документів, відповідає: «Той, хто пробачає, он у машині сидить». Та додає: «Дешево не відбудешся» Глянув, а там за куцями стоїть легковий автомобіль «ДАІ» і на сидінні, спустивши ноги на землю, сидить ще один міліціонер і щось занотовує в блокнот. Зробив кілька кроків до нього і по погонах бачу — підполковник. Зрозумів, що в такому званні просто на дорогах не стоять. Тут справді дешево не відбудешся. З потайної кишені витягнув посвідчення співробітника Комітету Державної Безпеки і вже метикую, щоб ото придумати на зразок переслідування державного злочинця. А підполковник теж глянув і, побачивши в руках характерне посвідчення, коли я ще кілька метрів до нього не дійшов, не встаючи, не відриваючись від писанини, махнув рукою, мовляв: «Зрозумів, хто ти такий, їдь далі, не до тебе...» Розвертаюсь та й іду знову до того лейтенанта. Мабуть, він теж спостерігав цю сцену, але посвідчення він не бачив. Підхожу до нього, а той виструнчився і по очах розумію, що він, мабуть, вважає мене за генерала, тільки в штатській одежі, або за якусь дуже велику «шишку». Усміхнувся до себе і вже примирливо: «Вільно, вільно лейтенанте!..»

Згадка про цей випадок може здатися зайвим відступом у спогадах про людину, якої вже немає, але й цим я хочу лише підкреслити, як він любив життя, проте і не беріг його.

На відпочинку чи святкових застіллях він завжди був душею компанії, і ті, хто його знав, ще довго пам'ятатимуть, як він міг заспівати чудовим голосом українську пісню про полонину, про чудовий рідний край, про прохання до дівчини «розчесати кучері, кучері, кучері».

Дівчата та жінки. Прекрасна людства половина, нам з вами від гріха втекти не сила. Він теж віддавав їм належну данину пошани й прихильності, до яких нас, чоловіків, зобов'язує природа...

Людині завжди неприємно усвідомлювати, що справа, якій вона віддається, нижча від її можливостей, та ще тяжча думка, що ти не гідний свого становища. Маючи трудовий стаж, достатній для виходу на пенсію, але ще не досягши віку, коли її можна отримувати, він останнім часом працював заступником директора господарства з будівництва. Не так багато тепер будують об'єктів господарського призначення, а він не міг сидіти без справжньої роботи. Тож настав час подумати і про вічне. Мабуть, вінцем його будівничого хисту став збудований у Червоній Хвилі Свято-Пантелеймонівський храм.

...Прощання. Знайомі, друзі, ті, хто знав, працював з ним під'їжджають автомобілями, йдуть пішим ходом. Ставши біля двору, запитують: «А то, мабуть, син, такий схожий на Михайла в молодості». Придивляюся сам і вперше звертаю увагу — так, у нього такі схожі риси обличчя, ті ж самі жести. Мабуть, у них багато ще й іншого спільного. І мабуть, схожість між ними з роками все зростатиме. У питаннях спадковості і наука не дає твердої відповіді. Зате, якщо виходити з почуття, то тут усе зовсім просто. Людина хоче себе продовжити і не може уявити собі, що колись її не стане. Тому й шукаєш у дітях самого себе, тому й хочеш, щоб вони були схожі на тебе.

Ми не були друзями-нерозливвода, що могли звіряти свої таємниці, але щира приязнь один до одного була. І там, біля могили, я по-чоловічому себе затис, щоб не виступила сльоза. Йдучи з поминального обіду, почув від сина Ігоря: «Спасибі, що розділили наше горе. Батько вас поважав...» Спасибі, сину, на добрім слові, і якби я, намагаючись оволодіти словом, проминув

нагоду скласти свою глибоку пошану, не сказав цього на весь загал, мабуть, був би не вдячним.

У житті ми прагнемо втіхи і мета у всіх нас одна: щастя, невловиме щастя! Він будував, облаштовував, прикрашав життя. Був людиною з характером. Не зробив нічого такого, що посоромило б його як чоловіка. Він дав життя новому життю. Богові буде що зважувати на терезах свого правосуддя. Лише йому дано за гріх людей карати, а нам наказує він тільки їх прощати.

ТАКИМИ ВОНИ БУЛИ...

Передам те, що чув від товариша дитинства Григорія Білоуса. Він виріс у селі Саша, знав його людей і вмів дотепно розповісти про те, що чув від фронтовиків.

— Коли почалася війна, то багатьох із села призвали і в Гайсині видали по боєкомплекту. Під Зятківцями тільки стали окопуватися, потрапили в полон. У німців на машинах стояли міномети, й вони прямо з дороги закидали мінами новобранців. Дорогою з Умані та Гайсина потягнулися довгі колони полонених червоноармійців у пошарпаній, брудній формі з того, «Уманського котла». Неподалік Умані, біля урочища Зелена Брама, та в селах навколо Підвисокого в серпні-вересні 1941 року були оточені й розбиті дві радянські армії — 6-та та 2-га, взяті в полон командуючі цих армій. В Умані влаштували концтабір для полонених бійців, так звану «Уманську яму», в якому перебувало понад 130 тисяч воїнів.

Згадав і я, як моя тітка — Надія Коваленко, розповідала, що спочатку німці відпускали по домівках тих, хто підтверджував, що вони родом з ближніх сіл. Деякі дівчата й молодіці, вказуючи, що то родичі, так собі і чоловіків придбали. Та згодом огородили, поставили вишки, не підпускали. Там щоденно з голоду та від ран помирили тисячі полонених.

— Яків Гайда та старий Чемер теж попали в те оточення, то скоро повернулися в село. А в Саші вже німці. Комендатура була там, де наш старий клуб. Той Чемер украв у них дерев'яних балок, бо не було чим топити, думав, що, як у колгоспі, можна взяти. Не подумав лише, що слід залишився, по ньому німці і знайшли крадія. На розправу вони були скорі. Положили його голого в клубі на стіл і шомполами від гвинтівки (а там металевий прут завтовшки десь

шість міліметрів) били. Присудили йому двадцять чи то й більше шомполів, а він устав і «яблучко» танцює. Ну, кажуть німці: «Рус здоровий...» А який він рус, наш він, сашанський. Це він запам'ятав і в 43-му, коли німці відступали, його знову призвали, то він за оте «яблучко» їм віддячував. Та про це трохи згодом.

Коли звільнили від німців село, то хлопців, кому було більше 18 років, забрали всіх. Російські солдати глузували, безцеремонно звертались: «Что, хохлы, под юбками прятались, почему Родину не защищали?»

— Та як же її було захищати? Коли ви відступали, то нам було тільки по 14–15 років, ще не брали воювати.

— Ты смотри, какой умный, теперь будешь воевать, кровью искупать.

Дійсно, кров'ю на перших порах поливали, а що було «искупать»? Як і відступали без зброї, так і наступали новобранці, у перші дні навіть без форменого одягу і знову — «зброю в бою добудеш». Так, з боями, односельці-новобранці дійшли до Ясс. Одного разу вишикували бувалих солдат і новобранців, тисяч декілька. Командир запитує, чи є такі, що вміють хоч трохи шити. Вийшло чоловік п'ятдесят, і батько Григорія з ними. Він підлітком якось навчився шити прості штани на підтяжках. Усіх, хто залишився в строю, кинули в бій під Яссами. Полягло там багато наших. А батько десь з місяць тільки те й робив, що шив галіфе. Сидів в самих кальсонах за швейною машинкою. Тільки пошіє для себе, а тут приходять хтось чи з начальства, чи так з вояк, і кажуть:

— Снимай, хохол, ты себе еще пошьёшь.

Знімав і знову сидів і шив у самих кальсонах. Що казати, не було тоді ще добротної амуніції, тож на ходу екіпірувалися. Вже як Ясси взяли, то тих, хто залишився живим, кинули на Будапешт. Тоді вже дали і йому автомат. Тільки тоді зрозумів, що, шиючи штани, живий під тими Яссами залишився. Великий бій був за Будапешт. Німці кинули танки. А потім зігнали їх, тих німців, з танками до Буди і Пешти, до річки, до одного мосту і як дали з наших гармат... Потім авіацію на них підняли, яка була. Що там коїлося! Рікою кров текла. А льотчики навчені, це ж уже кінець війни. Скільки там перебили німців... За ці бої батько отримав медаль «За взяття Будапешта». Потім мав орден Слави. Заслужив його на Балатоні — озеро є таке. Там окопалися. Німці хотіли реванш узяти за Будапешт. Як пішли танки з дивізії СС. «А ми, —

розповідав батько, — їх «коктейлем Молотова», — ефективніше гранати брало. Дали їм вогню. Але й наших побито було, десь 150 чоловік з підрозділу за цей бій полягло.

Усіх, хто залишився живим, нагородили орденами Слави.

Серед нагороджених були такі, як той Чемер. Є такі люди. Для них в особливих умовах проявити себе, виділитись безшабашністю — було звичним. Тут вони, як кажуть, у своїй стихії.

Якось старий Кілок розказував (а вони з Чемером, Альошкою Мудьом, Кирилом Бондаренком воювали на передовій), узяли в полон німців. Чоловік триста. Хоч там офіцери командували, та і Чемер ходить поміж ними, і стоять всі як на струночці. Не дихнуть, і він, Чемер, рукава поверх ліктів закачані, з німецьким штиком, поміж ними, п'яний. Тільки подивився хто не так дружелюбно, хто не сподобався, штик до живота, а то й ремінь відріже, і в того штани уже в руках треба носити, кричать гвалт... Приносить цілу пілотку годинників наручних,... познімав...

Він не серйозно йшов на розвідку, він так ішов — безшабашно. Сам був такої низької комплекції, руки нижче колін — орангутанг. Чемер, якби йшов за «язиком» серйозно, коли б його посилала розвідка армійська чи полкова, то він би був героєм Радянського Союзу, але він отак, тільки дали йому пістолет, гранату, горілки і він пішов сам, один. Звичайно ж, були фронтові, армійські, дивізійні, полкові розвідки, але ж кожен командир теж хотів знати становище на його ділянці. Тому й були такі, як Чемер. Хочеш, іди. Повернешся — подяка, не повернешся — вважатимешся дезертиром. Він пішов і приводить отакого, вдвоє більшого за нього... отаке рило... на поясі веде і б'є... Казав, що роздягав догола німця, чіпляв до дерева вниз головою і кидав камінцями по ньому. Вчився попадати. Камінцями... той верещить не своїм голосом, а він:

— Я вам пам'ятаю, як ви мене шомполами, як я вам «яблучко» танцював.

Там же позалишалися на тілі у нього рубці. Ходить показує їх. Його куля не брала, як оце всіх... так мало йому бути по життю.

Вони ж були фронтовики, а там всякого бувало. Не церемонились. Особливо з поліцаями, тими, хто співробітничав з німцями, знущався з населення. Суд був не довгий. Бувало, щоб не витратити патронів, нахилили дерево, чіпляли одну ногу до верхівки, другу до стовбура і відпускали... Звірили люди. Страшна

була війна... А тих поліцаїв, знаєш, що прийшли, Корнейчик... їм по 10 років дали. Такий був стандарт. Але прийшли. Корнейчик такий сивий прийшов. Біля Кучера жив, високий, худий, а ми малими бігали і кричали: «Поліцай, поліцай...»

Згадав і я ті події дитинства, тому й запитав:

— А той, що біля школи жив?

— Ні той не сидів, там щось доказали, що він на партизан працював. Той дід Кілок, він же мій сусід був, ти повинен пам'ятати його, біля їхньої хати на дереві було журавлине гніздо. Я приходив до нього. «Сідай, Гришо... щоб ти не бачив тієї війни, бо щоб ти побачив, то назад би до мами в пузо просився». Я навіть не просив його розповідати, він сам, бо, мабуть, хто пройшов крізь пекло, не міг уже знову замкнутися в звиклому колі мовчання. Саме розповіді простих учасників війни ніби озиваються голосами мільйонів, затоптаних у німе забуття. Слухаючи їх, наших земляків, маємо впевненість, що їхні розповіді не вигадані. не надто перебільшені й не спотворені. Це щось більше, ніж читання книг.

Отакі вони були... Офіційна пропаганда закликала брати приклад з кращих. Але хтось, може, був і не з кращих, й не зовсім делікатних, та за свою свободу, вірність батьківщині воював аж до самопожертви, хоча їхні розповіді про війну не вкладалися у відомі кліше про масовий героїзм.

...Батько, Іван Білоус, як мовчазно воював, так і після війни на тракторі мовчки працював. Ніхто в селі не міг так, як він, рівненько посіяти буряки... та й на роботу серед ночі могли позвати... йшов. Мати — Оляна, бачила, що той хоч і передовий тракторист, та діти напівголодні, а він з колгоспу нічого, навіть у кишені не принесе, а сусід Міцько і випити, і закусити має, та й діти не такі голодні. Сварки з цього приводу. Але не міг Іван Білоус взяти з колгоспу... А деякі не хотіли чекати світлого майбутнього і як тільки могли забезпечували сімейне і своє прожиття, не цураючись банальної крадіжки. Як фронтовики, вони реально оцінювали становище і діяли на свій розсуд. Могли зайти вночі на колгоспну ферму і, залякавши сторожа, видіти корову, з поля поцупити кукурудзу чи буряки. Навіть у комору залізти. Дем'янишин — голова колгоспу, якось «проробляв» Міцька, а той йому:

— Не старайтесь, я трьох агресорів на коліна поставив...

— Микито Петровичу, кого це ви поставили?

— Фінляндію, Німеччину і Японію.

Отакий — на всіх війнах був. Міцний, мабуть, від цього і вуличне прізвище. Хай пробачать мені нащадки і не вважають його образливим. А прізвище його наше, українське — Коцюба.

Якось привезли в колгосп на машині з причепом кілька залізничних рейок, та на ранок однієї не дорахувались. З міліцією передивились усі двори, це ж не голка, та ніякого сліду. Вже через багато років, коли фронтовик помер, а його сім'я з центру села переїхала на край, земля пустувала, орали трактором і на межі знайшли закопану залізничну рейку...

А той Чемер після війни «вишивав».. Запросити його на весілля — то... це нема весілля, п'яний Чемер розігнав усе весілля. Отакий він був...

Безсумнівно, вони, наші батьки і діди, перемогли, але я здригаюсь від самої думки — якою ціною? Кількість втрат з боку Німеччини залишається незмінною — 13 млн. Радянський Союз одразу по війні заявив про 7 млн. жертв, проте найбільше експлуатувалася цифра 20 млн, хоча й її взяли «зі стелі». За Горбачова з'явилася нова цифра — 26–27 млн, Президент Росії Медведєв сказав про більш як 27 млн жертв війни. Очевидно, точну кількість загиблих уже ніхто не зможе назвати, адже системного обліку втрат не вели навіть серед військовиків. В окремих боях співвідношення людських втрат дорівнювало десять, а то й двадцять до одного — на користь німців. Тепер виявляється, що навіть померлих у госпіталях зараховували до безвісти пропалих. Вони не набували того статусу загиблих, рідним та близьким яких треба було призначати пенсії...

Лише в роки Незалежності вчені дістали змогу виокремити український рахунок. У лавах Червоної армії загинуло 3,5–4 млн українців, у партизанських формуваннях — від 40 до 60 тис., у загонах ОУН та УПА — понад 100 тис. Близько 200 тис. переміщених осіб (військовополонених, в'язнів концтаборів, остарбайтерів) залишилося в Європі. Не повернулося до України й чимало тих, хто під час евакуації виїхав у східні регіони СРСР. Тож прямі людські втрати України оцінюються у 8–10 млн, а демографічні — у 10–13 млн осіб (Журнал «Віче», травень 2009 р.).

Важка ціна Перемоги і безмежна пошана тим, хто її виборов, хто ціною власного життя, самопожертвою в роки воєнного лихоліття та відбудови дав змогу жити нам, нащадкам. Низький

уклін ще живим фронтовикам і слава тим, хто вже відійшов у вічність, — вони залишаться в нашій пам'яті!

ВІН УЖЕ ПЕРЕЙШОВ СВОЄ ПОЛЕ...

Ми розучилися, як розлучалися сотні разів — просто піднявши затиснуті кулаки, що в стосунках друзів означає — тримаймося! Посигналивши клаксоном автомобіля, я поїхав у свій Харків. Ніби недавно, та він, — мені не хочеться вживати фатального слова, — уже перейшов своє поле. Тож не можу не написати про свого найближчого, ще з дитинства товариша — Григорія Івановича Білоуса. Не тому, що він був моїм товаришем, а тому, що його, завжди готового прийти на допомогу, щиро відвертого, працьовитого, дотепного співрозмовника, знало багато жителів району.

Сумна звістка не могла не викликати думки про долю, випадок, тому відразу й не знайшов слів для висловлення співчуття його дружині — Надії. Не зміг висловити пошану й співчуття тій, що протягом багатьох років була супутницею його життя, разом з ним несла тягар труднощів, забуваючи про себе, підтримувала його в дні незгод і випробовувань. Як холод, хоча й у літню пору, пройняв самого, а як їй?! Що вона робитиме? Чого чекати тепер для себе? Від яких надій, від яких сподівань оживе її серце?.. Лише пізніше я сприйняв усе з усвідомленням неминучості людського кінця.

Ми були дітьми, і не з простої сентиментальності погляд повертає у минуле, а тому, що саме там, тоді, піввіку тому, закладалися почуття, здобувалися знання, приглядалися до навколишнього, викарбовувалися характери, у передчуттях та помислах линули думкою далеко вперед, і ті мрії вже стали минулим.

Грицем, так зменшено-лагідним від Григорія, щиро українським іменем, звали його батьки, Іван та Оляна, друзі, односельці, дівчата та жінки. Вже й у зрілому віці він сприймав це ім'я з простою звичайністю.

З досвіду життя уже й сам підтверджую простий народний вислів по те, що коли хочеш забезпечити дітям майбутнє — дай їм освіту або привчи до праці. Для нас, покоління 50-х років уже минулого століття, 8-річна освіта була загальна. Завдячуючи

старанням вчителів, а здебільшого власним здібностям та можливостям батьків, можна було здобути подальшу освіту та використати її в житті.

Кажуть, до 12 років, дитина не відчуває, що живе в злиднях, а Гриць пригадував, як досить важко, в обставинах матеріальних недостатків прожив дитячі роки, напівголодне, нужденне життя, очікування, коли прийде зі школи старший брат і можна буде взути його чоботи, щоб побігати надворі. Пам'ятав ту просту яечню на сніданок, ледь приправлену олією. Повірте, я не згущую фарби. Ще десь до кінця 50-х років йшла відбудова зруйнованого війною. Дитяча пам'ять вихоплює землянку, недалеко від старого магазину, в якій жили люди. Це вже з 60-х років стало трішки легше, адже на весь світ проголосили, що будуємо комунізм.

Доросліший за Гриця всього на три місяці, я раніше пішов у школу і вже у 8-му, а він ще у 7-му класі разом почали парубкувати, бігати до дівчат-одноліток. Звичайно, після таких побачень випитували один у одного, як пройшло побачення, про що говорили, чи далась хоча обняти. Як кажуть, у той юнацький час юначі почуття із соромливістю змагалися у нас. Пам'ятаю, як на моє запитання, про що говорив з дівчиною на побаченні, він відверто позаздрив одному нашому товаришу, який, закінчивши 8 класів, навчався в районному технічному училищі: «Добре йому, він уже про трактор може розказати, а про що я? Вона ж у ту саму школу ходить. Не будеш же питати, чи важко вчитися, чи багато задали на завтра...»

Після 8-ми класів він з Валерієм Бондаренко поїхав у Кривий Ріг, подали документи до будівельного ПТУ, а приїхавши, сказали, що вступили до технікуму. У селі дивувались: «Ось тобі й маєш! Ніби не беручкі до науки, а ти диви... недооцінювали в школі...» Проте, скоро цей секрет розкрився. Та все ж саме після школи і відбуваються дивовижні речі. Ті самі люди, що в школі відчували до науки відразу, ті ж таки люди не лякаються ніяких труднощів і виявляють такий запал, набирають таких життєвих навиків з яких і будують своє майбутнє.

Кривий Ріг як шахтарський Донбас. Там поважають силу. Це в житті Гриць засвоїв швидко. Упереджуючи — часто бив першим. До армії, та й після, залишаючись у селі, був в стосунках із законом десь на межі, але відверто не переступав.

Жили в селі хлопці, сини тих фронтовиків — Міцька та Чемера. Не відставав від них і Василь Розкошенко. Кожен з них міг самотужки, сам-один, у селі розігнати хлопців від клубу чи затіяти бійку та зірвати весілля. А Гриць, хоча вони на кілька років старші за нього, прийшовши з армії, побивав усіх трьох разом.

Тепер це називають хуліганством, а в ті часи хіба який похід у сусіднє село чи весілля обходилися без бійки своїх проти чужих. Якщо весілля пройшло тихо, то сват перед сватом уклонялись, розводили руками, ніби виправдовуючись: «Звиняйте, що без бійки...» Знавали його важку руку парубки з навколишніх сіл. Знавала і ніжну жіноча половина. Працьовитий, фізично здоровий від природи, він і до цього був не лінивий. Не одна молодиця, проводжаючи його, заплакала, вдячна за щастя, хоч би дуже коротке, та пусту сулію в комору понесла.

У кінці села, як правило, живуть найкрасивіші дівчата, то ж хіба Гриць міг пройти мимо крайньої хати, де жила дівчина з таким прекрасним іменем — Надія! А вона тихою вдачею і приворожила. Так його доля поєдналася з шанованою в селі сім'єю Щиголів.

З Надією виїхав він до Євпаторії, де працювали на будівництві. Перед вступом до інституту я приїжджав до них, і вони розповідали, що як будівельники скоро можуть отримати житло. Уже навчаючись в інституті, дізнаюся, що знову повернулись в село. Запитую: «Чого повернувся?»

— Та ти знаєш, якщо відверто, то я там і не наїдався. Що мені та тарілка супу, «второє» та компот в їдальні!?

По сусідству в селі біля батьків Григорія жили родичі директора міжколгоспного комбикормового заводу — Віктора Григоровича Краєвського. Григорій мав права водія, тож той узяв його водієм самоскиду. Був у пошані та довірі у директора. Той, як представник одного із найбільш важливих підприємств, був членом районного комітету партії. Проте, щоб бути у курсі всіх питань у районі, йому потрібен був і свій чоловік у районному виконавчому комітеті.

В. Краєвський попередив Григорія, що йому буде запропоновано додаткову, почесну роботу, і щоб Григорій не відмовлявся.

Справді, через кілька днів його викликали до секретаря райкому партії. Григорій не був членом партії, проте в ті роки кадри без райкому не підбирали. Секретар привітав і сказав: «Ви

добре працюєте, про вас непогані відгуки. Є думка ввести вас до складу виконавчого комітету районної ради народних депутатів. Як ви до цього ставитесь?»

На той час далекий від політики Григорій розповідав: «Я одразу ж подумав: склад виконкому. Так, бував я у тому складі. Там же ж крім портретів керівників партії, транспарантів та лозунгів до свят нічого немає, й миші згризти нічого. Чим же там завідувати? Там і поживитись нічим». Вже ледь не зірвалось якесь безглузде запитання.

Побачивши його розгублену замисленість, секретар веде далі: «Не хвилюйтесь, це колективний орган, спочатку ввійдете у курс справ, потім і свою думку зможете висловлювати...»

Так Григорій став членом виконкому і пробув ним два строки підряд. Розповідав, що крім нього із простих трудівників до його складу входила ще одна доярка. Така була політика. Все освячувати волею народу.

Мабуть, за всі життєві труднощі його батькові Івану під кінець життя пощастило, і він в лотерею виграв «Москвича» та передав його Грицю. Років двадцять бігав той червоний «Москвич» дорогами району.

Одним з перших у районі він освоїв автоклав, у якому закривав у банки тушковане м'ясо. Хоч і йшли до комунізму, але дорогою ніхто не обіцяв годувати, тож він з тим автоклавом був нарозхват і в районного начальства, друзів та знайомих. Якось розповідав, що і мій батько запросив заколоти свиню та закрити на м'ясо. Вже впорались. Випили, закусили свіжиною, і батько запитує його:

— Грицю, ти скажи, що тобі за працю покласти в торбу?

— Дядьку, повірте, нічого не треба, я ледь не кожен день закриваю ці банки, тож хватає, та й з вашим сином я дружу.

— Дякую, але запропонувати тобі винагороду це обов'язок. А то буває, як у тому анекдоті. Одинокa молодиця під різними вигадками намагалась принадити чоловіка — колія. У черговий раз запросила забити кроля. Той прийшов, забив. Вона відразу ж засмажила того кроля, виставила пляшку самогонки. Він випив та тут же цього кроля сам і з'їв. Сидить, у зубах колупається. А жіночка до нього грайливо: «Оце і не знаю, як вам віддячити, чим оце заплатити за таке добро, яке ви зробили, нічого у мене крім себе немає...»

Той перестав колупатись, глянув у куток хати, де лежала шкурка забитого кроля, і каже:

— Якщо вже нема чим заплатити, то тоді шкурку візьму.

Згадка про цей анекдот може здатися зайвим відступом у спогадах про людину, якої вже немає, але й ним я хочу лише підкреслити, як він любив життя, але й не беріг його.

Маючи трудовий стаж, достатній для виходу на пенсію, але ще не досягши віку, коли її можна отримувати, він в останні роки не працював. Проте поросята, качки, кури, гуси, кролі в домашньому господарстві держалися на ньому.

Якось поскаржився на серце, сказавши, що це, мабуть, той ядерний «гептил» віддає. Розповів, що під час служби в армії в складі радянських військ у Німеччині він так приловчився, що вже з заплющеними очима робив навчальні заправки ракет. Проте довелось робити і бойові. Всіма армійськими нормативами за період служби дозволялося зробити тільки дві бойових заправки, бо це дуже позначалось на здоров'ї. Він їх зробив і вже мав демобілізуватися. Аж тут приїхало найвище керівництво з Москви перевіряти боєготовність, і його як спеціаліста високої кваліфікації, щоб бути впевненим у результаті, вмовили зробити і третю бойову заправку ядерних ракет, з чим він успішно справився. Хтозна, чи справився зовні сильний його організм?

Уже не маючи батьків, я завжди і сам, і з дружиною, приїжджаючи, зупинявся у нього. Його щира гостинність так відрізнялась від байдужості, що приїжджав як додому. Звичайно, у розмовах — спогади і тема про політику. Дивився та з простою селянською мудрістю коментував дебати, що транслювались по телебаченню. Проте, коли підходив час, говорив: «Ти дивись, а я піду... вони, ці парламентарі та політики, моїх свиней не нагодують...» Складаючи данину звичайній людській праці, скажу, може, й високі слова, що саме такі окремі особистості й забезпечують своєю копіткою працею найрізноманітніші державні інтереси.

Так, упоравшись по господарству, приліг відпочити і... Господь покликав до себе...

До своїх земляків, тих, хто знав його, хочу звернутися з дружнім християнським проханням, щоб мої спогади не судили суворо і зрозуміли правильно. Для тих, хто не знав його, я лише спробував дати хоч приблизне уявлення про свого товариша. Він не

був визначною для великого загалу людиною, і я не ідеалізував його. Він, як і належить смертному, пізнав радощі й прикрощі життя, був одним серед нас і залишив свій спомин. В одних більший, в інших менший. Виконавши прості життєві настанови, він виростив синів, побудував дім, посадив багато дерев, чим забезпечив подальше життя свого роду.

А те, що я лише частково тут пригадав про свого товариша, залишиться невисловлене назавжди та буде зі мною, я не зможу його викреслити з моєї Книги Буття. Скільки років приятелювання, така прив'язаність, таке взаєморозуміння і раптом цього вже немає...

Він відійшов, така була його доля. Шкода. Та тепер доцільно скористатися порадою давнього Сенеки і, не чекаючи розради: «...докласти зусиль, аби більше радіти з того, що в тебе був такий приятель, аніж плакати над тим, що ти його втратив. Але люди переважно не враховують, скільки вони скористалися, як багато зазнали радості... Задовольнімося ж тим, що вже почерпнули, якщо черпали, бува, не дірявою душею, крізь яку тікає все, що лиш у неї потрапило».

СОЛДАТСЬКИМ ВДОВАМ

На жаль, за природним плином часу, нині свою 65-ту весну Перемоги зустрічали лише 113 жителів району, учасників бойових дій у тій жорстокій, з величезними жертвами, та все ж переможній для нас війні. Їм, переможцям, у першу чергу — наша любов і шана.

Написав «у першу чергу», і одразу ж подумав: «А чи може бути черга в пошані до тих, хто безпосередньо доклав усіх сил, щоб здобути ту Перемогу?»

Батьківщина-мати! Саме з матір'ю-жінкою ми її порівнюємо, коли хочемо передати свої найщиріші почуття. Тож згадаймо і шанобливо поклонімося ще живим солдатським вдовам, які проживають у районі, жінкам, чоловіки яких загинули на війні, а вони так і не вийшли знову заміж, не створили нової сім'ї.

Скільки їх було в той повоєнний час? Нашому народу не раз доводилося воювати, і завжди говорили, що Бог благословить того, хто візьме вдову в час війни. Та по тій війні жертви чоловіків були незліченні. Фізично й арифметично не вистачало чоловіків, природа

не добирала, не могла заповнити водночас ті жертви. Жорстока арифметика, та така, на жаль, правда життя. Але чи можна стверджувати, що це — належна правда, що така правда потрібна? Адже природа так живе, розвивається, що чоловік і жінка мають бути вкупі, тоді любов, тоді радість гармонії життя.

Саме на таку гармонію сподівались жінки. І в них було весілля, і на подвір'ї грала музика. Це було цілком природно, вони, як і всі люди на землі, мали право кохати і бути коханими.

Щастя-щастя! Та що не минає?.. А вік — як маків цвіт. Скільки-то трапляється такого, на що ніколи й не сподівалися! Скільки сподіваного так і не збулося! Дав Бог те коротке кохання, та лиха доля лиху дорогу показала, то й пропало воно...

Доля більшості жінок того покоління — проводити чоловіків на війну. Звісно, мали побоювання, що йдуть і можуть не повернутися. Та все ж, ідучи на битву, загадують не смерть, а надію й перемогу. Надія завжди з ними. Коли б ніхто не повертався з поля бою, ніхто б і не пішов ніколи на битву. Людей завжди веде надія. Не відібрати в них минулого, але ж як легко позбавити їх майбуття! Смерть шумить косою кожному зосібно, і кожний з рідних, кого вона зачепила своїм крилом, у розпачі запитував, чому саме йому такою мірою відміряно?

Досі в пам'яті цих жінок, як, отримавши похоронку, душа краялася од горя, рвалася на шмаття, як билися в розпачі об сиру землю — неутішні, уже без надії на повернення тих, що були їхньою любов'ю. Та невже, невже ж і як же жити?! Як жити, не бачачи їхньої могили?

Та плач, хоч і цілий океан-море наплач, а лиха ні обійдеш, ні об'їдеш. Треба було жити, працювати на Перемогу, ставити на ноги дітей. Воєнна днина гуртувала людей. Для всіх тоді було одне горе. Саме так — однакове, бо навіть той, хто уникнув біди, міг її зазнати. Та все ж своє горе найважче. Саме про таких, як вони, ще з сивої давнини в народі співають ту сумну пісню:

Ой біда, біда
чайці-небозі,
що вивела чаєняток
при битій дорозі...

...Як не кричати, як не літати? Дітки маленькі, а я їхня мати!

...Не замкнулась у своєму горі Зінаїда Яківна Калениченко 1914 року народження, котра в серпні 1941-го провела на війну

свого чоловіка Степана Гавриловича Фурсу. Ждала з перемогою, не втрачала надії на зустріч іще довгі роки після того, як у 1946 році отримала повідомлення, що той пропав безвісти. Весь час вона, вчителька, своїм власним прикладом, вселяла надію іншим вдовам та передавала свій педагогічний досвід їхнім дітям, прагнучи виховувати в них любов до Батьківщини, за яку полягли їхні батьки. А він у неї значний, адже ще до війни працювала вчителем молодших класів В.-Бурлуцької середньої школи. За прикладом матері вчителем стала і її донька — Лариса Степанівна, 1941 року народження. Досить вдумливо поглянути на дати. Їй дев'яносто шість! Скільки з них одиноких, безсонних ночей?...

А доля Клавдії Юхимівни Мирошникової, 1917 року народження, з Підсереднього? Чоловік — Черняк Іван Кирилович, наводчик протитанкової гармати, загинув у 1943-му. В тому ж 43-му похоронила і доньку. Радістю був син — Олександр, та й він уже помер. Знову сама...

У Приколотному на залізниці працювала Анастасія Андріївна Типцова, 1922 р. н. Скільки поїздів зустрічала та проводжала вона, zostавшись з донькою на руках, з надією очікуючи свого чоловіка-морняка, що десь там, у Севастополі, пропав безвісти?

У перші дні війни був призваний до лав армії чоловік Анастасії Костянтинівни Плужник, 1917 р. н., — Іван Борисович. Десь там, під Воронежем, він загинув у 1943 році. В 46-му їй довелося поховати і сина. Маючи лише початкову освіту, все життя пропрацювала в колгоспі села Плоске дояркою, ланковою, кухаркою. Виховала доньку Любу, 1941-го року народження.

Орденom Вітчизняної війни другого ступеню під час війни був нагороджений Микола Борисович Бабак, та не судилося йому зустріти День Перемоги — загинув 12 лютого 44-го в бою за село Ленінське Апостолівського району Дніпропетровської області. Вдумайтеся в назви: Ленінське і Апостолівський. Це тепер, пишучи нову історію, їх можна зіставляти, а тоді не задумувалась над цим Катерина Олександрівна Бабак, тримаючи на руках сина Володимира, 1942 року народження. Після війни працювала в «Червоному Партизані», а з 1955 року — продавцем магазину. До військової нагороди чоловіка додала свої трудові «1941–1945 — нагорода за доблесний труд», «Ветеран праці». І нині вона проживає в селі Аркушине по вул. Миру, 8. Мирного Вам неба, Катерино Олександрівно!

На прикладі життя Пелагеї Михайлівни Стеценко, 1919 року народження, жительки села Хатнє, можна стверджувати, що природа залічує ті незліченні людські жертви. Народила вона своєму судженому, Якову Євстархієвичу, сина Анатолія і в тому ж 41-му провела чоловіка на фронт. Чоловік пропав безвісти в 44-му, а син з невісткою після війни порадував матір трійкою дітей. Уже й син відійшов у світ інший, а Пелагея Михайлівна, проживаючи з невісткою Ганною, радіє чотирьом правнукам. У такій, нормально-життєвій прогресії могло поповнюватися населення країни, якби не було тієї війни. Скільки життів за ті роки війни обірвалося, молодих, красивих, що не нараділись сонячним дням, не дожили до сивих скронь, не діждались онуків?!

Анастасія Іванівна Петухова, 1916 р. н., все своє життя працювала в радгоспі «Федорівський». Чотирьох дітей залишив їй чоловік — гвардії рядовий Михайло Іванович Жилін, загинувши в 1943-му. Двійко їхніх дітей померли під час війни...

Шановні читачі! Я навмисно залишаю ці крапки та знаки запитань і окликів. Кожен з вас по-своєму, у думках, може додати на їхнє місце більшого, нелегкого життєвого змісту.

Навік пішли чоловіки, вірні військовій клятві, а вони, згорьовані матері, сестри та дочки, залишившись вірними їхній пам'яті, і за них, і за себе винесли все те воєнне й повоєнне лихоліття. Гірку чашу довелось їм спити. Здебільшого ні на кого, крім самих себе, не покладалися, створювали благодать і сімейний затишок самі, для себе й для дітей..

Я не пишу їхню біографію, хоча вони цього заслуговують, а тільки вдаюся до узагальнень, до своїх спогадів. Кожен з повоєнного покоління, неупереджено поглянувши на той час, може згадати і розповісти більш-менш цікаво про непросту долю жінок — солдатських вдів. Вони як докір тій війні, яка роз'єднала те, що природа споконвіку єднає для продовження життя.

Довелось жінкам самим і сапу гострити, і косу мантачити, і важкий тягар, — у прямому сенсі цього слова, — нести на своїх плечах. Їм і на думку не спадало пуститися в мандри, побувати в санаторіях чи якоюсь іншою забаганкою розважитись. Усе для дітей, їх підняти на ноги..

Моя мати була ровесницею жінок, про яких описую, — 1921 року народження, та й сам я виріс у селі, бачив їхню працю, а в шкільні роки, на легкі сільськогосподарські роботи в ланці, іноді й

ходив за неї. Пам'ятаю, як збирали, підкопуючи копачем та ножами, — чомусь їх називали «кісками», — очищали, вручну, буртували і ряднами вантажили на автомашини та причепа цукровий буряк. Батько-фронтвик у дощову осінь, коли, незважаючи на погоду, доводилось збирати той буряк, говорив:

— Для нас у війну був Білоруський фронт з його болотами, а для жінок — оцей буряк, то ще й не сказати, кому було легше.

Терпіли жінки, винесли на своїх плечах, відбудували державу, виростили дітей. А особистого, простого жіночого щастя, радості нового сімейного життя не знайшли. Так і zostалися вірними тому, своєму першому коханню, воно сяє їм ціле життя й, мабуть, згасне тільки над могилами. Для них пам'ять про своїх єдиних, суджених не канула в безвість, не зникла, не перетворилася в ніщо. На їхній вік залишилися спогади, що з кожним травнем по особливому ятрьуть душі, збуджують у пам'яті образи, вони й досі бачать їх, своїх молодих чоловіків, що пішли з життя, а ще й не жили, недолюбивши, не допаливши останньої цигарки.

Їхнє особисте горе, як було, так і зосталося з тієї війни, як доля. В них не було іншої ради, як прийняти його, покійрно витерпіти. Саме в цьому й полягає мужність та буденний героїзм цих жінок із землі Бурлуцької, як і мільйонів інших простих жінок.

Значно затьмарило те особисте горе їхнє буття, та все ж вони жили життям країни і досі вболівають за її подальшу долю, хоч передали свободу, захищену їхніми загиблими чоловіками, у руки політиків. А воно... Он, як повернулося! Шкода говорити! Не просто їм збагнути, що нині все оцінюється грішми! У них проста, зажурлива старість, і до почуття самотності вони вже давно звикли, і воно їх не дуже гнітить.

Переїмімося долею цих простих жінок і побажаймо їм ще довго жити, хоча невблаганні роки все частіше викликають таких, як вони, звідси, з-поміж нас, як за списком. Та все ж ніхто не є вже таким старим, щоб не мав права сподіватись хоча б ще на один день. А день — це крок життя. Нехай для них він буде легким!

ОДИН ЛИШЕ БІЙ

Написати про цю просту, скромну жінку мене наштовхнула книга К. О. Оковитої «Ратоборці землі бурлуцької». В ній серед імен учасників бойових дій знайшов зовсім коротеньку довідку:

«Скидан Ганна Кирилівна, 1923 року народження. Призвана до армії в 1943 році. Зарахована до складу 153-го гвардійського полку. У боях під Великими Луками була тяжко поранена. Після лікування в госпіталі в 1944 році повернулася додому. Нагороди: орден Вітчизняної війни, медаль «За перемогу над Німеччиною».

На невеличкій фотографії воєнних років відкрите обличчя молодої дівчини, кучеряве волосся з-під берета, польова солдатська гімнастерка. Знаючи цю жінку, вгадую на тій фотографії риси обличчя своєї сусідки по будинку на вул. Радянській, у районному центрі, в якому проживав із сім'єю в 1987–1997 роках. Моя менша донька Ганна і її внучка Юлія не те що однолітки — народилися одного дня. То ж по-сусідському, запросто, спілкувалися. Та якось не випадала нагода розпитати про її фронтове минуле. Тож нещодавно з букетиком ранніх весняних квітів завітав у гості.

Щиро зізнаюся, що готувався почути багато про ті воєнні роки, а почув: «Що ж мені розповідати про ту війну, коли про неї вже стільки сказано?..»

У простій, невимушеній бесіді давніх сусідів, коли не треба дошукуватись висловів, дізнався, що до війни Ганна Кирилівна закінчила 7 класів у Петровському. Коли приєднали Західну Україну, переїхала у Львів до брата, який був військовим, працювала там на пошті. А як почалась уже війна з німцями, то повернулася назад на Великобурлуку. Коли німці підходили до Великого Бурлука, то радянські військові залучали до копання окопів. Було таке, що ще копали, а тут уже й німці. Городами тікали додому. Коли німці окупували, то виганяли на роботу. Взимку працювали на аеродромі. Згрібали сніг і робили насипи-капоніри, в яких німці маскували літаки...

Коли в 1943 році вже остаточно повернулися наші, то в першу чергу призвали хлопців, а через деякий час викликали до військкомату і її та ще чотирьох дівчат. Серед них була Ганна Іванівна Паніна, Галина Юхимівна Криничанська. У Полтаві всіх розподілили і чотирма вагонами відправили на інший фронт. Мабуть, тому, що була незаміжня і раніше працювала на пошті, потрапила до школи зв'язківців. Там відбирали вже за здібностями. Г. І. Паніна потрапила на навчання зв'язківцем пересувної радіостанції, розміщеної на автомобілі. Г. Ю. Криничанська — на роботу в їдальні, а вона — до радистів. Війна — там усі були потрібні. Можна говорити, що, працюючи в їдальні, безпечніше

воювати. Та було так, що поки під'їде польова кухня до окопів, а там уже половини бійців немає... відвоювалися.

З довідки, виданої командуванням військової частини, польова пошта № 57398, дізнаюсь, що червоноармієць Г. К. Василенко (дівоче прізвище) перебувала на військовій службі з 10 червня 1943 року помічником радиста.

Школа та була біля самого фронту десь біля Великих Лук у Псковській області. Фронт там вирівнявся, і довгий час наступу на цій ділянці фронту не було, аж до весни 1944 року.

Ганна Кирилівна була в цій школі шість місяців. Одних відправляли на фронт, іншими поповнювалися. Розташовувалися недалеко від лінії фронту, то часто німці бомбили з літаків. Під одну з бомбових атак попала її подруга. Розірвало на шматки. Тільки нутроші по деревах та кущах позбирали і поховали. Мабуть, та дівчина писала матері про те, що служить разом з Ганною, то після «похоронки» мати написала їй листа, в якому запитувала, де та як ту поховали. Хіба могла Ганна написати і так убитій горем матері, що тіло її дочки по шматочках збирали, що лише останки відали землі... Відписала, що гарно поховали, з усіма почестями.

Я побачив, що, розповідаючи це, Ганна Кирилівна ще й досі відчуває те почуття пережитого. Ніби зримо постала картина, що її не кожний чоловік може знести. Молодій дівчині, яка тільки збиралася жити, не хотілося вмирати, думалось про своє майбутнє, а крім того до почуття домішувався й страх, щоб її не спіткало таке лихо.

З військового енциклопедичного словника дізнаюсь, що лінія фронту неподалік Великих Лук лишалася стабільною до 23 грудня 1943 року.

Та ось 10 березня 1944 року і їхній фронт рушив уперед. У першому ж бою, біжачи з гвинтівкою за радистом, що ніс рацію на плечах, почула вибух і відразу ж відчула, як сіпонуло в коліні... Впала. Лежачи на снігу, подумала, що ще легко відбулась, а могло бути, як з подругою... Допоки під'їхали на санях санітари, нога вже розпухла, довелось розрізати ватні штани, щоб хоч перебинтувати, спинити кровотечу.

Потім був евакогоспіталь. Відправили подалі від фронту, аж у Татарію. Там зробили операцію.

У вицвілій від років виписці з історії хвороби вказано: «10 березня 1944 року в боях за Радянську Батьківщину червоноармієць

Василенко Г. К. була тяжко поранена. Після сліпого осколочного поранення та ускладненого гнійного артрити...»

Ще шість місяців у госпіталі.. Ось і вся її війна. Коли виписували, то зробили рентген і виявили у тілі осколок. Знову хотіли різати, та не наважилася, щоб гірше не було. Сказала, що на батьківщині, в Харкові, теж непогані лікарі, якщо турбуватиме той хвалений німцями «крупнівський метал», тоді й виріжуть. Так досі й носить його в своєму тілі. На непогоду турбує, часом і болить, та вже звикла.

Підлікувавшись, повернулася до Великого Бурлука. Хоч і з серйозним пораненням, та працювала у відділі соціального забезпечення рядовим працівником. Після війни чоловіків було небагато. Заздрила кожній закоханій парі, що гуляла вечорами... Особисте життя не склалося... Сама виховувала сина Юрія. Легше стало, коли отримала квартиру і син став опорою. Та й він відійшов в інший світ... Чомусь і тут порушено звичний хід життя, коли сталим є те, що діти ховають батьків, а їй — навпаки...

Витерши сльозу, Ганна Кирилівна розповідає про онучку. Радіє і водночас переймається звичними життєвими тривогами за майбутнє онучки Юлії — закінчує університет, та чи знайде роботу. Такий час нині... З прикрістю констатує, що патріотизм, самопожертва — слова, що так швидко втратили свою вагу і сенс, і фронтовиків здебільшого вшановують під річниці.

Невістка тепер як рідна дочка, заступник директора школи, Алла Вікторівна, що була присутня при розмові, висловила, що мати ще й досі там, на тій війні, часто згадує, не може збутися думок про той шалений ураган смерті й руйнації, що і її зачепив своїм важким крилом...

— Ось така моя війна, — скрушно зітхає Ганна Кирилівна і веде далі, — один той бій, та біль на все життя... Мабуть, не буде вам про що писати, така проста моя доля...

А й справді! Ніби нічого незвичного, героїчного не почув. Новим було хіба те, що до лав армії після звільнення окупованої території призивали дівчат, і вони навіть не думали відмовитись. Вони на тій війні робили те саме, що й чоловіки.

Один бій тієї війни, але не меншає його значення. Так було, чи потрапив хтось у смертельну купіль, як у воду біля берега, чи на самісіньку середину величезного моря війни, все одно мусив плавати і там, тоді на це не було ради.

Нелегка доля, та не вважає Ганна Кирилівна своє життя безцільним. Так їй судилося. Щоб прожити таке життя, на це теж потрібна мужність. Ще давні говорили, що в безпечну дорогу посилають лише слабких. Вона сильна, вона зважилась на важку дорогу, зробила свій крок до Перемоги. Її життєвий подвиг і подвиги таких, як вона, не втрачають вартості. Вклоняюся великим їхнім рокам!

ЯК НА РІК ПОРОЗУМНІШАВ

Десь на початку 80-х років минулого століття розслідував справу, яка багато чого мене самого навчила, запам'яталася кількома повчальними моментами.

Ровесником мого батька на той час був Олексій Іванович (прізвище навмисно не називаю), коли він, після четвертої судимості, разом з багатодітною сім'єю приїхав у село та отримав безоплатно трикімнатну квартиру.

Здавалося, живи, зав'язуй з минулим, відходь від того злочинського життя. Непоганий тесля, він міг би заробляти не тільки в радгоспі. Проте, не проста людська подоба. Влаштувався сам, так і дружка, з яким відбував останнє покарання, вирішив влаштувати. Дружок Олександр, хоча й на цілих 30 років молодший від нього, уже теж тричі судимий. Нібито теж хотів влаштувати власне життя. Приїхав пізньої осені, та не сам, а з молодою коханкою, козачкою з Ростова. Білява, статна, вища від нього. Нічого дивного в тому немає. Мабуть, і їх з'єднало те почуття, якому всі літа покірні, поєднало так, що вона повірила і, ще не оформивши шлюб, вже вагітною, приїхала з ним у село.

Думалось, що отак зразу влаштується життя. Але вільних квартир не було. Керівник радгоспу, знаючи, до кого той приїхав, запропонував спочатку пожити на найманій квартирі, оформити шлюб, показати себе. А там буде видно.

Така перспектива не влаштовувала Олександра. Тож за тиждень у Олександра Івановича гармидер. Але гроші мають властивість кінчатися. Пішли скарги жителів села на крадіжки свійської птиці, кролів.

Задумали від'їжджати назад у Ростов. На дорогу вирішив «підломити» магазин. Як там насправді було, не знаю, але суть у тому, що Олександра затримали прямо в магазині, а

тринадцятирічного сина господаря, до якого він приїхав, біля магазину, коли той складав крам у сумки.

Своєрідне було затримання. Вже глибокої ночі один з активних помічників дільничного інспектора міліції разом зі своїм товаришем поверталися з клубу. Грязюка по коліна. Раптом — «дзень». Одразу зрозумів, що грабують магазин. Товаришеві наказав бігти по дільничного, а сам, роззувшись, босоніж до магазину. Піймав малого, пізнав, чий той, і сам через розбите вікно теж у магазин. «Стій, міліція!» Побачивши, що той кремезніший від нього, Олександр не став чинити опору. Посадивши його неподалік від себе, дружинник став чекати підмоги, а та все не йде та й не йде.

Осінь та босі ноги дають про себе знати. Тож крадій до нього:

— Я вже все одно не втечу, але бачу що й ти замерз. Давай хоч вип'ємо.

— Ні, не можна.

Посиділи ще. Нікого не чути.

— Та давай все ж таки вип'ємо. Все одно на мене спишуть. Давай за мій рахунок.

Грїтися потрібно, то ж той погодився. Так удвох пляшку коньяку і «приговорили». Вже й до другої був намір, коли тут міліціонер з людьми. Далі офіційне затримання, порушення кримінальної справи. До банальної крадіжки додається і втягнення неповнолітнього до злочинної діяльності. Справу передали мені. Малий зізнався, що разом з Олександром напередодні крадіжки з магазину вкрали і 15 кролів у однієї громадянки.

Звичайно ж, я з'ясував, чи не послав було його батько на це діло. Та син виявився не з нащадків Павлика Морозова, а я, підозрюючи, що без дозволу батька малий на це б не пішов, не став розкручувати його на свідчення проти батька. Хоча, якби захотів, то зумів би «розколоти». Розумів, що одного його зізнання буде замало. Малого не арештуєш, він ще не досяг віку. з якого настає кримінальна відповідальність. Якщо зізнається, то потрібно проводити очні ставки. Зрозуміло, що на них неповнолітній «попливе», а арештовувати лише на його непевних показах чотири рази судимого батька, у крайньому випадку, з мого боку, дуже ризиковано. Найліпше, що могло з цього бути, то це просте направлення справи судом для дорозслідування. Хто розслідував справи, той розуміє, що за тим буває.

Хай дарують мені ті, які стоять за букву закону. Я ж знаю, що є ще і дух закону. Тож скористався правом слідчого оцінювати докази з свого власного сумління. Нехай буде так, як каже малий. Допит батька підвожу під його покази. Відчув, що батько це зразу зрозумів, а затриманий Олександр наполягає, що саме батько послав його та малого в магазин.

У таких випадках для усунення протиріч є така слідча дія, як очна ставка. Проводжу і її. З нульовим результатом. Кожен з учасників наполягає на своїх показаннях. Даю їм можливість кожному окремо перечитати записані свідчення та підписати протокол.

Тут Олександр до старого:

— Так ти хоч закурити приніс?

— Та приніс.

— Громадянине слідчий, дозвольте закурити.

Дозволяю. Перед моїми очима закурили. Покурили та й виходимо. Конвой обшукав затриманого. Нічого не знайшли.

Поки я там з конвоєм розбирався, старий очікує мене на лавочці біля райвідділу міліції.

— Я бачу, що ви із своєї доброти йдете мені на зустріч. Розумію що і малого судить не будуть, то ж візьміть оце, я його ще не розкривав, довіряю вам.

Протягує мені коробку сірників. Беру, а в ній загорнута в поліетиленову плівку записка. «Малява», на жаргоні судимих. Розкриваю і з неї дізнаюся, що Олександр усе зрозумів. Не буде тягти за собою ні малого, ні старого. Все візьме на себе, а за це, «на зоні», його потрібно «підігрівати», тобто підгодовувати посилками-передачами. Інакше здасть.

З почерку зрозуміло, що писав Олександр. Перед старим злодієм я, як хлопчак, почервонів. Отак провести. На моїх очах обмінялись коробками сірників...

— Це тільки з поваги до вас.

— Ви правильно розумієте свою роль у цьому ділі. Іншого разу я, можливо, не буду таким делікатним, а за цю «маляву» дуже вам вдячний. Дякую, буде наука.

Міг би відчитати керівника конвою за погано проведений обшук, та не став. Для них це не наука. Мені потрібно вчитись.

Зрозуміло, на подальших допитах затриманому й не натякнув і виду не подав, що знаю про «маляву». А тут і козачка просить дати

їй побачення, бо хоче повернутись назад до рідних, та не знає, де той подівав ключі від помешкання в Ростові.

У своїй присутності після допиту дозволяю їм переговорити між собою. Він у легких спортивних штанях та футболці. Вона, незважаючи на помітні ознаки вагітності, струнка, вища за нього зростом. Обнялись, стоять у кутку слідчої кімнати.

Сиджу, для годиться гортаю матеріали справи. Завжди якось ніяково почуваш себе при таких, суто інтимних розмовах, відчуваєш, що тут зайвий.. Проте чую, що справді розмовляють про ті ключі. Далі вона йому дорікає, що, як дурепа, повірила, а він виявився звичайним злодюжкою. А їй уже й народить доведеться.

Нагадую, що пора закінчувати, а вони все стоять, обнявшись. Яюсь і не врахував, що тіла молоді і камера не місце для обіймів. Та тут, відсторонюючи його від себе, закінчує козачка:

— Що ти оце трешся до мене. Он уже й між штанів збурилось. — І, проводячи рукою, якось гірко-скептично каже: — Зав'язи на вузол. На років п'ять зав'язи, доки ще така дурепа, як я, знайдеться.

Глянув я на неї і побачив не посмішку, а як з-під повік, вирвавшись назовні від усвідомлення безглуздості становища, мов перлисті краплини жалю, почали капати на долівку гіркі сльози...

Перевів погляд і на нього. Без слів зрозумів, що тільки тепер до нього дійшло. Відчувалось, що він бачить мою недоречну присутність, і якось розгублено хотів щось сказати, видавити з себе посмішку, але вона була дуже силуваною, виявляла багато почуттів, серед яких і розуміння правоти жінки. Тут і справді, зав'язуй.

Справу закінчив швидко. Знайомлячись з її матеріалами, перечитуючи перелік речей, що були передані ним з магазину крізь розбите вікно, Олександр зауважив, що одну пляшку коньяку потрібно викреслити. Він же її разом з дружинником випив.

Звичайно, цього не було в протоколах допиту. Не писав тому, що не знав, та й досі не знаю, як же кваліфікувати та на чий рахунок віднести оте спільне розпиття. Нагадав Олександр: «Ти ж обіцяв, що це буде за твій рахунок». Погодився. Бувають речі, які не для протоколу.

Справа пройшла в суді без ускладнень. Проте, з сім'єю старого мені довелось зустрітись ще раз. При тій першій справі я не був у них на квартирі, а під час розслідування іншої довелось.

Довелось тому, що справа стосувалась розбещення неповнолітніх і не ким-небудь, а своїм рідним батьком. Десь там у нього були рештки порядності, та заливались вони алкоголем, і тоді витворяв таке, що описувати не хочеться. Обставини, за яких було учинено злочин, такі, що й оповідати про них непристойно. Після цього випадку у мене до нього стільки жалю, скільки й огиди. За таке в моральному кодексі немає обставин, які пом'якшують провину.

З дітьми, у присутності педагогів, проводив відтворення місця події. Я знав, що старий, серед інших статей, раніше був судимий за підробку печаток і штампів. Тут потрібно володіти не тільки художньою майстерністю, а й графікою. У квартирі побачив графічну картину. Як автопортрет — зображення ув'язненого, який у «зеківській» робі сидить на «шконці», із задумливим поглядом. Виконана картина майстерно, та все ж відчувався в ній якийсь зіпсований художній смак. Враження таке, що автор хотів показати себе кращим, ніж він є насправді.

При черговому допиті кажу йому про своє враження від картини. У довірливій розмові він розповідає, що був непоганим художником. Давалась графіка, проте якось не склалося в житті. Винити нікого, тільки себе. На мене зла не тримає. Каже, що це жінка підговорила дітей свідчити проти нього, та розуміє, що тепер не відвертітись. Переживає, що за такою ганебною статтею буде «чалитись» — відбувати покарання. Якось пожвавився і прохає мене поміняти йому статтю на хуліганство.

Відповідаю, що за статтею за хуліганство покарання до 5 років, а за розбещення неповнолітніх тільки до 3-х років. То ж не має сенсу міняти.

З жалем, але з впевненістю чоловіка, який дещо бачив у житті, він каже:

— Люди з тямом в голові повинні зрозуміти, а ви ж людина розумна. Ви ще, мабуть, не розумієте вартості статті. Це ж я тепер, дякуючи, що за плечима «чотири ходки в зону», в камері, на «общаку», пояснюю, що це там жінка мене оббріхує. Тож мене поки що не чіпають. А як отримаю «оббрехалівку» — так називають обвинувальний висновок, то ж не врятуюсь, «закукурікаю». Мабуть, справді, Бог може дати людям кілька розумів. Один — з яким породила матір, другий — від науки, третій — від життя. У мене, мабуть, не має жодного, навіть той, що

від матері, не розвився. Може, від природи я мав бути хороша людина, та, як бачите, не такий. А ви ще й досі сприймаєте світ ідеальним, мрійливо до нього ставитесь. Розплющте очі, він набагато суворіший, ніж до цього знали і уявляєте.

— Можливо, та я все ж не буду дивитися на нього крізь окуляри, які ви мені пропонуєте. Вашими очима я його не хочу сприймати. Ви ровесник мого батька, але... Якби я не був упевнений у вашій вині, то ви б отут не сиділи. Скоєне вами для мене незрозуміле і непростиме у вашому віці.

— Не ображайтесь, мабуть, справді, в житті кожному своє.

Тут і я зрозумів, що переді мною майбутній «опущений». Тоді я тільки чув про таких, а під кінець служби в прокуратурі 5 років працював у нагляді за додержанням законів у місцях позбавлення волі, то бачив і таких. Люди, яких не поважають самі засуджені, викликають якесь подвійне відчуття. Серед них — почуття найнижчого ступеню людської гідності. Навіть засуджені, для осіб за такою категорією справ вважають ганьбою не покарання, а сам злочин. Навіть «зеки» вважають їх злішими й дурнішими, ніж решта людей. І щоб не сприймало тюремне керівництво, така вже їхня ідеологія.

— Єдине, що мене може врятувати, — вів далі старий, — то це те, що я художник. А художник, він і «на зоні» художник, ким би офіційно не рахувався.

Не змінив я статті старому і не знаю його подальшої долі. Єдине, що відомо, то це те, що сім'я виїхала з села. А чи зав'язав він і його товариш з минулим? Теж невідомо, та чомусь думається, що він як людина із зіпсованим художнім смаком так само зіпсований і в своєму особистому житті.

Працюючи в спецпрокуратурі, з цікавістю заходив до художніх майстерень «на зонах». Збирав деякі репродукції з картин відомих художників і в місцях позбавлення волі давав перемальовувати. Так, як вони написані в колоніях, ці картини я жартома називаю «колоніальним мистецтвом». Серед них є не просто красиві, а й справді художні, але тільки я розумію, знаю, що це майстерно виконана підробка. Нехай не ображаються на мене колишні мої підопічні з нагляду, але оригінали писали люди з більш світлою, не зіпсованою власним життям совістю.

А художник, він завжди залишається художником за фахом. Великий художник додає до фаху ще й душу. Що світліша душа, то величніша картина.

Є в мене знайомий художник Микола Захарович Власенко. Його художня майстерня раніше була на вулиці Пушкінській, у центрі Києва в будинку, де проживав партизанський ватажок Медведєв та композитор О. Білаш.

Микола Захарович, як і я, ще десь із кінця 70-х років знайомий з Л. М. Черновецьким — нинішнім мером столиці, коли той ще працював у прокуратурі міста Києва слідчим. Часто там, у майстерні, були «творчі зустрічі». Хто тоді міг подумати, як доля може повернути. Коли Леонід Михайлович став мером, пропонував йому бути завідувачем особистої художньої галереї. Як чоловік вільної професії, не погодився.

А там, на Пушкінській, з приємністю познайомився з онучкою знаменитого на весь світ українського композитора Олександра Білаша — Оксаною. «Два кольори» на слова Дмитра Павличка припали на 1964 рік. Чи думав я, зачарований тоді цією піснею і музикою, що в зрілому віці буду розмовляти про кольори життя з онучкою знаменитого композитора? Вона візажист, а це, в першу чергу, художник, що знає секрети дивного перетворення будь-якої жінки на справжню красуню, малюючи не на полотні, а на обличчі. Адже деякі люди від природи вродливі, а деякі ні, і було б неправильно думати, що нічого тут уже не поробиш, ніяк цьому не зарадиш. Навіть невродлива жінка завдяки вдалій зачісці або косметиці може стати якщо не гарною, то принаймні симпатичною.

Хоч раз на рік та зустрічаємося з Миколою Захаровичем. Він так і говорив мені: «Я відчуваю, що ти приїхав у столицю виговоритись, тобі ніби недостає спілкування. (Я ж тоді ще не писав). Людині потрібне спілкування. Так і художнику потрібен новий пейзаж, нове обличчя».

Як він уміє вибрати цікаве обличчя і своєрідно підійти! Якимось уже проводжав мене на вокзал. Під час руху в метро побачив красиву жінку і тягне мене за рукав, мовляв, дуже характерний тип обличчя, необхідно познайомитися. Підійшли: «Пробачте, ви така красива жінка, мабуть, киянка, адже лише в Києві отак випадково зустрінеш красиву жінку». Та зашарілась, а він стиха, довірливо нахилившись до плеча, відрекомендовується як художник, витягує свою візитку, вручає: «Не подумайте нічого лихого, я хотів би

намалювати ваш портрет, а коли у вас є час, то чи не могли б ви з нами посидіти біля вокзалу в кафе. Ми оце з товаришем, прокурором із села, продали на базарі мішок картоплі, та й думаємо, де б це нам випити коньячку та пригостити красиву жінку шампанським...»

Здебільшого його картини — це пейзажі та релігійна тематика. Розповідав, що пишається не тим, що за хорошу ціну його картини розійшлися по приватних колекціях, не тим, що жив у Франції, а грамотою Верховної Ради України за участь в оформленні меморіального музею Т. Г. Шевченка в Каневі.

У молоді роки — підводник. Здивувався, що я знаю пісню «На пирсе тихо в час ночной... Тебе известно лишь одной, когда усталая подлодка из глубины идет домой». Зрозуміло, що співаю я не раніше, ніж після 4-ї чарки...

А розмови були різні. Там же в художній майстерні якось допізна затрималися з Миколою Рябоконею — кандидатом фізико-технічних наук. Розмовляючи, спорожнили кілька ємностей, і коли він почав розповідати мені про теорію світлових хвиль, а я ще й задавати йому питання з цього приводу, то, зрозумівши ту «амплітуду коливань», запропонував:

— Миколо, мабуть, досить, а то ми тут з тобою і теорію Ейнштейна піддамо сумніву...

У майстерні на стіні — велика фотографія, де Микола Захарович разом з Президентом України В. А. Ющенком, його дружиною Катериною та їхньою дитиною.

Я розповів йому кілька емоційно напружених історій зі своєї практики, а він мені — анекдоти про художників, на зразок:

На виставці абстракціоніста такий, як я, каже:

— Що це ти таке намалював? Нічого не розумію.

— Це я так бачу, — відповідає художник.

— Якщо погано бачиш, то навіщо берешся малювати?

Або такий. Новий українець за великі гроші придбав картину Айвазовського. Каже, що оригінал. Запросив старого моряка. Той підійшов до картини, уважно придивляється з різних боків, постояв і каже, що це підробка.

— Не може бути. Авторитетні висновки експерта і таке інше. Хіба ти можеш оцінювати?

— Підробка. Біля справжнього Айвазовського мене закачує.

Якось повів і показав мені одну з перлин Києва — Пейзажну алею. Ніякий екскурсовод не зрівняється з тим, що він розповідав і на що звертав увагу. Ось там я, на відміну від тюремного художника, хотів бачити світ його очима, оцінювати, так як він, красоту, барвистість цього світу. Хотів би вміти зупинити це бачення хоч на мить, відобразивши його на картині так, щоб побачене тобою могли відчутти глядачі, дивлячись на це вже як на витвір мистецтва. Адже роботи художників пробуджують прагнення до прекрасного, спонукають замислитися над суттю буття, стверджують вічні загальнолюдські цінності, приносять людям радість спілкування з прекрасним. Та не обдарував мене Бог, щоб я це міг, хоча першим товаришем мого дитинства був одноліток Віктор Шевченко. Бачив, як він малював — і малює й досі, та не перейнявся.

Проходили біля міністерства економіки та з питань європейської інтеграції. Згадав, що, вийшовши в запас після служби в СБУ, там працює мій одногрупник — Віктор Богданов. Зустрілись. Познайомив їх. Виявилось, що Віктор теж так, для душі, малює. Пішли професійні розмови, хто і як натягує полотно на підрамник... Я запитав: «Вікторе, а чому в інституті не признавався, що малюєш?»

— Тобі признайся! Ти ж був серед активу, заступник старости групи, одразу примусив би стінгазету малювати...

А коли з'ясувалось, що крім цього вони ще й підводники, то розмову Віктор переніс у кафе, в якому полюбляє бувати Дмитро Гордон. Вміє цей популярний телеведучий роздмухати пам'ять так, що людина відкривається з усіх боків...

Почавши писати, я дав Миколі Захаровичу почитати свої перші проби пера.

— А для чого ти пишеш?

— Донести, адже і початківець має що сказати. Почуття таке, що не можу відмовчуватися. Навіть у слабенького письменника знайдеться не одне щось, варте уваги. А ще це, мабуть, потреба виразити себе.

— Мудрі кажуть, що справжнього мистецтва слова не буває і ніколи не буде без пізнання правди, але й пізнавши, неможливо виразити повну красу життя. Це стосується і малярства, і письменництва. То тільки бліда подоба цього прекрасного світу. Буває, закінчиш картину, і вона стоїть, мов жива. А спитати нічого

не можна, вона поважно мовчить. Тож, мабуть, були праві давні, коли казали, що маляреві приємніше малювати картину, ніж бачити її вже намальованою. Так само й написані твори. Ось ми з тобою порозмовляли і я відчуваю, що це нам було приємно і водночас повчально. А написати про це потрібно так, щоб той, хто прочитає, ніби відчув себе присутнім при нашій розмові, отоді це буде писемним мистецтвом. Тож твори! Розповідав ти слушно. Вчись передати це на папері.

Справді, коли щось своє повчальне згадаєш та з ученим чоловіком поговориш, то як на рік порозумнішав.

СТІЛЬКИ РОКІВ У СТРОЮ

Люди нашої професії заслуговують на щире, справедливе слово. Самі про себе вони пишуть досить рідко, хоча за родом діяльності пишуть дуже багато. До літературної творчості вдаються здебільшого, перебуваючи на пенсії. Та не так багато їхніх публікацій. Одна із книг — «Очищення». Написав її Анатолій Олександрович Соколов. Він 43 роки пропрацював у прокуратурі.

На початку мого трудового шляху в прокуратурі мені не поталанило мати з ним особисті контакти під час розслідування кримінальних справ. Проте відчував його авторитет як незмінного протягом значного проміжку часу керівника слідством прокуратури в м. Харкові.

Непрості, як він сам зазначає в книзі, були його «життєві та прокурорсько-слідчі обставини». До війни Анатолій Олександрович уже мав семирічну освіту, тож з початком війни, на підтвердження свого прізвища, прагнучи неба, став курсантом Вовчанської авіашколи. Старший сержант, бортмеханік ескадрильї. На фронті — з квітня 1942 року. Невдовзі був поранений. Після шпиталю — знову фронт. Він — уже заступник командира взводу, та 8 липня 1942 р. знову поранення. Стопа й стегно правої ноги скалічені, осколок під серцем. Лише декілька епізодів тієї війни, але не меншає їхнє значення. Його участь у тому останньому бою, коли він після загибелі командира, взявши на себе командування взводом, підняв своїх товаришів в атаку, Батьківщина відзначила орденом Слави 3 ступеня. Вісім місяців у шпиталі і повернення додому у рідний Харків, на жаль, інвалідом. А виповнився йому

лише 21 рік, і тепер своїм обов'язком він вважав витримати все, чого не міг уникнути.

Війна заступила дорогу до неба, та коли мужня людина зазнає невдачі чи коли якесь інше лихо впало на неї, така людина мужньо, наче в бойовому строю, захищає свою долю. Та й Бог дарував нам силу до певної міри керувати нашою власною долею. Ніби випадково Анатолій Олександрович побачив оголошення про набір слухачів і, ще спираючись на милицю, подав документи до юридичної школи. Та вже незабаром навчання стало для нього заочним. Призначили виконуючим обов'язків слідчого прокуратури Київського району м. Харкова. Вчили його, вчився й сам, а потім навчав і інших.

Як важливо буває в житті, коли перша твоя справа — не той млинець, що не вдався. Тоді одразу вселяється віра в свої можливості. Для Анатолія Олександровича простий, на двох аркушах паперу, акт перевірки облздороввіділу про недостачу постільної білизни, сорочок, ковдр став ниткою, розплутуючи яку, він зумів вийти на викриття зрадника, активного члена зондеркоманди, котрий проводив страту людей у місті під час окупації. Не тільки викрив, а й активно брав участь у затриманні, під час якого, вже в мирний для Харкова час, був знову поранений.

Мабуть, ще тоді він впевнено відчув, що це його робота — очищати суспільство від криміналітету, від тих, хто відверто, знахабніло порушує закон, зневажає людські стосунки. Про це і розповів у своїй книзі.

43 роки роботи в прокуратурі. Слідчий прокуратури Київського та Ленінського, прокурор Комінтернівського та Держинського районів, а з 1962 р. — заступник, перший заступник прокурора м. Харкова. Безпосередньо довів до завершення не одну резонансну справу. Він умів організувати розслідування і на прикладах вдалого розслідування вів практичні заняття в інституті Генеральної прокуратури, філія якого була в Харкові. Діяв за принципом: умієш сам — навчи іншого.

Як практика, відповідального за слідство, заступника прокурора і викладача курсів підвищення кваліфікації Анатолія Олександровича з пошаною згадують колишні слухачі. Без перебільшення можна сказати, що його настанови позитивно позначилися на їх подальшому службовому просуванні. Вони стали

професіоналами у слідчій справі, обійняли високі прокурорські посади як в Україні, так і за її межами.

Великим був авторитет А. О Соколова, у Москві вже йшлося про призначення його директором Харківських курсів підвищення кваліфікації прокурорських працівників. Та не склалося — інфаркт. Не працював півроку. Та, ставши на ноги, знову вернувся до проблем слідства — надто близький і мені предмет, про який розповідаю: свого часу працюючи прокурором слідчого управління прокуратури області, курував слідство міського відділу міліції, знаю, що це постійне напруження, адже в півтораamilйонному місті всього доволі. Те, про що пише Анатолій Олександрович «зі свого життя, слідчої роботи, яку він обожнює, вважає її творчою, самостійною і дуже відповідальною, насамперед перед самим собою», повчальне і нині. Він по праву цим пишається, адже багато справ, які він розслідував, увійшли до збірника слідчої практики, і на них вчилися інші.

Читачам журналу відомо, що я прихильно писав про Івана Григоровича Цесаренка, який був прокурором області в 1968–1986 рр. і брав мене на роботу Незвичну оцінку дає йому Анатолій Олександрович у своїй книзі. Не згладжує гострих кутів і не скупиться на жорсткі характеристики. Прочитавши перші рядки, я не міг не боронити своїх поглядів і вважав, що було б блюзнірством, опинившись у ролі свідка, промовчати і, наскільки це можливо, не стати на захист. Не мені бути суддею в такій справі, але серйозність обвинувачення я відчув. Та дочитавши, зрозумів, що вони обидва були особистостями.

Я знав Івана Григоровича здебільшого лише з офіційного боку, і він для мене був і буде за взірець. Два фронтовики. Вони працювали кожен на своїй посаді і водночас робили одну справу. Це про них слова поета Є. Євтушенка, можливо, у перекладі не так поетично, та суть відображають: «Нас не треба жаліти, адже й ми нікого не жаліли». Вони обидва силою закону очищали суспільство від злочинності і в конфлікті однакових інтересів могли різко поговорити. Після чергового з'ясування позицій Анатолій Олександрович, демонстративно грюкнувши дверима, покинув «нараду» і через деякий час, у віці 63 років, звільнився з прокуратури, хоч міг ще працювати і працювати.

Та все ж, попри особисті, не завжди люб'язні стосунки, Анатолій Олександрович знайшов у собі мужність не опуститися до

банальної образи і в своїй книзі визнав, що Іван Григорович Цесаренко: «знав свою справу, нічого не скажеш, прокурором області був більше за всіх. Підлеглі прокурори і слідчі працювали, і працювали непогано. Харківську область відзначали нерідко, як найкращу». У цих словах автор піднявся над особистим і в цьому — його правота. Всі ми різні за характерами. Безумовно, Іван Григорович був іншим. Не мені ставити тут крапки на «і», полишаю все на розсуд справедливих і безсторонніх читачів, особливо тих, хто особисто знав Івана Григоровича і знає Анатолія Олександровича. Адже ще давні мудреці говорили, що істина відкрита для всіх — ще ж ніхто її не огородив для себе. Хіба я можу їх судити і віддати комусь з них перевагу? Вони — фронтовики, ровесники мого батька. Я на них дивився і дивлюсь як на батьків. Один залишився в моїх особистих спогадах, а обидва вони залишили свій вагомий слід в історії прокуратури.

У нашій прокурорській роботі, наскільки мені підказують власні спостереження, серед співробітників бувають конфлікти. Життя — це завжди боротьба. Тим, хто злорадно сприймає конфлікти в нашій роботі, можна відповісти: ніщо не буває легким, коли воно велике. І все ж, якщо ми хочемо бути щасливими, взірцем для інших, слід іти дорогою справедливості і приязного ставлення один до одного. Тому що, як пише А. О. Соколов, життєві перипетії дарма не минають, легким видається слово тому, хто його кинув, але важким, у кого воно влучить.

Вернімось до книги «Очищення». Автор писав її за покликом душі, а ми, читачі, вже по-своєму розуміємо і оцінюємо.

Анатолій Олександрович розповідає, як на початку 1953 р. його звільнили з прокуратури, коли він розслідував справу, порушену КДБ. Вийшовши на те, що справу порушено за наклепом дружин працівників цього ж поважного органу, він як слідчий за рекомендацією приятеля, який працював там, де виникла ця справа, щоб не опинитися «там», на деякий час зник і був поновлений у прокуратурі лише після смерті Сталіна.

У наш час перманентної політичної боротьби, мабуть, не зайвими будуть поради Анатолія Олександровича про те, кому, що і як говорити. Згадує, що коли він працював прокурором Комінтернівського району, де здебільшого було робітниче населення, то перший секретар райкому рекомендував: «Не думай про те, як сказати, а думай про те, що сказати», а коли призначили

прокурором Дзержинського району, в якому переважали науково-дослідні та навчальні заклади, тобто район інтелігенції та студентства, інший секретар попередив, щоб «на виступах думав, як казати, а не що».

Моральний аспект людських стосунків завжди був і буде вагомим. У книзі звернув увагу на розповідь про одну кримінальну справу, частину якої розслідував Анатолій Олександрович. Тоді було встановлено, що розбещеній дружині одного з міністрів раз на тиждень доставляли бідон молока для її купання у ванні. А в зв'язку з тим, що тоді молока і дітям не вистачало, його знову зливали в той же бідон і відвозили до дитячого будинку...

Та чи на цей час ми очистились від таких і подібних випадків з боку як можновладців, так і нових «грошовитих господарів життя»? Безумовно, потрібно викривати такі аморальні випадки, та одним викриттям не допоможеш. Тут саме й потрібна допомога літератури, що вчить гуманізму, проголошує ідеал вільної, досконалої людини. Оповіді А. О. Соколова — це не просто спогади, це проба нової сили — сили друкованого слова. Адже саме слідчому, який часто стикався з проявами невмотивованої жорстокості й аморальності, притаманна глибока образа за людину, якою вона є, при гострій свідомості того, якою вона повинна бути. Можливо, ще дасть Бог, побачить світ, знайде свого читача і стане надбанням громадськості книга, яку пише Анатолій Олександрович. Натхнення йому на літературній ниві!

Звільнившись з прокуратури, Анатолій Олександрович уже в квітні 1986 р. був призначений директором Харківського філіалу курсів підвищення кваліфікації працівників юстиції СРСР і працював там до виходу на пенсію у віці 76 років.

Говорячи про ветеранів, ми здебільшого поблажливо до них ставимося. Мовляв, вони своє відпрацювали, а тепер — інший час. Час, можливо, інший, але досвід, принципи роботи і зримо, і незримо передаються, тому що без минулого не може бути майбутнього. Багато життєвих таємниць, що відкриваються нам лиш помалу, їм уже відомі. Вони нам потрібніші, ніж будь-хто, бо це люди, що прищеплюють молоді здатність правильно вимірювати й оцінювати факти і на своєму прикладі вчать її, як треба шанувати істину, дослухатися розуму й служити закону і народу.

Як пише сам Анатолій Олександрович, «не тільки тому, що пропрацював у прокуратурі 43 роки, а в Мін'юсті тільки 12 —

прокурорський колектив більш згуртований, взаємопоєднаний. І навіть більш відкритий, дружній». Ні, він не перебільшує. Це — вагомі слова. Сивочолий старший радник юстиції і сьогодні в строю: заслужений юрист, почесний працівник прокуратури України, очолює раду ветеранів прокуратури Харківщини. У прокуратурі він — старійшина, один з небагатьох живих учасників бойових дій у роки війни. Золотий годинник, подарований йому свого часу Генеральним прокурором СРСР Р. А. Руденком, відлічує літа. Нещодавно відзначив свої 89. Ще хоче продовжити писати спогади. Щоб знали і пам'ятали нащадки.

А згадати йому є що. На відзначенні 66-ї річниці Перемоги Анатолій Олександрович розповів про свої фронтові будні і повоєнні події. Висловився, що не може сприйняти нинішнього звеличення «бандерівців»: «Свого часу і мені пропонували посаду прокурора в Західному регіоні України. Не призначили лише тому, що був інвалідом. Поїхав мій товариш. Та вже через декілька місяців отримали звістку про його підле вбивство, не у відкритому бою, а з-за рогу, пострілом в спину. Тому не можу простити...»

Я відчув, як зал різноголосо сприйняв таке категоричне зізнання. Воно й не дивно. Розкриті архіви, живемо в переломний момент, коли войовничий інстинкт перероджується в миролюбний. Особисто я підтримую ідею примирення. Та хіба я можу, та й чи маю моральне право скептично віднестися до його позиції?

Він вбачає в тих поглядах відступництво, з яким не може миритися. Але це зовсім не означає, що я по-іншому до нього маю ставитись. Він має право на свій погляд. Він воював, виборював цей мир, а я лише розумую...

Він також прагне миру. Це і є найкращим доказом сили й життєздатності його натури. Ми вдячно схилиємо голову перед нашим учителем, зичимо йому здоров'я і добра ще на довгі роки!

ЛІКАР ВІД БОГА

Ще студентом юридичного інституту вперше на запрошення своїх товаришів студентів поїхав до них на Закарпаття. Серед вражень на власні очі побаченої величі Карпат запам'яталась і одна зустріч з їхнім знайомим, лікарем-хірургом, у місцевому кафе. Завели розмову про споріднені професії лікаря і юриста. Молодий лікар-хірург висловився, що, хай там як, а людям наших професій

краще зустрічатися за дружнім столом, отак, як оце зараз сидимо за хорошими стравами та добрим вином, а не за операційним столом хірурга чи службовим прокурора. Піднімаючи тост, побажав, щоб ми не були пацієнтами один у другого.

Те, що ці професії справді споріднені, тепер знаю не з книжок, а з свого життя, відчув це, працюючи слідчим. Часто першими на місці пригод були саме лікарі, а вже потім слідчий.

Працюючи прокурором району з 1986 по 1994 рік, крім офіційних зустрічей по роботі довелось бути і пацієнтом лікаря — хірурга Валентина Володимировича Шевченка.

Ще з молодих років мене турбував шлунок. Півроку пропрацював у районі. Влітку 1987 року зранку прийшов на роботу, як сам не свій. Такі болі та позови. Не кажучи нічого секретарці, вийшов у двір. Сів на призьбі, скрутився. Думаю, минеться, як і раніше минало. Та не минає. Відчуваю, що це вже серйозно. Десь відпустив водія, тож, не заходячи до приміщення прокуратури, виходжу на вулицю і зупиняю першу стрічну легкову автомашину. Прошу пробачення у водія, відрекомендовуюсь, що я прокурор району, що мені дуже зле, і прошу відвести на гору до лікарні. На щастя, за кермом був лікар-рентгенолог, тож зразу потрапив на просвічування. Діагноз — апендицит. Ось-ось лопне. Тут і лікар — хірург В. В. Шевченко: «Негайно під ніж, інакше перитоніт».

— Та дайте хоч секретарці подзвонити, що лягаю на операцію. Хтось же повинен мене на цей період замінити.

Не минуло й 10 хвилин, як я вийшов з приміщення прокуратури, а тут дзвоню, що лягаю на операційний стіл.

Нібито проста операція з видалення апендициту, а в моєму випадку вона йшла понад годину. Потім Валентин Володимирович говорив, що на моєму апендициті можна захищати дисертацію на звання кандидата медичних наук. Так він у мене десь там переплівся та приріс... Якби такий приступ застав десь у полі, то наслідки могли бути досить серйозними. Про складність операції свідчить і те, що не так швидко мене виписали з лікарні. А в майстерності лікаря-хірурга пересвідчився дуже скоро.

Виписали мене з лікарні, проте лікарняний не закрили. Навідувався на перев'язки. Бачу, що вже тільки лейкопластиром закрите місце розрізу, тож на вихідні, з сім'єю, сідаю за кермо своєї «Копійки» і на Москву, провідати двоюрідного брата Володимира. На той час він був спеціальним кореспондентом газети «Известия».

Тоді, з його слів, у газеті та видавництві «Известий» працювало майже 10 тисяч робітників. Я тільки рота розкривав, коли він вітався, зустрічаючи в коридорах колег, знаменитих газетярів та коментаторів, яких часто бачив на екранах телевізорів.

Провів він мене і до медичної частини редакції, зробити перев'язку. Знімаючи стару та накладаючи нову, лікар поцікавився, хто робив мені операцію. У свою чергу і я запитав, чого це його цікавить.

Я вважаю, що в Москві до медичної частини редакції звертаються солідні пацієнти і працюють там не прості лікарі. Тож як похвалу фахівця фахівцеві приємно було почути, що дуже грамотно, з урахуванням складок шкіри, зроблено розтин та накладено шов. Його у вас майже не буде видно.

Так, того розрізу майже не видно.

Десь доля, а десь сам винен у тому, що і вдруге потрапив на стіл до Валентина Володимировича. Автомобільна аварія. Непритомного, з переломом ноги вище коліна та ребер доправили мене до травматологічного відділення Чугуївської лікарні.

Вивели з шокового стану, зробили знімки. Зібрали консилиум, на якому був сам завідуючий обласним відділом охорони здоров'я. Вирішили направляти мене до Харківської лікарні і там основне ушкодження — перелом ноги лікувати за методом лікаря Єлизарова. Вже мали й відправити до Харкова. Аж тут, коли начальство поїхало, до палати завітав Валентин Володимирович.

— Я подивився знімки. Познайомився з історією травми. Якщо мені довіряєте, то через місяць підете на милицях, а потім і самі. Все ж у районі, поряд сім'я.

Як не довіряти? Коли я вже не тільки на власному прикладі, а й зі слів багатьох жителів району чув, що він без перебільшення лікар від Бога.

Сам Валентин Володимирович владнав переїзд, і от я — в лікарні Великого Бурлука.

Як проходила операція, не пам'ятаю. Загальний наркоз. Тільки дружина п'ять годин простояла під операційною. Розповідала, що раз по-раз носили «кисневі» подушки, і вона вже очікувала найстрашнішого... Минулося. Ні, не просто минулося, а тому що операцію проводив він — хірург з Великої літери.

На час мого лікування обов'язки прокурора району виконував прокурор із сусіднього району. Зайшов провідати мене. Я «на

витажці». Він так, своєрідно жаліючи, сердечно до мене: «Це ти тепер, мабуть, калічкою будеш?» Цього я не втерпів: «Іди звідси з такими провідинами». А сам запитую хірурга, чи буду ходити, як раніше? У відповідь заспокійливе та впевнене: «Ще до дівчат будете бігати. Якщо я пообіцяв, що підете, то підете, не хвилюйтесь».

Через місяць, хоча й на милицях, але вже вдома. Чергова перев'язка, та я її пропускаю. На завтра приходжу до Валентина Володимировича:

— Пробачте, що вчора не прийшов на перев'язку. Поважна причина. День народження.

— Нічого, могли прийти, я і в День народження працював.

— Ні, ви мене не зрозуміли. У мене вчора був день народження.

— Так і в мене теж учора. Виходить, у нас він в один день.

— Шкода, що не знав цього раніше. Відтепер між нами ніякої офіціальщини. Якщо приймаєте, то тільки дружба.

З того часу, поки я не переїхав до Харкова, ми свої дні народження обов'язково відмічали, заходячи один до одного, дружили сім'ями. Спілкування з ним якимось збагачувало. У таких дружніх розмовах він мені зізнався, що в житті майже нічого не боявся, але оперуючи мене, коли зупинилось дихання та майже впав тиск крові, відчув, що затремтіли руки. Подумав: оце сам напросився оперувати прокурора. Невже його поховають, а мене посадять?

А відносно наслідків його хірургічної операції скажу, що, лише уважно придивившись до моєї ходи, можна запримітити легкий, як я називаю «люфт». Лише каблук черевика на правій нозі стирається більше, ніж на лівій.

Зрозуміти, що за високим фаховим рівнем криється важка, повсякденна, кропітка праця, допоміг випадок, який відкрив мені ще одну грань складової його таланту хірурга.

Якось удвох зі світлої пам'яті директором радгоспу «Андріївський» Миколою Дмитровичем Котишем вони завітали до мене на квартиру після роботи.

Дружина швидко накрила стіл у вітальні і до нас:

— Сідайте поки що, а я тим часом допатраю качку, та й ще щось піднесу.

— А ви що, качку патраєте? — пожвавішав Валентин Володимирович. — Дайте сюди. Тільки я сам. Ви ще не знаєте, яка це вправа для пальців рук хірурга. Це ж як мікрони брати на простому токарному верстаті.

Сідає на кухні, і декілька хвилин пальці його рук працюють, як у піаніста-віртуоза.

Взяла жінка ту качку і каже, що такого ще не бачила. І обсмалювати не треба.

Вже потім я взнав, що для тренування пальців рук він сам шив собі шкіряні куртки, майстрував, обшивав та ставив в автомобілі модні на той час підлокітники та бар. На свій лад переробив меблі в домі.

Мені розповідав один з учнів знаменитого Полтавського цілителя Касьянова, що той, відбираючи учнів, влаштовував їм своєрідний екзамен. Виривав волосину з голови, клав на поліровану поверхню, зверху накривав простирадлом і проводячи пальцями рук, віднаходив його. Тих «абітурієнтів», які повторювали це, брав в учні.

Мабуть, така, а то й більша була чутливість пальців у Валентина Володимировича.

Проживаючи в Харкові, лише після поховання дізнався, що його не стало. Розповідали, що на похорон зійшовся мало не весь район. Своєму товаришеві, мореману, колишньому замполіту на кораблі, за плечами якого декілька навколосвіток — Дмитрові Нізар виказував жаль, що не зміг віддати останню шану. Запам'яталося, як він сказав, що не потрібно переживати, його образ залишиться для тебе живим. Він таким і залишається.

Дехто, прочитавши це, може сказати, що, звичайно ж, прокурору району було приділено особливу увагу. Але так може сказати лише той, хто не знав Валентина Володимировича. Його чуттєві руки у поєднанні з душевною щедрістю ще довго пам'ятатимуть вдячні бурлучани, чия пригасла через хвороби надія знову оживала, зігріта теплом його душі. А для тих, хто його не знав, на могилі викарбувані слова: «...недолгий прожил век, но поклонись ему — был человек».

ПО ГІПОТЕНУЗІ

Своїх дітей вже вивчив, та в День знань завжди згадуються перші учителі. Щастя, коли в житті тобі трапляються такі, які не просто навчають, а й виховують.

Мені пощастило. Та й не тільки мені. Випускники Сашанської школи 50–60-х років ще пам'ятають директора школи Миколу Кузьмовича Довжука. Згодом він вчителював у Степанівці. У ті роки був відомою в районі людиною.

У першому класі, тільки навчившись читати, потрапив у лікарню. Мені зробили хірургічну операцію, тож деякий час довелось залишатися вдома. Читати вже вмів, перечитав усе, що було в хаті, і вже добрався до підшивки журналу «Огонек». Після одужання я став постійним читачем бібліотеки, почав читати серйозні книги. Чи не тому гуманітарні предмети мені давались набагато легше, ніж прикладні. Особливо любив історію, а її викладав Микола Кузьмович. Згадую, як якимось запізнився на урок, заходжу після дзвінка, слідом за директором. Думав, прошмигну на своє місце, та де там!

— Щоб не запізнювався, будеш відповідати. Що було задано?

Стою, не можу згадати. Та й нічого пригадувати — не знав... та й забувся.

— Сідай. Два.

І виводить жирну двійку в класному журналі. Я вже не пам'ятаю тему уроку, але пригадується, що на основні питання відповіли, а на його додаткових застопорились. Якщо відповіді на питання ніхто не знає, то саме тоді починається урок як такий. Зацікавивши дітей, ініціативу в свої руки повністю бере учитель. Поток пішли питання, проте клас мовчить. Тоді несміливо піднімаю руку. Учитель здивований, оскільки я навіть не знав теми домашнього завдання... Я ж, прослухавши тему, на уроці згадав те, що читав з цього приводу в літературі. Хвилин десять Микола Кузьмович ставив мені питання, а я відповідав, тож вийшли, як мовиться, далеко за тему.

— Сідай. П'ять.

У ту ж клітину, де двійка, ставить п'ятірку. Так я отримав одразу 25 і повагу до себе у директора школи. З того часу я ходив у нього в любимчиках. Але директор не робив жодних поблажок.

Якимось біжу до школи. До шкільного подвір'я з вулиці вела центральна алея. Раніше лише нею можна було зайти на територію школи, але з часу, коли на межі шкільного подвір'я і сусідньої

садиби викопали криницю, до школи можна було потрапити і навпростець. Тож простую я якось цією стежиною, а на вході зустрічаю Миколу Кузьмовича. Вітаюсь, а він мені у відповідь: «А чому це ти навпростець, а не через центральний вхід ідеш?»

Дунав відбутися жартами і, як знайомий з геометрією, кажу, що по гіпотенузі — воно коротше.

— По гіпотенузі воно, може, й справді коротше, а в житті, я тобі скажу, навпростець бігають лише собаки. Щоб запам'ятав, вертайся і по цьому трикутнику пройди двадцять п'ять разів. Не здумай обманути.

Директор пішов, а я почав свій похід. Учні ідуть до школи, а я їм то на зустріч, то навпростець. Дивуються, запитують, а я уже і їм відповідаю, хто ходить навпростець. Відтоді, якщо є дорога, йду лише по ній. Ту «гіпотенузу» запам'ятав на все життя.

Микола Кузьмович був ще й членом правління колгоспу. У 1966 році ми закінчили 8 класів. Важкий був час. Паспорт сільському жителю отримати було нелегко. Всі випускники зібралися в конторі, і голова колгоспу з директором вирішували нашу долю: кому залишатися в селі, а кому йти на навчання далі. З нашого невеликого випуску в подальшому головою колгоспу став Валентин Казимир, директорами радгоспів в інших областях Анатолій Шумський та Станіслав Даценко. Льотчиком цивільної авіації — Анатолій Тодосійчук. Десь у Бердянську наш художник — Віктор Шевченко, на Львівщині — педагог Валентина Поворознюк, на Дніпропетровщині — майстер-хлібопекар Меланія Усатенко. У рідному районі — економіст Ганна Ільченко та медик Валентина Павленко. Не всіх назвав. Хай простять! Багатьох уже немає, але всі пройшли дорогами життя, «навпростець» не бігали. Ніхто з нашого випуску не був засуджений.

2011 рік для моїх однолітків — це рік 60-річчя. У районній газеті «Вісті Тепличчини» від 5 березня прочитав: «У народі кажуть, що лише той життєвий шлях значущий, яким ідеш за покликом душі. За покликом душі торував свою стежину заступник начальника управління агропромислового розвитку райдержадміністрації Віктор Петрович Даценко, залишаючись вірним своїй справі впродовж майже сорока років. Сам виходець із простої колгоспної сім'ї, він все своє трудове життя жив селом, його проблемами і здобутками... Тваринництву і присвятив усі свої вміння та досвід, очолюючи в районі цю галузь 35 років».

Прості слова, та в ювілейний рік вони набувають свого значення, і їх можна сказати про переважну більшість моїх однокласників.

В тій же газеті побачив поздоровлення Валентину Анатолійовичу Казіміру. Ми з ним після десятилітки надумали подати документи по Білоцерківського технічного училища. Мріялося стати операторами контрольно-вимірних приладів і автоматики. Та не судилося. Я подався на Донбас а Валентин залишився в рідному селі. Доречно буде згадати вислів про те що де родився, там і пригодився. Валентин пов'язав своє життя з працею на землі. Багато років очолював господарство в сусідній Костюківці та був головою сільської ради в своїй рідній Саші. Нині взявся і, як заступник директора з виробництва, виводить на належний рівень такий потрібний району насіннєвий завод.

Через газету вітання надсилались і Дмитру Григоровичу Рознію. Він наш одноліток, та до школи пішов на рік після нас. Більшу частину свого життя пропрацював у районному газовому господарстві.

Прості слова, поздоровлень та в ювілейний рік вони набувають свого значення і їх можна сказати про переважну більшість моїх однокласників.

Вже й і я вислухав поздоровлення своїх товаришів з нагоди 60-ти річчя. Рахуючи, що нічого надто важливого в житті не здійснив, помпезно його не відмічав. В своєму службовому кабінеті знаменитого „Держпрому”, де на той час, будучи на пенсії, займав посаду головного спеціаліста відділу досліджень і розслідувань Харківського територіального відділення Антимонопольного комітету України накрив стіл. Серед присутніх генерал, полковники, вчений і нові друзі з Харківського осередку Всеукраїнської громадської організації „Сила і Честь” де я маю честь очолювати відділ пропаганди. Було що згадати і загадати на майбутнє. Повторюсь ще раз згадавши, що з роками друзям потрібно зустрічатися частіше, для живих ще багато зосталося в келиху щастя. Зрозумійте це правильно і не осудіть за деяке вільнодумство, бо в житті я не дуже говіркий, а на папері сміливіший.

Окрім Миколи Кузьмовича хочу згадати ще одну людину, відому більше випускникам Удицької школи, Анатолія Андрійовича Щербаня. Після восьмирічки я пішов учитися «на

Удич». Навчаючись у 9-му класі, захворів, пропустив багато занять. Вирішувалось питання про переведення мене без екзаменів до 10-го класу. Анатолій Андрійович викладав математику, але не в моєму класі. Проте він сам приїхав до моїх батьків у село, розповів їм, що мене можуть перевести, дадуть змогу закінчити десятирічку, проте у загальному підсумку я отримаю атестат, а не знання. Переконав моїх батьків, що мені потрібно залишитись повторно в 9 класі. Небагато жила тоді моя родина, але з аргументацією педагога погодились. Після школи я не пішов до інституту. Профтехучилище, шахта, завод. Але яким далекоглядним виявився Анатолій Андрійович! Тільки через 8 років після закінчення школи я зрозумів, життя — сувора школа, проте своїм особистим життям не треба робити його ще суворішим. Вирішив і вступив до юридичного інституту. Тільки тепер зрозумів вагу мудрої поради свого вчителя математики, котрий для мене став ще й вихователем. А життя вкотре підтвердило, що вчитись ніколи не пізно.

ОСЬ ТОБІ Й НЕГРИ

Згадую дядька Петро Литвинюка. Жив він у Саші на одній вулиці з нами, «на куточку». Воював. Особливих нагород не мав, проте ми, хлопчак, знали, що він брав участь у знаменитій зустрічі на Ельбі. Дядько був він мовчазний, але, трішки випивши, міг дещо розказати. На тому куточку, де він жив, присадибні городи виходили до річечки і колись були більшими за 30 соток. Потім влада вирішила всіх урівняти і все, що більше за 30 соток, відрізали. Ту зайву частину городів, десь із гектар, засівали для колгоспу, а після жнив ми там пасли корів. Якось пасли ми на колишньому городі дядька Петра. На долині біля річки розклали багаття, пекли цукрові буряки. Їхнього неповторного смаку, особливо запеченої скоринки, не забуду ніколи.

До нас підійшов дядько Петро. Ось ми й пристали — розкажіть та розкажіть про війну. Запам'яталось одне.

— У них там і негри воювали.

— Як негри? То ви й негрів бачили?

Самі ми наприкінці 50-х — на початку 60-х років негрів, звісно, не бачили. На той час ще й телевізорів у селі не було. Хіба що в кіно, та й то без кольору.

— Та як вам сказати... Вони, негри, теж різні бувають. Одні — не дуже чорні. Руки на долонях — майже білі. Ці більше такі, шоколадні, але були такі чорні, такі чорні... Ну, як вам сказати... Як ото халява від хромового чобота.

Таке порівняння мені запам'яталось. Минули роки. Будучи студентом інституту, якось зайшли з однокурсником випити пива. Стоїмо за столиком, неспішно випиваємо. Коли це заходить негр і чистою російською мовою у продавця просить келих пива. Я глянув, а в нього колір шкіри ну такий, такий... як ото його колись предметно назвав дядько Петро. Однокурсник стиха, посміхаючись, говорить: «Ти дивись, мабуть, ото недавно з пальми зліз, а пиво теж любить!»

Однорупнику дуже важко давалась німецька мова, він навіть говорив, що йому йти на пари з німецької однаково, що до зубного кабінету. Тому я, як істинний інтернаціоналіст, теж жартома відповів: «Може, він і зліз з пальми, проте він знає щонайменш три мови — свою рідну, колоніальну і російську. Чув, як пиво просив у продавщиці? А ти німецькою так би зміг? Отож бо».

НЕВІДВОРОТНИЙ АРГУМЕНТ

Півтора року не був у рідній Саші. Двоєке відчуття: з одного боку — радість, з другого — неблаганний смуток. Радість від спілкування з односельчанами та вдячність працівникам районної газети за те, що опублікувала мої перші проби пера, що досяг того першого щаблю на ниві майстрів слова — громадського дописувача. Приємно було познайомитися з головним редактором, отримати газети і побачити свої дітища надрукованими. З увагою перечитав і інші публікації. Приємно вражений, що газета підтримує той життєдайний дух району. Привіз ці газети до Харкова і показав їх своєму односельчанину — майору міліції у відставці Григорію Кобисю та армійському полковнику із Соболівки Юрію Мартинюку. Звісно, першими вони прочитали мої публікації, але не з меншою цікавістю перечитали й інші, які відтворювали події з життя району, хай навіть і двомісячної давності. Немов ковток рідного повітря вдихнули... Дивлячись, з яким захватом читали газету, подумав, що вона справді є своєрідним рукописом історії. Хай щастить цій газеті! Масового вам читача.

А тепер про рідне село. Був приємно здивований, побачивши, що Сашу газифіковано. Хто заможніший — повністю провів опалення в будинках, хто з меншим достатком — обмежився газовим конвектором, але нарешті мої земляки відчули, що таке домашній комфорт, що значить повертатись після важкої сільської праці до домівок, де тепло й затишно. Спостерігав і за зграйкою учнів, які весело простували до школи. Радо було чути, що до нашого села підключилась програма «Шкільний автобус».

Разом з тим занепокоєння та смуток викликають пусті садиби, відтік працездатного населення. Не вкладається в голову, що в краю, який колись мав славу «цукрового Донбасу», майже не вирощують буряків, що вигідніше від пшениці сіяти ріпак...

Село з кожним роком біднішає на дітей. Вихід нібито простий — народжувати, навіть більше, йти темпами наших батьків і дідів. Та не по одному, а по двоє, троє відразу. Звісно, це гумор, але я маю на це право, бо маю дружину з двійняток. Пам'ятаю, як вона поїхала народжувати до батьків, а я, студент, залишився в очікуванні. Це тепер ультразвукове обстеження все розкаже, а тоді друзі-студенти зі співчуттям запитували, що робитиму, якщо і мене ошчасливить двійнею. Обнадіяли, коли Рая народить двійко, від групи мені подарують шапку-вушанку. Це для техніки безпеки: щоб коли лягатиму, зав'язував її на підборідді, аби діти вуха не пообгризали.

Двійнят — не рідкість, за статистикою, буває на кожні 70–80 народжень. А от трійня — на 6–8 тисяч. До речі, як згадують односельці, такий випадок був у Саші ще в роки окупації села німцями. У простій селянській родині народились хлопчик і дві дівчинки. Здавалось би, просто факт, але одна із односельчанок уже в наші часи зуміла використати його, аби привернути увагу влади до своїх проблем

Про це мені розповів нинішній керівник агроформування Микола Панченко, а було це за часу ще його попередника. На мій погляд смішна, іронічна й одночасно повчальна історія. Поділюся нею з читачами.

Мала ця жінка двійко дітей. У пошуках кращого життя залишала село, повернулась, наживши ще й третю дитину. Прийшла до контори колгоспу. Голови десь немає. Жінки з контори цікавляться, навіщо їй керівник.

— Та хочу корову виписати, дітей же потрібно годувати...

— Не випише він тобі корови. Можливо, тільки телицю, виростиш, матимеш корову. Корів ще нікому не виписували, дійне стадо в господарстві з кожним роком зменшується... До того ж ти в колгоспі недовго працювала.

— Мені випише.

Тут на «бобику» і голова під'їхав. Конторські до претендентки на корову: «Ну, йди, побачимо, що з того буде».

Впевнена в собі, жінка зайшла до голови в кабінет. Через кілька хвилин обоє заходять до бухгалтерії, і голова дає розпорядження виписати жінці корову. Та не з вибракуваних, а таку, щоб добре молоко давала.

Працівників контори роздирала цікавість. чим же ця жінка взяла, які слова знайшла, щоб переконати голову?

Голова, посміхаючись, зізнався, що спочатку він справді відмовив, але коли жінка навела один факт із окупаційної історії села, іншого рішення, як допомогти жінці, просто не міг прийняти. А історія ось така. Під час війни в селі народилась трійня. Тож навіть німці з нагоди такої події подарували цій родині корову. «Я, — вела мову жінка далі, — народила не трьох одразу, у мене трійко малих дітей. На такий крок не кожен наважиться. А я буду їх виховувати. Не подарунка прошу. Випишіть в рахунок зарплати. Ви що, гірші за німців, невже відмовите?» Аргумент невідворотний, мовив голова, випишуйте.

Прикро, але відповідне ставлення до багатодітних родин треба було напрацьовувати роками. Зараз спохватились. Держава поволі непогано почала стимулювати народжуваність, та запізно. Сім'янин добре почухає потилицю зараз, перш ніж, заплющивши очі, зі сподіванням «що буде, те й буде», наважиться з дружиною на «демографічний вибух».

ВІДМІТЬТЕ В ПОВІСТЦІ

На початку 80-х років минулого століття, я, ще молодий слідчий прокуратури, розслідував кримінальну справу про зловживання службовим становищем та розкрадання грошових коштів на паливному складі. У той час лише на такому складі можливо було за рознарядкою отримати чи купити вугілля на зиму.

Хоча фінансові справи були страшенно заплутані, відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності — відомий як

ОБХСС, встановив, що значна частина людей, які отримували вугілля, забирали його транспортом, який віднаходили самостійно. Чи то наймали, чи виписували його за місцем своєї роботи. На складі мали і свій автомобіль. Дещо перевозили й ним.

Проте, за документами значилось, що основну частину перевозили саме цим автомобілем. Однією з підстав для порушення кримінальної справи стали свідчення людей про те, що вони вугілля забирали своїм транспортом, а в документах вказувалось, що транспортом складу. Читач нинішнього часу, знизуючи плечима, подумає: «Що ж тут кримінального?» А те, що тоді жили в «розвинутому соціалізмі» і будували комунізм. Відстаючих у цьому ділі не повинно було бути, але ж були, і, щоб виглядати краще, в документах про результати роботи дописували, переписували, словом — фальшували державну звітність.

Вилучили ці документи. Склавши список осіб, які за певний проміжок часу отримували вугілля, розіслав повістки.

Черговим свідком у справі став молодий хлопець. Заповнюючи анкетні дані, з'ясував, що він недавно одружився. В його поведінці вбачалась якась знервованість, невпевненість у собі.

Став допитувати, чи отримував вугілля на складі і яким транспортом привозив. Дійсно, отримував і відвозив автомобілем, який належав складу. Все оформив і оплатив належним чином. Це підтверджувалось і документально. Свідок, як кажуть, не в масть. Він власноручно записує, що протокол з його слів записано правильно, і засвідчує це підписом. Дякую за допомогу слідству і запитую, чи потрібно відмітити повістку.

На згадку про повістку він аж просвітлів:

— Так, так, обов'язково відмітьте і запишіть, що за це вугілля мене викликали.

Відповідаю:

— Запишу просто, що викликались як свідок. А чому це вас так хвилює?

— Хвилює?! Ви собі не уявляєте, як хвилює! Повістку з поштової скриньки ще три дні тому разом з газетами дістала жінка і одразу ж зі своїми допитами, чого це тебе викликають до прокуратури. Відповідаю, що і гадки не маю. За три дні, до приходу сюди, всі події свого життя перебрав, ніякого огріху не знаходжу. А жінка все твердить: «Це ти точно когось згвалтував, тільки це, а

мені не зізнаєшся. Ось посадять, навіть передач не носитиму. Зразу ж розведусь». А оце ... за вугілля... ну як гора з плеч!

Посміялись, а щоб і дружина заспокоїлась, порадив купити для неї квіти.

Чугуїв не таке велике місто, і ще довго, при випадкових зустрічах, щиро посміхались один одному.

ЩИРОСЕРДНЕ ЗІЗНАННЯ

Пам'яті Анатолія Івановича Кобильника

В одному з населених пунктів області в будинку було знайдено труп власника. Небіжчик був з так званої категорії соціально запущених. Якби сам помер, то, може, нікому було б і поховати, а тут — ножові поранення.

Вжитими оперативними заходами встановили, що напередодні до власника заходив громадянин, який недавно з'явився в цьому населеному пункті. Його затримали. Він теж із тих приятелів потерпілого, про яких кажуть; «Який їхав, такого й здибав». Проте він категорично заперечував свою причетність до смерті потерпілого.

У ті часи санкцію на арешт давав прокурор. Привели «на санкцію», принесли зібрані матеріали.

Звичайно ж, прокурор уже знав, кого затримали і що його приведуть на санкцію. Знав і позицію затриманого. Проте ті, хто працював на посадах прокурорів, знають, що часто, як нікому іншому, а саме прокурору зізнавались. Тут, мабуть, відіграла свою роль сама посада прокурора.

Конвой завів підозрюваного до кабінету. Прокурор неспішно переглянув матеріали і запитує:

— Навіщо ти його зарізав?

Затриманий зухвало:

— Нікого я не різав. У вас нема доказів. Коли я пішов від нього, він був живий. Я не знаю, хто до нього заходив після мене.

Прокурор запитує слідчого:

— Він і вам таке говорить?

Слідчий:

— Та де там. Нам ще й погрожує, що ми будемо відповідати за його незаконне затримання.

— Може, і таке бути, — відповідає прокурор.

Неспішно переглядаючи матеріали, знову звертається до підозрюваного:

— А звідки оце ти до нас приїхав?

— З Брянщини.

— То жінка, діти в тебе є?

— Та були. Покинули. Самі живуть.

— То ніхто тебе не шукає? Нікому ти непотрібен?

Підозрюваний знову зухвало:

— А чого це мене мають шукати?

— А може, й насправді, краще коли тебе ніхто шукати не буде.

Прокурор продовжує переглядати матеріали. Виникла пауза, аж тут старший конвою запитує:

— То що ж з ним робити, товаришу прокурор?

Знову ж, неспішно, прокурор:

— Що робити, що робити? — потім чітко, розтягуючи слова, сам відповідає:— Роз-стрі-ля-ти!!!

До затриманого ще не дійшов зміст сказаного, а старший конвою поспішно запитує:

— Товаришу прокурор! А де ж його розстрілювати? На тому ж самому місці, де ото й останнього?

— Так, на тому ж самому, — відповідає прокурор і веде далі:

— Нічого ото в різних місцях засмічувати різним непотребом нашу землю.

Реакція затриманого була миттєвою:

— Не розстрілюйте !!! Я все розкажу. Я покажу, де ніж...

Після такого щиросердного зізнання проблем з розслідуванням цієї кримінальної справи та розглядом її у суді вже не було.

КОЛЕКТОР ЧИ ВИШИБАЛА

У нашому лексиконі постійно з'являються нові слова. Аж якось ніяково почуваєш себе, коли чуєш і не розумієш. Ну що таке — колектор? Відразу приходить на думку щось, пов'язане з каналізацією. Те, що це не так, тепер знають ті, хто взяв банківський кредит і в умовах кризи не може його повернути. Юридичною мовою — це ті, кому банк переуступив (передовірів)

стягнення суми боргу, яку самі працівники банку стягнути не можуть.

Пригадалася кримінальна справа, яку я розслідував чверть століття тому. Тоді в лісосмузі, біля села Кицівка, тепер Печенізького району, було знайдено тіло молодої людини з ознаками насильницької смерті. Лише після того, як показали фото по телебаченню, вдалося з'ясувати, що він житель Харкова. Серед іншого дізналися, що той був чемпіоном міста з гирьового спорту і, як людина фізично сильна, у певному колі людей значився як «вишибала» карточних боргів. Борги, вони були і будуть. Карточний борг — це питання честі, але траплялися й безнадійні борги. Скажімо, хтось в азарті програв десять тисяч, а віддати нічим. Тут знаходили нашого гирьовика і пропонували: «Нам хоча б половину боргу повернути, а все, що зможеш взяти більше, — то твоє». Неважко здогадатись, що до простого умовляння боржника той уже не вдавався.

Бідоласі життя вкоротили зовсім з іншої причини, але його методи вибивання боргів нагадала розповідь одного підприємця, який розповів, що до нього зайшли декілька «колекторів» спортивної статури і, як переконливий аргумент в розмові, відразу поклали на стіл цеглину. Делікатно погладжуючи через целофан цеглину, піднімаючи та опускаючи її на різні грані, переконливо рекомендували знайти можливості для повернення банківського боргу. Не знаю, що буде переконливішим: запевнення юристів, що ніхто, крім рішення суду, не має права примусового стягнення, чи ота багатогранна цеглина.

Але тепер вже й антиколекторські контори з'явилися. Туди неплатоспроможний боржник банку може звернутися тоді, коли, як кажуть, «наїхали». Будь-яка примха, але теж за ваші гроші. Тільки держава чомусь осторонь.

З екранів телевізорів навіть лунають пропозиції не поспішати з виплатою за кредитами банкам. Мовляв, скоро вони «лопнуть», і може відпасти сама по собі необхідність повертати гроші.

Це мені нагадує той анекдот, коли, помираючи, старий лихвар заповів, щоб люди негайно повернули йому всі борги чистою грошом і поклали гроші йому в домовину, інакше, мовляв, прокляне. На посмертному прощанні кожен підходив і клав у домовину кошти. Гроші вже вкрили його тіло. Випадковий чоловік запитав, що роблять ці люди? Йому розповіли, що така воля покійного.

Вислухавши, той дав слушну пораду: «Навіщо віддавати гроші? Випишіть йому чеком».

Багатоканальність телебачення дає змогу бачити, що в інших країнах хочуть і щось роблять для зменшення впливу кризових явищ. У нас же — надмірне бажання заробити на кризі. Громадян цікавить, коли ж ото закінчиться ця біда? Думаю, що восени... тільки не знаю, якого року.

КОМУ ВИЖИТИ, А КОМУ Й «ВИЖАТИ»... МІЛЬЙОНИ

В останні роки становлення нашої держави нібито й простим людям стало легше жити. Вже й пересічний громадянин, працюючи, міг узяти кредит у банку. Аж раптом криза — і не лише у нас, а всесвітня. Як тут не змислитися: що буде завтра?

По всьому світу цікавляться у Нобелівських лауреатів, світил економічної науки, як здолати цю біду? Скрізь, та чомусь не у нас. У мене склалося враження, що перебуваю в суспільстві, де люди розбрелись по кутках. Кожен хоче бути хитрішим за іншого й нажитись за чийсь рахунок. Особливо це вдається банкірам — вправними маніпуляціями долларом. Звісно, гроші потрібні всім. Проте одним — щоб вижити, іншим — «вижати»... усе з простих людей.

Знову піднімають голову різні кредитні спілки, які суттєво не відрізняються від славнозвісних пірамід, що їх колись так вправно рекламував відомий Льоня Голубков. І хоча більшість людей вважають, що навчені гірким досвідом і більше ніколи не потраплять на гачок до махінаторів, все-таки останні не сплять та вдосконалюють своє вміння.

З'явився новий товар — земля. Шахрайство й рейдерські атаки на заволодіння нею поширюються нині не лише на паї окремих громадян, а й на тисячі гектарів сільгоспугідь. І майже в кожного рейдера є офіційний документ — рішення суду, але часто — незаконне. А з судами тягаться й клопітно, й дорого — багатьом селянам не по кишені. Ось і виходить, як в анекдоті, на запитання судді: «Селянине, що ви можете додати на свій захист?», той тільки й зможе відповісти: «Нічого, пане суддя. Останню гуску я вам ще вчора відніс...» А отримавши рішення суду, цей селянин робить висновок, що гроші того підприємця, на якого він подав позов, вартують більше, ніж його права.

Нещодавно я побував у рідному селі Саша, що на Вінниччині. Сусід розповів, що ходив на прийом до лікаря. Зарізав курку, взяв яєць, сала. Лікар ту «подяку» взяв, але з докором: «Хіба я оце, що ти приніс, на ощадкнижку зможу покласти? Такого добра нині і в магазинах вистачає...» І подумалось мені: це вже навіть не корупція, а справжнє мародерство. То, може, слід легалізувати це явище? Повторю рекомендацію: в табличках, що на кабінетах чиновників, зробити приписку «Прийом ВІД громадян».

В умовах кризи завжди збільшується кількість крадіжок, грабежів, розбійних нападів. Грабіжники теж вдосконалюються. Про те, як «злочинський світ» одразу підлаштувався під вимоги часу, хочу навести приклад епохи генсека Юрія Андропова. Пам'ятаєте, як почали боротися з дармоїдством та наводили належну трудову дисципліну? На денні сеанси в кінотеатрах заходили міліцейські патрулі, яким глядачі пояснювали свою присутність у кіно під час робочого дня. Все з'ясовували, чи не за рахунок робочого часу ти долучаєшся до культури? Грабіжники відразу ж придумали новий «Гоп-стоп». Спочатку вирахують гарний будинок із вахтером — значить, не бідні люди в ньому живуть. Потім зустрінуть у дворі гарно вдягнуту панянку та під виглядом міліціантів, запитують у неї документи. Розгублена жінка, звичайно, каже, що паспорт у квартирі й запрошує «міліціонерів». Повз вахтера проходять усі гуртом, а назад вже без пані, але з клунками її добра.

А інші спритники вивішують у під'їздах будинків оголошення на кшталт: «Завтра о 10 ранку санепідемстанція проводитиме дезинфекція квартир від тарганів та мишей. Хто у цей час буде на роботі, прохання виставити склянки для розчину біля вхідних дверей». На ранок, з першого до дев'ятого поверху, майже біля кожних дверей — склянка. Вона — гарантія, що у квартирі грабіжників ніхто не потурбує.

Ще один різновид шахрайства породила нині масова телефонізація населення. Щодня отримуємо повідомлення типу: «Ви вже увійшли до виграшної групи. Для подальшої участі у розіграші перерахуйте гроші на рахунок...» Ніби й невелику суму просять, але виграєте, врешті, не ви, а ті, хто, захопивши, гайнуть на далекі дистанції, допоки їх не спіймають. Проте вселяє надію, що й правоохоронці теж вдаються до хитромудрих рішень. Англійські «копи», знаючи телефонні номери злочинців, які перебували в

розшуку, надіслали їм «есемески», вказавши, що кожен з них виграв по ящику пива і просили надати адресу, куди те пиво можна доставити. Яке ж у них було здивування, коли, вручаючи пиво, їм одночасно наділи «кайданки».

ЦЬОГО НЕ БУЛО В ПРОТОКОЛІ

Розповім вам одну історію, а ви спробуйте пережити її так, ніби це все бачили, стоячи поруч. Самостійно закінчивши розслідування цієї кримінальної справи, я себе в ній зараховую до свідків.

Ніби звичайне вбивство на побутовому рівні, а мені запам'яталося тим, що після закінчення огляду місця події до кімнати забігла дворічна дитина, яку на час огляду забрали до себе сусіди. Якимось не вгледіли, як та дитина забігла до кімнати, і впала, підсковзнувшись... Повірте, я не згущую фарби. Та дитина не просто посковзнулась, а... в калюжі крові своєї матері. Досі стоять перед очима ті рученята в крові... та відгукується: «Мамо, вставай!!!» Не можу повністю переказати те відчуття побаченого, від якого здригнулося моє серце, і той біль, який його стиснув, як затуманилось в очах... Не як слідчий, а як батько, по-своєму відчув, свідком якої жорстокості наслідків людських стосунків я став. Мені аж моторошно стало. Людина знає, коли вона блідне, про це їй каже якийсь мертвий холод, що раптом проймає обличчя. На чолі виступили краплі холодного поту...

Шановний читачу, хоча на початку розповіді я пропонував пережити цю історію так, ніби бачили самі, все ж хай тобі ніколи не доведеться відчути те, що відчув я тоді.

Колись, ще студентом, побував у Третьяковській галереї, і запам'яталося, як екскурсовод, підводячи до картини нашого знаменитого художника І. Ю. Рєпіна «Іван Грозний і його син Іван» (іноді її ще називають «Іван Грозний вбиває свого сина»), розповідав, що деякі відвідувачі, вдивляючись у відтворене художником, так переймалися образом, так уявляли собі ту криваву сцену «вбивства сина» наяву, що падали непритомні. Для таких, надто емоційних, перед картиною навіть поставили кушетку. Безумовно, Рєпін мав абсолютне почуття психології своїх героїв, здатність знаходити такі психологічні зіткнення, які хвилюють мільйони глядачів і западають у душу назавжди. Адже навіть сам

Репін у книзі «Далеке близьке» згадував, як він вперше показав цю картину своїм друзям-художникам. «Були: були Крамскої, Шишкін, Ярошенко, Брюлов та інші. Лампами картина була освітлена добре і вплив її на мою публіку перевершив усі мої сподівання... Гості, приголомшені, довго мовчали... А потім лише шепотіли, як перед небіжчиком...»

Я не художник, проте в моїй пам'яті оте бачення «дитячих рук у крові» більш емоційне, ніж «Іван Грозний...» Вже скільки літ минуло, а й досі, як згадаю, защемить... Ніби перекликається з назвою книги Іллі Юхимовича.

А тоді навіть була думка взяти самовідвід. Вважав, що не зможу об'єктивно, без особистих емоцій вести цю справу. Але, згадавши вислів: «Правосуддя бачило все», сказав собі: «Ти побачив тільки першу кров і зрозумій — посада слідчого це не героїка, а буденна робота, у ній стандарту немає й ніколи не буде. І в подальшому події поставлять тебе віч-на-віч з такою суворістю, холодною, грізною правдою, що виявиться не до снаги твоїй добродушності. У цьому ділі не квапся полюбити і зненавидіти в одну мить. Назад вороття немає. Фах буде змушувати тебе спілкуватися з людьми, яких ти волів би й не знати. Попри твою волю доведеться спілкуватися з таким розмаїттям характерів і настроїв людей. Тому привчай себе мужньо зустріти те, що може трапитися...»

Сама справа була не складна. Звичайна, навіть ще офіційно не оформлена сім'я. Прижили дитинку. Він став випивати і позбувся роботи. Замість шукати причину в самому собі, він нарікав на свою долю, завжди був невдоволений, бурчав, а поганий настрій зганяв на родині, наче йому через неї не щастило в житті. Як наслідок, сімейні сварки, що, бувало, переходили в бійку.

Черговий раз хильнувши «оковитої», привів до однокімнатної квартири свого знайомого, і на кухні почали знову розпивати. Він ножем ріже «закуску», а тут вона з докорами. І... ніж у руці зробив відмітку в серці. Навіть не зойкнувши, тільки сказавши: «Ну й дурний же ти...», вийшла з кухні в кімнату. А ті, ніби нічого не сталося, випили розлите і тільки тут побачили, що на ножі кров. Кинулись у кімнату, а та вже на долівці... у калюжі крові.... і все це так, з дурного розуму.

На допиті клянеться, що не хотів убивати, хотів лише налякати, вдаючи замах ножем, вважав, що ніж пройшов між тілом

та лівою рукою... матері його ж дитини. Можна було б припустити, що його розповідь правдива. Хто з нас не пам'ятає, як жартували хлопчиками. Навмисне, ніби сварячись, підходиш до такого ж, як сам. Замахуєшся ножиком, імітуючи нанесення удару. Але в ході замаху викидаєш ніж з руки і замість удару робиш щипок пальцями за живіт. Бувало, що постраждалий виявляв непідробний жах, а присутні — сміх. То дитячі пустощі, але якщо в дорослому віці ти їх продовжуєш, то вважай, що розуму з роками не додалось. Адже кожен, хто чогось вартий, носить у собі немовби канон забороненого, такого, що само себе забороняє, а тут, можливо, й грубо буде сказано, випадок, коли, ще й не розвинувшись, вичерпалися розумові здібності. Якби тверезо дивився на життя, то повинен був би передбачити. Але ж і матінка-природа наділяє людей різним розумінням дозволеного і недозволеного. Не було в нього того, що можна назвати моральними гальмами. Дурниця, яка не вдалася, стала злочином. Ні, тут у мене навіть думки не було, що це необережне вбивство. Чи, може, не правий я був тоді? Я запитую вас, щоб ви не встигли спитати мене. А я й досі, з філософською відвертістю, іноді запитую себе, чому життя буває таке безглузде, навіщо ця метушня, ця гонитва, це цькування і катування людини людиною? Задумайтесь над усім цим і спитайте себе, що таке людське життя?

ОДЕКОЛОН ДЛЯ ПАНІ

ДТП — так скорочено, з повагою працівники, які працювали з ним, називали Дмитра Тодоровича Панцира. Полковник міліції, старший радник юстиції, заслужений юрист України і просто чудова людина. Тепер і письменник. Видав декілька своїх збірок. Одну з них «Конвой вилітає завтра» подарував і мені.

Років вісім тому, працюючи разом в «міліцейському» відділі прокуратури області, я розповів йому випадок із своєї практики. Розповідь зацікавила, і він пообіцяв, що при нагоді напише про це. Не написав.

Думаю, що в нього і своїх пригод не бракує. Був би тільки час. А свою історію я розповім і сам.

Ніби недавно, а роки летять — десь на початку 90-х минулого століття, під час культивування з осені зраного поля біля села Вільхуватка в борозні від плуга було знайдено тіло 30-літньої жінки

з явними ознаками не своєї смерті — багатьма ножовими пораненнями. Сумніву не було, що це вбивство.

З'ясувалося, що жінка ще з осені минулого року була в розшуку як безвісти зникла. Приїхала з Прикарпаття на заробітки. Працювала зі своїми земляками на різних сезонних роботах. Не сказати, щоб вона була вульгарна, та трішки пустилася берегу. Вела легковажний спосіб життя. Коли вже думали від'їжджати назад, восени, раптом зникла, і тільки весною знайшли її. Вже неживу.

До розслідування вбивства підключились працівники карного розшуку з обласного центру. Розповсюдили прижиттєву фотографію, і по ній одна з продавщиць магазину в селі впізнала потерпілу. Навіть більше, вона вказала, що ця жінка разом з незнайомим чоловіком напередодні зникнення заходили до неї в магазин і купили пляшку горілки та щось на закуску. Пригадала, що, доки чоловік розраховувався, та жінка стояла біля прилавку галантерейного товару, і коли він, зробивши покупку, підійшов до неї, та ще його щось попрохала. Запам'ятала, що той чоловік з посмішкою, яка виявляла багато почуттів, але здебільшого була зневажливо-зверхньою, ніби я тут не при ділі, звернувся до продавщиці:

— А персонально для «пані» дайте ще й флакон одеколону «Тройний».

Коли вийшли, то через вікно бачила, як чоловік сів за руль вантажного автомобіля, і та жінка поїхали з ним. Номера автомобіля продавщиця не запам'ятала. Зостався лише спогад про те, що, мабуть, не за столом вип'ють куплене, а десь біля лісосмуги ця пара буде розігрівати свої почуття. Проте наполягала на тому, що їй чимось запав у вічі чоловік, який був з тією жінкою. Переконливо стверджувала, що десь його вже бачила, проте ніяк не може згадати, де саме і за яких обставин.

Уже й це було зачіпкою, та можна було тільки здогадуватися, які бурхливі події розвинулися після від'їзду від магазину, там, у полі, біля лісосмуги за селом. Допустімо, що не для парфумів замовила та жінка одеколон і після його вживання, мабуть, втричі піднявся градус вияснення стосунків між раніше незнайомими людьми. Хто кого тоді і як образив, не так важливо. Не виправдовую ту молоду жінку, яка поплатилася життям. Часто воно є прикрою пасткою, в яку потрапляють з власною вини. Найлегше її засуджувати, та достатньо знати, що є такі неморальні жінки, які

під тиском фатальних обставин чи поганого виховання, злиднів, тощо — змушені бувають продавати не тільки за гроші, а навіть і за випивку свою честь. Але ж ми люди й повинні розуміти, що, незважаючи на це все, вони не втрачають образу й подоби Божої. Отож не судімо їх, а пожаліймо. Якщо спробувати зрозуміти, то не стільки цікаво, скільки корисно зауважити, що проституція та злочинність мають причини глибші, ніж природжена гріховність. Гріховна то любов, та хто з чоловіків потайки нею не забавлявся, не був вдячний жінкам за їхню добровільну пожертву, та й взагалі не допускався вчинків таких, про які гріх і згадувати. Проте, у цьому випадку головне, що той чоловік знехтував пересторогою: «Не убий». А переступивши цю пересторогу, людина — звір лихий.

Припускаючи, що водій може бути десь з ближніх сіл, продавщиця разом з працівниками карного розшуку, сидячи в «Газику», побувала на всіх випусках автомобілів з парку в навколишніх селах та автопарках не тільки свого району, а й сусідньої, на той час без теперішніх кордонів, Російської Федерації. Передивилась усіх водіїв, проте безрезультатно. Нікого не впізнала, але продовжувала стверджувати, що, якби згадала, де його бачила, то, можливо, могла б і сказати, хто той чоловік.

Так як інших зачіпок не було, на обласному рівні карного розшуку вирішили залучити до справи, як тепер називають, «екстрасенса». Знайшли гіпнотизера, який ввів її в гіпнотичний сон, і та, прокинувшись, з радістю сказала, що згадала, де бачила того чоловіка. Розповіла, що вісім років тому вона після лікарняного, на якому перебувала у зв'язку з переломом ноги, вийшла на роботу до чайної. Якраз завезли пиво і людей було багато. Тут зайшов показний із себе, навіть чимось симпатичний, приблизно її віку чоловік та настирно й безсоромно, ніби подавляючи своєю брутальністю, незважаючи на чергу, передав гроші одразу на «два ящика пива, без здачі», і, вона, зніяковівши, хоча могла й відмовити, відпустила йому ті два ящики. Той виніс ящики, і більше вона його не бачила. Запам'ятала, що свої односельці-покупці дорікали їй за те, що вона «чужому» відпустила пиво, а їм може не дістатись. Адже пиво в ті роки було в дефіциті. Але хто той чоловік і після сеансу гіпнозу, як не напружувала пам'ять, пригадати не змогла.

Перевірили та зіставили побачене продавщицею в гіпнотичному стані. Підтвердилось, що вісім років тому вона

справді зламала ногу і справді працювала в чайній села Вільхуватка.

Тоді дивувався, та й досі вражає, якою вибірковою може бути пам'ять людини. Це ж скільки людей пройшло біля прилавку торгової точки повз її очі, і які асоціації викликали у неї два ящики пива без черги і той одеколон для «дами»?

А злочин так і залишився нерозкритим. Може, й досі десь ходить поміж нас той, хто ще тоді звик брати без черги, а потім зазіхнув і на людське життя, і його отруйний подих змішується з повітрям, яким дихаємо ми. Невже його власне сумління не викриває його і щоденно не вказує йому, що він злочинець? Але якби його могла мучити совість, якби у нього взагалі була совість, хіба вчинив би він злочин?

Вчинив, бо не вклали в його свідомість прописної істини, сказаної ще на початку нашої ери філософом Сенекою: «Природа привела нас на світ спорідненими між собою, бо з одних і тих же зачатків створила, для однієї і тієї ж мети призначила. Вона вклала в нас взаємну любов, схилила до спілкування. Вона визначила, що таке правильне і що справедливе; з її веління нещасливішим є той, хто чинить зло, аніж той, хто зазнає зла».

ДІЯЛЬНА ЛЮДИНА

Тільки людина великої шани заслуговує, щоб біля її могили читали вірші. Чугуївський поет В. Г. Болотов прочитав написане душею. У римованих словах відчувалось, що йдеться про людину, життя і діяльність якої може бути прикладом.

Не довгий час знав поет Віктора Васильовича Устименка, але й за той короткий проміжок часу відчув душевний порив і потенціал людини, чиє життя перервалось на льоту, коли стільки задумок, коли стільки моглося...

Виголошуючи прощальні промови, голова Харківської обласної ради С. І. Чернов, народний депутат України В. Г. Камчатний, учений Ю. П. Битяк, — люди різних політичних поглядів на розбудову державності, — підкреслили, як багато Віктор Васильович як депутат, голова постійної комісії з правових питань та регуляторної політики, віце-президент асоціації органів місцевого самоврядування області, заступник голови

консультативно-дорадчої ради з питань місцевого самоврядування при голові обласної ради зробив для підвищення ролі місцевих рад.

Там, біля могили, про його практичну допомогу радам хотіла сказати й Чугуївський міський голова Г. М. Мінаєва. Та не завжди в такі хвилини перемовишся словом про те, що тисне на серце. Тендітна жінка, на плечах якої лежать турботи забезпечення життєдіяльності великого міста, чия посада часто вимагає бути і владною, біля могили не змогла стримати сліз. Уже на поминальному обіді з її слів я зрозумів, як багато зробив Віктор Васильович для жителів Чугуєва і району. Юрист-практик, він, будучи тільки-но закріпленим від обласної ради за містом та районом, відразу сказав: «Я не буду закидати вас паперами, будемо працювати разом». І це підтверджував справами. Кожен його візит у цей приміський район був практичним як у плані правової, так і матеріальної допомоги. Скільки шкіл і дитячих садочків з його допомогою забезпечені комп'ютерами та необхідним обладнанням!

Як і інші, я читав скупі скорботні рядки некрологу в обласних газетах, підписаного визначними людьми. Там все сказано правильно. Спробую й я, від імені однокурсників, доповнити своїм словом.

Після закінчення в 1980 році юридичного інституту Віктор Васильович залишився в інституті. Аспірантура і захист кандидатської дисертації під керівництвом видатного вченого М. І. Бажанова. Послухати лекції шанованого професора права приходили студенти з інших потоків та факультетів. У комуністичному вузі він був одним з не багатьох, хто принципово не був членом партії. Потрапити до нього в аспірантуру було не просто. Чимось сподобався йому Віктор, хлопець з робітничої сім'ї. Мабуть, тому, що в житті не вибирав легких шляхів — до служби в армії та й після неї працював простим бетонником будівельної організації в м. Гадяч Полтавської області. У ті роки захистити кандидатську дисертацію і здобути наукову ступінь кандидата юридичних наук за три роки після закінчення інституту не кожному вдавалося. Йому поталанило. Вибрав тему стару, як світ, і водночас важку постійною своєю новизною — «Суб'єкт кримінального права». Юристам, як практикам, так і теоретикам, це відомо, а для загалу скажу, що з латини суб'єкт — це особистість, що споглядає світ і водночас впливає на життя в цьому світі. Це людина в сфері

кримінального права, те, на що спрямоване і для захисту якої воно діє.

Я запитав доньку, тоді ще студентку 5-го курсу академії, про її враження від його лекцій, і приємно було почути, що й лекції В. В. Устименка студенти не пропускали. Мабуть, тому, що крім викладацької діяльності він з 90-х років був і практикуючим адвокатом. До великого теоретичного надбання додавалась практика, а це особливо важливо в умовах становлення самостійної правової системи України, тому й лекції відзначались простотою і практичною направленістю. Коли дехто зі студентів, на задніх рядах, жваво обговорювали сказане ним, то він таких «балакунів» не випроваджував з аудиторії, а пересаджував на перші ряди. Потім був до них особливо вимогливим, і ті, знаючи це, складали екзамени на «відмінно».

Крім нього, з нашого випуску небезуспішно вибрали наукову працю і продовжують працювати в Національній юридичній академії та в інших навчальних закладах однокурсники В. В. Богуцький, М. В. Домашенко, Р. Б. Шишка, А. Ф. Волобуєв, С. І. Власенко, О. М. Толочко, Л. В. Петрова.

Серед випускників добрий десяток генералів, і я був щиро здивований, коли дізнався, що й Віктор Васильович був генерал-лейтенантом, що це звання йому надали козаки війська Слобожанщини. Козаки! Саме вони є силою, яка завжди відроджувала державність. Саме розбудова державності покликала в політику і Віктора Васильовича. У системі права він обрав нову для себе тематику. Як у кримінальному праві взявся за найвагоміше, так і в суспільних відносинах узявся за низову ланку, з якої влада черпає свою міць, — місцеве самоврядування. Він зробив крок, який підніс його на шаблях громадського життя, і мав піднятися ще вище. Це було б закономірно. Ті, хто з ним працювали, переконались, як він виконував свій обов'язок, в його здатності до дії, і якщо щось питали, то завжди одразу знаходили розумну відверту відповідь, та й на веселість він був не вбогий.

Навіть юристу не так легко збагнути та вміло оперувати важелями законодавства. Адже за даними ще піврічної давності в Україні діє близько 500 законів та понад 300 підзаконних нормативно-правових актів, у яких згадуються органи місцевого самоврядування чи територіальні громади як суб'єкти реалізації певних повноважень.

Складається враження, що з часів незалежності, відкинувши лозунг «Вся влада радам!», спромоглися прийняти взагалі-то необхідний, схвалений і міжнародною спільнотою, та не підкріплений фінансово, основний закон — «Про місцеве самоврядування в Україні», який позаочі народ називає «Про місцеве саморядування». Здається, що держава не впевнена в дієвості місцевого самоврядування, побоюється передавати значне коло справ до його відання.

Це ж потрібно так, до зубожіння, довести село, щоб знову докладати неабияких зусиль для відновлення освітлення центральних вулиць. Для городян це непомітно, а сільські жителі знають, що це велика проблема, яка ще не скрізь знята і вирішується в основному силами та можливостями місцевої влади.

Серед інших виникло питання щодо правового захисту голів сільських рад від надмірної «опіки» як правоохоронних, так і контролюючих органів. Він переймався, щоб новий «Закон про засади запобігання та протидії корупції» не почав свою дію з того, з чого почав попередній «Закон України про боротьбу з корупцією», коли таку потрібну боротьбу замінили виконанням планових показників і почали з низової ланки — саме працівників місцевого самоврядування. Адже у нас звикли карати, в першу чергу, саме за незнання закону.

І для державних службовців місцевого самоврядування новизна законодавства вимагає нової поради, але й вона може бути запізнілою, отже мусимо мати її, як кажуть, під рукою. Тож, зазираючи у завтрашній день, він говорив, що вже опрацьовує пам'ятку, з якої працівники рад могли б практично почерпнути, як попервах входити у взаємодію з новим законом, починаючи з простого: в'яснення підстав та повноважень для проведення перевірки, як себе поводити і кому оскаржувати дії перевіряльників, щоб не забирали час, не відірвали від нагальних потреб громади. А їх — ой як багато!

Оскільки Закон ще недостатньо виписаний і введення його в дію відтерміноване до першого квітня, планували зустрітися після Нового року. Одночасно планував, та вже й проговорювали, як будемо проводити підготовку до 30-річчя випуску. У нього вже був досвід, адже, працюючи в стінах рідної ALMA MATER, організовував зустрічі на 10, 20, 25 років із дня випуску. Дружба. Подібно до того, як існує нехіль до самотності, діє й потяг до

товаришування; подібно до того, як сама природа єднає людину з людиною, зі студентських років є щось таке, що спонукає нас постійно прагнути дружби. Ще давні стверджували: хто задовольняється лише самим собою — той межу кладе своєму щастю.

Планував... Важко повторювати фатальне, та вже не засвітить для нього сонце крізь зелене листя, не зустрине пропахлий яблуками Спас... Вже відміряно суджену стежку. Відійшов у розквіті сил, у час передноворічних турбот, підбиття підсумків року, позачергової сесії рад з корегування бюджетних коштів. І тут така несподівано важка звістка.

Від селищних голів та депутатського корпусу району я ніби був делегований скласти, як від їх імені, так і від себе особисто, останню данину шани. Віддаючи її, подумки повертаюся до мудрості давніх про те, що час не видається нам таким швидкоплинним, допоки його перебіг не примушує зупинитись та приглядатись до втрат. Тільки тоді час нашого життя постає перед нами у всій його неймовірній стрімкості.

Господь подарував нам радість буття і колись суворо питає, на що ми його використали. Не буду ідеалізувати. Віктор Васильович, як і всі, знавав радості й прикрощі, та все ж знайшов своє місце в житті і наповнив його глибоким змістом. Оцінювати на терезах свого правосуддя буде Всевишній, а в нас залишиться добра пам'ять.

З ЦЕСАРЕНКІВСЬКОЇ КОГОРТИ

Часто знайомі та друзі, вітаючись з ним? запитували:

— Як воно життя та здоров'я, Карповичу?

А він незмінно відповідав:

— Не діждетесь!

Жартував, що здоровий чоловік не той? у кого нічого не болить, а той у кого кожен раз болить в іншому місці.

А ніхто, звичайно, й не ждав і не бажав. І він сам не міг передбачити того дня, коли йому буде покладено на плечі хрест розстанню з усім, що тримає на цьому світі. Тому, як зупинкою в бистрині часу, для багатьох, без перебільшення, саме для багатьох, стала сумна звістка про те, що в середині квітня раптово відійшов у світ інший Михайло Карпович Левченя.

...Ще тільки під'їхавши до цвинтаря, спіймав себе на думці, що в хорошому місці, серед сосен, як нещодавно й іншого прокурора з Чугуєва — Анатолія Васильовича Сузого, з яким мені теж довелося працювати в цьому районі, — поховали. Та нехай би були пусті ті «хороші місця», а колеги — серед нас. Та доля невблаганна. Стиснулося серце якоюсь глибинною, світлою печаллю за неминучим відходом за вічну межу буття старшого товариша по роботі, як на мене — великого у своїй скромності трударя. Вже біля могили у відзвуках прощальних пострілів військового салюту подумалось: «От і все, його нема. Зосталась тільки пам'ять..»

У розмові з товаришами по прокурорській роботі, яких багато прийшло, щоб віддати йому останню шану, виникла розмова про те, що відходять, і вже й не багато зосталось, тих, кого назначав на посади ще Іван Григорович Цесаренко, який був прокурором Харківської області з 1968 по 1986 рік. Без перебільшення, людина-легенда, яка заклала міцний фундамент прокурорських кадрів, що ними й досі сильна прокуратура області.

Я не сказав тоді цього своїм товаришам — мені досить це було усвідомити. І я закарбував цю думку в своєму серці. Вона нараз саянула мені в голові, вимальовувалась чимраз чіткіше і за якусь мить зробилася цілком ясною, такою, щоб нею можна було поділитись з іншими, навіть з тим, хто його не знав.

Мені судилося знати Івана Григоровича лише шість років, а його висуванця — Михайла Карповича Левченю — тридцять. Працювати і поряд, і під його керівництвом, і навіть курувати його роботу. Адже і в самого 27 років праці в прокуратурі — це теж не поле перейти.

Написати звичні слова пошани і жалю, як в некролозі, теж почесно. Та хочеться без копирсання в чужій душі сказати те, що залишилося в моїй. Навіть просто на знак подяки, адже значною мірою саме Карповичу я зобов'язаний тим, що став прокурором. Тоді, у 1986 році, я не був в його безпосередньому підпорядкуванні. Він був прокурором міста Чугуєва, а я — слідчим прокуратури Чугуївського району, де прокурором був А. В. Сузий. Іноді вони підміняли один одного на час відпусток чи відряджень. Мені цікаво було працювати з обома, адже вони теж до прокурорської посади прийшли із «золотого фонду» слідчих. У них можна було багато чого навчитись. Я, тоді ще молодий слідчий, а їх професія сотні разів

зводила з багатьма людьми, у тім числі з дуже небезпечними злочинцями, але в усіх простих і навіть складних питаннях вони завжди вчиняли чесно і справедливо, як веліли совість і закон, як вчив їх ще змолоду І. Г. Цесаренко. Адже те, що ти ґрунтовно взяв змолоду, в подальшому тільки вдосконалюється. Ті настанови, які він їм давав, вели й керували ними, а ми, хто прийшов на посади прокурорів після 1986 року, вже вчилися від них, і вони теж мають свою плеяду вихованців. Пишу про тих, хто мені був близький, та вважаю, що величні слова подяки за путівку в життя можуть сказати ті, хто пройшов школу у незмінного протягом багатьох років, якого, на жаль, уже теж не має серед нас, колишнього прокурора Харківського району — Анатолія Івановича Кобильника та багатьох інших, з тієї цесаренківської когорти. Згадую про цих людей тому, що ці постаті ще довго будуть у пам'яті не лише працівників прокурорських, судових і правоохоронних органів, а й мешканців області.

Відомо, що й В. Л. Синчук, який був прокурором області, з гордістю згадує, як на роботу до органів прокуратури його також брав Іван Григорович.

Уроком на все життя залишилось, як Карпович «колов» раніше чотири рази засудженого злочинця. Банальне вбивство. Всі докази зводились до того, що саме той скоїв злочин. Та злочинець не зізнавався. Мабуть, тому, що відчував — «вишка світить». Те, що перед ним молодий слідчий, він відчув одразу. На це в них свій, особливий нюх. Бувають такі, впевнені в своїй «зеківській мудрості», що можуть напустити туману в найпростіших речах і ще й цим хизуватися. Не зізнається, той що ж? На мій погляд доказів і так достатньо. Доповідаю про це Карповичу.

— Якщо в тебе є докази і ти впевнений у них, як у самому собі, то не змогти «розколоти» — вимусити зізнатися в цьому злочинця, це спасувати перед ним. Коли в тебе абсолютна впевненість, то відстоюй її, переконай, що твої докази сильніші за чийось впертість. Пішли до нього...

У камері, відпустивши охоронців, Михайло Карпович запропонував затриманому:

— Сядьте. Я буду говорити з вами, поки ви мене слухатимете, й вислухаю все, що ви мені скажете, розумне й нерозумне, але звідси ми повинні вийти, — я з почуттям виконаного обов'язку, а ви з каяттям...

Кілька годин тривав двобій. Ті, хто знає слідчу роботу, розуміють, як буває нелегко «розколихати» закоренілого злочинця, щоб з нього, як з груші плоди, посипались зізнання. Це не було залякуванням, умовлянням чи обіцянками якимось пом'якшити міру покарання. Затриманий відчув, що перед ним досвідчений прокурорський працівник і, як кажуть, не тільки «розколовся», а й вказав додаткові дані, що замкнули цілісну систему доказів. Я багато чого навчився у тому діалозі і після допиту зізнався Карповичу, що не зумів би так, як він, та побачив, що це не дає йому радості переможця, а лише викликає благородне почуття виконаного обов'язку. Відбувся жартом:

— Учись, поки я живий, та й ти, бачив, теж припірав доказами до стінки...

Забігаючи наперед, поділюсь, що потім у моїй слідчій практиці, був лише один випадок, де обвинувачений хоч і не визнав вини, та все ж був засуджений. Але й супротивник дістався з своєрідним досвідом. Достатньо сказати, що в свій час той був «обер-капо» в концтаборі радянських військовополонених аж у Франції. Та то окрема розмова...

Тепер розумію, що Карпович просто, нехтуючи свій час, економив його для інших справ. Адже і без визнання вини, правда, з затратою більшого часу, можна було б доказати причетність того, але, мабуть, розумів, що визнання тяжкого злочину це одночасно і як каяття, тому не рахувався з особистим часом. Спрацьовувало.

У згаданих прокурорів можна і потрібно було вчитися, адже їх відбирав і призначав на посади фронтовик, повітряний стрілець, котрий здійснив не один бойовий виліт. Він рідко помилявся в людях і відбирав таких, з якими, як кажуть, можна йти в розвідку. Семен Іванович Голубицький, колишній начальник відділу кадрів прокуратури області, нині завідувач музею, розповів мені про своєрідний психологічний прийом Івана Григоровича, який той іноді використовував при висуненні працівника на посаду прокурора. Передовсім він глибоко вивчав претендента, його негативні і позитивні сторони роботи, а головне — ставлення до людей. Тож, викликавши для співбесіди, спочатку, ніби після бойового польоту, так розбирав допущені висуванцем недоліки, що той думав, мабуть, його не висувати на вищу посаду викликали, а будуть звільняти. Та закінчував:

— Недоліки можуть бути, головне — самому зрозуміти їх причину і не допускати в подальшій роботі. Ми тобі віримо і пропонуємо посаду прокурора району. Як ти сам вважаєш, ми не помилилися, не підведеш?

А. В. Сузий теж розповідав, як він, дякуючи Івану Григоровичу, став прокурором. Працюючи слідчим прокуратури Первомайського району, він закінчив незвичну на той час кримінальну справу про випуск недоброякісної продукції: з маслозаводу до державного резерву відправили масло, що не відповідало стандартам. Постало питання про притягнення до суду низки посадових осіб. Партійний керівник району, до речі, Герой Соціалістичної Праці, не бажаючи розголосу, докладав усіх зусиль, щоб закрити справу. Йому доповіли, що слідчий дуже принциповий:

— Які тут принципи, тут честь району! Викликати на бюро райкому та впаяти догану!

Ретиві виконавці вже й вказівку дали, та виявилось, що слідчий безпартійний. А це в той час було рідкістю, вважалось як недогляд з боку партії. Доповіли Івану Григоровичу. Той викликав слідчого і особисто пересвідчився в його принциповості і правоті.

— Ми тебе підтримаємо, — сказав, гортаючи особову справу, — та в партію потрібно буде вступити, без цього в тебе не буде росту.

Дав вказівку взяти все під контроль. Справу направили до суду, отримали обвинувальний вирок, і в той же рік слідчого прийняли в партію, а як тільки прийняли, то одразу й призначили прокурором Чугуївського району. Погодьтеся, маючи таку солідну підтримку, відчувши такий авторитет прокурора області, не міг Анатолій Васильович не перейняти його досвід і не використати в своїй роботі. Досить сказати, що і він досяг посади першого заступника прокурора області.

...Якось Михайло Карпович запросив зайти до нього в кабінет на серйозну бесіду і повідомив, що напередодні розмовляв з прокурором області Г. К. Кожевниковим, який заступив на цю посаду після раптової смерті І. Г. Цесаренка, що сталася під час координаційної наради, прямо на трибуні, і розповів, що прокурор області цікавився мною, і він, знаючи мене, дав похвальну характеристику. Сказав, що це не просто цікавість до моєї особи, а,

мабуть, мені будуть пропонувати посаду прокурора району. Не знав якого, але порадив не відмовлятися.

— Прокурором району в місті Харкові тобі, звичайно, не запропонують, але пройти обкатку в сільському районі цілком ймовірно.

Невдовзі мене призначили прокурором сільського району, де я працював вісім років. Але з Чугуєвом, з Михайлом Карповичем та Анатолієм Васильовичем зв'язків не поривав. Після нарад у прокуратурі області, прокурори, що їхали в свої райони через Чугуїв, зупинялися і, бувало, проводили свої, як жартували, «кущові наради». Скажу так: у нас було прокурорське братство. І завжди душею його був Михайло Карпович.

Нині в Україні більше двохсот навчальних закладів готують правників і вже майже двадцять тисяч випускників-юристів стоять в черзі на зайняття посад. А в той час тільки прокуратура Харківської області могла дозволити собі перебірливе ставлення до кадрів, адже поруч була їхня кузня — юридичний інститут. Кадри можна було отримати не лише за направленням після закінчення стаціонару, але й за рахунок заочного та вечірнього відділень. Проте до їхнього відбору Іван Григорович ставився особливо прискіпливо. Не хочу нічого поганого сказати про кадри Міністерства Внутрішніх Справ, але за нього звідти принципово не набирали. Як правило, відбирали з робітничим підґрунтям. Висловлювався, що тільки тому, що претендент має робітничий гарт, його беруть і тепер, тільки в прокуратурі, як з чистого аркуша, писатимуть його біографію. Якщо хтось «залітав на аморалці» чи, не приведи лихо, на зловживаннях, то в подальшому йому не те що в прокуратурі, в інших правоохоронних органах місця не знаходилося.

В особовій справі віднайшов особисте звернення І. Г. Цесаренка до Генерального прокурора СРСР: «Дозволити, як виняток, прийняти на роботу слідчим прокуратури Барвінківського району студента четвертого курсу заочного відділення юридичного інституту Михайла Левченю». А вже через три роки в його трудовій книжці з'явився характерний запис: «Висунутий на вищу посаду».

До служби в армії та й після неї Михайло Карпович працював спочатку теслею, а потім зварювальником тресту «Укрелеватормлинбуд» в Харкові, будував елеватори. Вони ще й

досі, мов кораблі, стоять висотними будовами серед ланів Харківщини. Розповідав, що любив працювати на висоті і з неї оглядати обрії значної території області. Характерно, що після роботи в найвіддаленішому Барвінківському він працював прокурором Двурічанського району, міста Чугуєва, Комінтернівського району Харкова, Чугуївським міжрайонним та прокурором Зміївського району і вже на землі знав усі дороги, мальовничі і неприглядні місця. Специфіка нашої роботи здебільшого залишає спогади про те, де щось, колись, сталося такого, що потребувало не просто споглядання та милування, а огляду місця події...

Комусь, можливо, видасться загальноживаним вислів «сумлінно виконував свій обов'язок». Та саме так записано в багатьох його характеристиках. Але що таке обов'язок? І скільки є таких обов'язків, які ми часто і з спокійним серцем нехтуємо! Він не нехтував, особливо, коли той обов'язок прокурорський.

Розповідав, і серед документів особової справи я знайшов цьому підтвердження, що після закінчення у 1986 році з відзнакою інституту підвищення кваліфікації кадрів прокуратури СРСР в Москві, він міг стати Каспійським природоохоронним прокурором. Уявляєте, який регіон і посада рівня міжобласного прокурора. Вже навіть підвищив кваліфікацію в Астраханському технічному інституті рибної промисловості і господарства, та не погодився покинути Харківщину. Тут він працював майже тридцять років. За час роботи заохочувався шістнадцять разів. Мав нагрудний знак «Ветеран органів прокуратури». Були і стягнення, та я звернув увагу, що майже всі вони знімалися достроково. Та все ж йому, як і всім сумлінним працівникам, отримувати догани було неприємно. Якось, коли в області «намилили шию», розповів, що коли б не пішов до прокуратури, то з великою вірогідністю міг би бути Героєм Соціалістичної Праці. Тільки він перейшов працювати до прокурати, як на трест, де працював, надійшла «рознарядка» — за досягнення в будівництві представити до нагород орденами та медалями найбільш достойних. Звання Героя дісталось його напарникові. Говорив:

— Якби я там працював, то у мене було більше шансів...

За час його роботи в прокуратурі після І. Г. Цесаренка змінилося п'ять прокурорів областей. Ясна річ, у кожного — свій стиль керівництва. А Карпович часто мав вигляд ніби

одноосібника, незручного за стилю «єдиноначальності». Підпорядковуючись, він мав і своє бачення, а не просте бездумне виконання. Ота цесаренківська вимогливість, неухильне додержання Закону, ті здорові основи уже не потрібно було змінювати. Досить було зрозуміти сутність вимог.

Не ставлячи перед собою за мету передати всі подробиці його життя, незалежно від того, вправно чи невправно воно переказане, хочу лише підтвердити відображене в його характеристиках: «Вміє розуміти і працювати з людьми». Це той, один із основних критеріїв цесаренківського добору кадрів.

А для тих, хто знав його ближче, він залишиться веселим, дотепним з просто енциклопедичною пам'яттю анекдотів.

Бувало, звичайно ж, бувало, що й на «груди приймали». У цьому ділі теж потрібно знати міру. Ніби жарт, та я пересвідчився і рекомендую іншим упевнитися в його практичній обізнаності. Коли після першого тосту хвилин через кілька під очима з'являлися крапельки поту, говорив: «Чарочка прижилась!» Така волога під очима виступає не завжди, а коли проступила, то в цей день скільки б не випив, хоч і будеш п'яним, розуму не втрачатимеш, все пам'ятатимеш.

Передам читачам практичну пораду, яку я теж перейняв від нього. Перед тим як розвести багаття для приготування юшки чи шашлику, викопайте ямку, вкиньте туди картоплю, прикрийте землею і над нею розводьте вогонь. Перед прощанням, розгрібши багаття, присолена картопля буде дуже доречним спогадом дитинства, приємною стравою до дружнього тосту: «Щоб не остання!»

Вже коли він був на пенсії, запитував:

— Чому не йдеш працювати, адже маєш великий досвід, а ще більші зв'язки, міг би бути корисним у будь-якій фірмі?

Відповідав, що на світі все відносно, і деякі речі, що їх звикли вважати за речі першорядної ваги, зовсім перестають бути такими в наших очах, коли ми на них подивимось з нової позиції. Жартував, що дивиться серіали на зразок тих, де серед основних героїв Дон Педро, розумів, що то «мильна бульбашка», але ж є і таке, просте буденне життя. 30 років був на «вістрі атаки» — хочеться просто пожити... Та, на жаль, недовгий той заслужений відпочинок...

На поминальному обіді сусід по звичній для тих, ще радянських часів, з шести соток дачній ділянці, розповів, як

Карпович згуртував ї їхній колектив. Відчув, що його любили в цьому закутті. Куди б не пішов, всюди щиро вітали словом і приязними усмішками. А жити серед загальної пошани, хай навіть вона йтиме від простого громадянина, теж щось та значить.

Справу його продовжує син Геннадій. Як і батько, починав слідчим прокуратури. Зараз — заступник начальника відділу нагляду за додержанням законів спеціальними підрозділами та іншими установами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю прокуратури області. Мені довелося працювати з Геннадієм. У ньому бачив, відчував ту ж батьківську хватку.

Під час прощання і після нього прокурори-пенсіонери, як завжди, згадували минуле, зіставляли свою роботу з роботою нинішніх прокурорів. З не чисто старечим бурчанням констатували часту зміну кадрів. У наш час влада відкрито могла втручатися в прокурорську роботу, тепер ніби й ні, та спрацьовують не менш ганебні чинники: гроші, бізнес, шантаж. До влади дориваються люди, спрагли особистого благополуччя, метикуючи, як би то від державного короваю урвати для себе ласий шматок. Ми, ветерани, щиро радіємо успіхам і з відразою сприймаємо помилки, незадовільну роботу, несхвальні докори громадян на адресу прокуратури. Нам це боляче, адже в наш час ми передали нинішнім працівникам достойний поваги орган. Юристів у країні — хоч греблю гати. І водночас правду простій людині, тільки-но справа потрапляє в поле дії параграфів законів та підзаконних актів, годі й знайти. Вивернуть не лише кишені, витруть об неї ноги у владних та судових коридорах, де чиновники виявляють свою турботу не про тих, хто цього дуже потребує, а про тих, хто може найкраще віддячити. А нас вчили додержуватися простого принципу, що коли в тебе є можливість допомогти людині, то краще допомогти. Соромно було б нам, котрі за фахом знають Закон і його можливості, не допомогти.

Можливо, я й досі такий наївний, але вважаю, що, поки наш скрипучий чиновницький віз розвернеться, тільки прокуратура на цей час ще здатна оперативно відстоювати права громадян. Недарма народ говорить, що одне «зараз» краще трьох «потім». Слушно чи ні в цій розповіді про це говорити, не варто сперечатися, однак ту ідею законності, справедливості й добра, яку заклав І. Г. Цесаренко, потрібно відстоювати, і праця, цьому присвячена, ніколи не буде даремною.

У ВІДЛУННІ ПРОЩАЛЬНОГО САЛЮТУ

Весною 2011 року товариш презентував мені книгу Л. В. Деркача «...Про що можу розповісти», яка вийшла друком ще 2008 року. Заінтригований уже самою назвою, я, дякуючи за подарунок, ще й не читаючи, сказав: «Цікаво прочитати, адже люди його професії самі про себе рідко пишуть, а в радянські часи спогади про той час не мали права на існування. Проте, не думаю, що він, враховуючи специфіку своєї роботи на посаді голови Служби Безпеки України, міг написати більше, ніж про це можна знати пересічному громадянину».

Але як змінюються часи! Всього кілька років минуло і те, про що не розповів у книзі экс-голова Служби Безпеки України, йому ж самому доведеться давати свідчення у резонансній нині кримінальній справі «касетного скандалу».

Старше покоління пам'ятає роки, коли навіть під час трансляції концерту до дня працівників Комітету Державної Безпеки СРСР, телекамери були налаштовані лише на сцену, а обличчя тих, для кого той концерт присвячували, не показували, теж заради безпеки їх самих і тієї роботи, яку вони виконували. Про неї багато вже говорено. Були й славні сторінки, і, нічого замовчувати — ганебні. Адже орган, котрий так потрібен у кожній державі, у нашій був «озброєним загоном партії». Що говорити про законність у діяльності КДБ, коли сама ця організація працювала не на підставі Закону, а на Положенні про Комітет Державної Безпеки при Раді Міністрів СРСР, затвердженому 09.01.1959 р. Постановою КМ СРСР. Що їм було з того, як люди думають про них? Вони не мали ні свідків, ні суддів, крім себе самих...

Саме ця книга згадалась мені у відлунні військового салюту і на прощальному обіді після похорон товариша молодості — слідчого, а з 1994 по 2001 рік — начальника слідчого відділу Служби Безпеки України по Харківській області Василя Григоровича Лукирича.

Відчув, що маю право видобути із закамарків пам'яті спогади, котрі в часи його молодості обачливо замовчували, бо нині ми вже інші, більш відкриті, з іншими намірами й можливостями, без властивої колись зарозумілості.

Навіть у своїх словах на прощальному обіді колеги Василя Григоровича не говорили про роботу. Згадували про людину.

Якось не заведено було розпитувати його самого про життєвий шлях. Вдовольнялися тим, що він міг сам розповісти, вважаючи за доцільне. Тож сколихнув спогади і провів, за старою слідчою звичкою, своє, нині уже журналістське розслідування.

...Тільки-но став працювати слідчим у Чугуївському районі, якось піднімаю слухавку телефону і чую розмову. Звичайно, не етично підслухувати, проте розмова викликала інтерес тим, що почув її з самого початку. Відрекомендовувавшись працівником КДБ, абонент розмовляє з головою сільської ради і цікавиться характеристикою на доярку, яка за туристичною путівкою мала виїхати до однієї з країн соціалістичного табору. Розмова була короткою, тому що співрозмовниця надала схвальну характеристику претендентці. Дослухавши розмову, відчуваючи, що вона ось-ось закінчується, встряю в розмову, відрекомендовуюсь і кажу, що це ж не нормально, коли ось так легко можна почути розмови працівників такої поважної організації. З іронічною тональністю в голосі працівник КДБ відповів, що, на жаль, така реальність і такий зв'язок...

Незабаром нам доводилося разом виїжджати на місце незвичної події. Риючи котлован, бульдозерист ковшем зачепив газову трубу. Дякувати випадку, що тільки зачепив, інакше наслідки могли бути серйозні. Перевіряючи, з'ясували, що той газопровід проклали не за схваленою схемою, а, як кажуть, «навпростець». Та річ не про це, а про те, що інтереси та й повноваження прокуратури і КДБ часто перетиналися. Як слідчий, я невдовзі познайомився і з Василем Лукиричем, — ми були майже однолітки.

Потім, працюючи прокурором Великобурлуцького району, який незабаром став прикордонним, продовжували підтримувати дружні зв'язки.

1994 року з посади прокурора району я перейшов працювати прокурором відділу прокуратури Харківської області з нагляду за додержанням законів про національну безпеку, який, в основному, курував законність порушення та

розслідування кримінальних справ слідчим відділом СБУ, тож дещо знаю про специфіку і цієї роботи. Пригадую, що, працюючи в цьому відділі, про свою посаду розповів товаришеві дитинства Анатолію Шумському, на той час голові радгоспу, то він на слово не повірив, що може існувати нагляд за СБУ — колишнім КДБ, довелося показувати посвідчення.

А тоді до кабінету, де одночасно працювало кілька співробітників, зайшов Василь Григорович. Побачивши мене, він щиро здивувався. Ми по-дружньому обнялись, не приховуючи радості зустрічі. Побачивши теплі обійми, колеги навіть сказали, що, мовляв, який же тепер буде нагляд, коли прокурор у таких дружніх стосунках з начальником відділу, який буде піднаглядним. Та це не зашкодило нам бути і друзями, і принциповими у вирішенні службових питань. Не хочу кидати тінь, проте на початку доби Незалежності слідчий відділ СБУ в області був не на висоті. Воно й не дивно. Пішла зовсім нова категорія справ. Потрібно було переорієнтуватися, очиститися від ідеологічних нашарувань, сміливо перебрати на себе дійсний захист інтересів держави. Крім того злочини загальнокримінальної спрямованості, поєднані з контрабандою та валютними операціями, поставили орган перед фактом, що потрібно працювати, спираючись лише на закон. Цариця доказів сумнозвісного Вишинського — власне визнання вини обвинуваченим — вже не могла бути тим підмурком, на якому будувався судовий вирок.

Не бракувало напружених ситуацій, ускладнень і суперечностей, проте, до честі органу, незабаром слідчий відділ поповнився новими співробітниками з повною юридичною освітою. Поділилась і прокуратура своїми слідчими зі стажем роботи. Та все ж іноді доходило до принципів. Наполегливо відстоюючи свою точку зору, якимось аж надто доказує мені, що тільки його точка зору правильна. Довелося теж принципово доказувати, що вона не тільки не правильна, а й незаконна, і що я буду наполягати на притягненні винних до дисциплінарної відповідальності. Припертий у куток, Григорович розводив руками і по-дружньому казав:

— Зрозумій, я в першу чергу працівник СБУ, а вже потім — слідчий.

— Григоровичу! Кинь свої чекістські звички.. Не плутай сліди і докази. Якщо у наших стосунках не буде довіри один до одного, то неправда все одно впливе. Раджу, не намагайтесь ніколи приховувати правду, особливо там, де стосується доказів. Я не втручаюся в оперативну роботу і зайві знання про секретні державні інтереси (хоча теж мав допуск до таємниці) мені не потрібні. Мені не обов'язково знати, які оперативні ігри ви граєте з фігурантами у справі (розкривати їхню суть у публікації відкритого характеру, розуміється, не можу), але в питаннях доказів краще порадитися, ніж намагатися замовчати, особливо там, де в правових питаннях потрібна чітка, юридично правильна оцінка. У цих питаннях ви завжди матимете в моїй особі порадника, навіть якби ви цього не хотіли, тому що це вже моя робота — нагляд за законністю ваших слідчих дій.

Василь Григорович зрозумів, що доведеться рахуватися з цією обставиною й не поводитися із самовпевненістю, яка була властива його попередникам, котрі працювали в колишньому КДБ. Не тільки сам розумів, а й націлював на це своїх підлеглих. Схвально було почути в спогадах, що він прищеплював своїм слідчим одну безумовну вимогу — діяти тільки за Законом, відповідно до нормативно-правової бази.

За його безпосередньої участі йшло перетворення «силового» обличчя спецслужби у правовий формат деполітизованої структури демократичного суспільства. Адже слідство в системі СБУ — це той відділ, у якому зникаються основні результати роботи всіх підрозділів щодо протидії розвідувально-підривній діяльності, тероризму, корупції та організованої злочинності, іншим протиправним діям, що створюють загрозу життєво важливим інтересам України. І якщо виявлення цих фактів здебільшого ведеться таємними методами, то розслідування кримінальних справ, а тим більше їхній судовий розгляд, це вже публічний результат, і по ньому судять про результати роботи всієї Служби.

Не простий то був час: суміш нового й старого. А ми ж то бачили, ми активно жили в тому часі! Відчувши

непевність влади, відсутність твердої віри в правову політичну форму, приваблені жадобою швидкого збагачення, політичної кар'єри, особистого успіху, гору часто брали ті, хто не гребували прихопити від «державного пирога» та скористатися і відсутністю кордону, і слабкістю митної служби.

Бували й між нами суперечки з приводу, хто ж винен у розвалі Союзу. Доходило до смішного. Співробітники СБУ обвинувачували прокуратуру, яка не забезпечила найвищий нагляд за додержанням законів, а я в свою чергу їх за те, що не забезпечили безпеку держави. Сходились на тому, що, мабуть, той розвал був закономірним.

Якось із перевіркою у відділ приїхав представник з Генеральної прокуратури. Разом з ним та співробітниками СБУ поїхали на так звані ліцензійні склади, де саме розвантажили багаж із затриманих двох літаків, що перевозили контрабандний товар — одяг з Китаю. Ніби й невеликі літаки, а товару — ніде повернутися в приміщені складу. Виказую своє почуття: оце гора товару!

Посміхнувшись, киянин відповів:

— Ти б побачив, що коїться на кордоні України в Чопі. Там під'їзні і запасні колії забиті вагонами контрабандного товару!

Саме жорсткі заходи з боку співробітників СБУ щодо захисту кордону й економічної безпеки забезпечили становлення України як держави. Тоді ж була проведена робота з розкриття секретів «катиньської трагедії», відзвуки і сліди якої є і в Харкові в лісі біля Помірок. За сприяння встановленню історичної правди Володимир Єршик, тоді слідчий, отримав відзнаку митрополита Харківського і Богодухівського Никодима.

Генріх Ованесович Алтунян, у минулому дисидент, 1990 року став народним депутатом України та членом Комісії з питань оборони та національної безпеки, і вже з ним співпрацював слідчий відділ і щодо його реабілітації, і щодо забезпечення законності в прикордонному регіоні.

У спогадах співробітників відчувалося, що для багатьох Василь Григорович був не просто керівником, а старшим товаришем, вихователем і вчителем. Про його вміння

спілкуватися з людьми, не підвищувати голосу, не ображати їх людську гідність, ґрунтовно доводити необхідність змінити ставлення до своїх обов'язків або шукати іншу роботу сказав Олександр Гайдамака. Згадав, як сам, ще молодим лейтенантом, прийшов у відділ, а нині уже він — полковник юстиції, керівник відділу, вдячний і за дружбу, і за науку. Безперечно життєвим, теплим був спомин про те, як він умів організувати відпочинок, заспівати циганську пісню в своєму оригінальному виконанні.

Нелегке йому дісталось дитинство. Мати померла, коли навчався у третьому класі. Довелося батькові виховувати трьох дітей. Рано подорослішав, від батька взяв той чоловічий характер — перемагати труднощі і піклуватися не лише про себе. Так виробився, сформувався його чоловічий характер. Як кажуть, і життя навчило, і потрібні в дитинстві книжки він читав.

Як підбиралися кадри для роботи в КДБ, можна тільки здогадуватися. Та, мабуть, на Василя звернули увагу, ще призиваючи до лав армії. На службу відбирали ретельно. Не помилилися. Танкова група військ у Німеччині. Василь — старшина. Для тих, хто служив, старшина це вже щось від батьківського. Після служби в армії працює на режимному підприємстві — заводі імені Малишева — майстром інструментального цеху. Мабуть примітили його організаторські здібності, адже майстер на виробництві це теж і начальник, і порадник. Тож запросивши, уже в нині далекому 1975 році, на бесіду до «компетентного органу», впевнилися що йому можна довіряти. Так почалася служба. Підготовче відділення в підмосковній Балашисі, і він уже курсант слідчого відділення Вищої школи КДБ, староста групи. Не претендуючи на повноту характеристики, не помилюсь, коли скажу, що він мав одну, дуже важливу особливість — гуртувати біля себе людей, бути їм порадником.

Повернувся до Харкова уже не сам — з дружиною Любою. Далі слідча робота. Було й відрядження в «гарячу точку» — Сумгаїт. Багато подій, справ, матеріалів, до яких він мав причетність, ще й досі не позбулися грифу секретності, і про них ще не час розповісти широкому загалу

читачів. Щоб скласти оповідь про його роботу, на це потрібно багато часу. До того ж є багато такого, про що я не можу розповісти, бо й сам не все знаю, а лише здогадуюсь. Були питання, щодо яких рішення приймалося без мене, на рівні перших керівників. Але в цьому не було ніякої образи. Як на кого, а у мене не було звички питати про те, чого тобі не хочуть сказати. Служба характерна і тим, що маєш знати тільки те, що дозволено знати. Але і про те, що не знаєш, повинен здогадуватися і правильно розуміти. Хіба можете ви чекати від когось збереження таємниці, якщо ви не змогли її зберегти? Чи не означає це, що ви більше довіряєте іншим людям, ніж самому собі? Іноді мудрості начальства повинен був довіряти більше, ніж власним очам. Така субординація і «єдиноначальність». Часто від співробітників чув вислів про осяччі вуха. Не поцурався запитати, що це значить, і почув розповідь про царя Мідаса, у якого вирости осяччі вуха, і він завжди ходив з покритою головою, щоб ніхто не викрив його. Лише його перукар знав про те, але йому було наказано мовчати. Не витримав той перукар і якимось прошепотів таємницю землі. Із землі виріс очерет. Повіяв вітер, і очерет зашепотів: «У царя Мідаса осяччі вуха...»

А справи були різні. Від загально-кримінальної спрямованості, скоєних іноземцями, яких було і є достатньо в більш ніж мільйонному місті, до тих, на наглядовому провадженні яких червона смуга та гриф «таємно» чи «цілком таємно». Адже Харків це й завод Малишева, авіаційний та воєнні заводи. За скупими повідомленнями про вироки у кримінальних справах проти керівників авіаційного заводу лише обізнані здогадуються про непросту оперативну та слідчу роботу органу СБУ.

Не лише деякі, а й багато матеріалів ще й досі не позбулися грифу таємності, і про них ще не час розповісти широкому загалу читачів. Я насамперед розповім лише те, що треба знати, щоб читач міг скласти якимось уявлення, не так про роботу Служби безпеки, а про людину. Звичайно, ця невеличка розповідь не може бути системною, це тільки невеликі розсипи з його життя.

Як підсумовуючи сказане на прощальному обіді, Любов Яківна розповіла, що вона прожила з Василем Григоровичем

щасливе життя. Незважаючи, на те що його часто через службові відрядження, навчання, збори, курси не бувало вдома, вона й діти відчували — він завжди поруч, з родиною. Це важливо — мати надійний сімейний затишок після роботи, про результати якої повинні знати лише обмежене коло людей. Дружині було нелегко, коли чоловік постійно зайнятий роботою. Але ж і вона давала згоду на роботу свого чоловіка, яка не регламентована в часі і, якщо говорити мовою служби, триває 25 років. Він відслужив чесно. Словом, прожив життя, про яке не соромно розповісти.

Золотоноша — від слів «золото носити». Справді, золото душі віддавав він службі, рідним, друзям, своєму колективу і без перебільшенні — державі. Мріяв про синів, та порадували дочки, народивши онуків. Яка була радість, коли на день міста 23 серпня 2000 року народився онук Микита! Тодішнє керівництво міста започаткувало хорошу традицію і в числі інших новонароджених презентувало родині дочки стограмовий злиток срібла. Хай у нього буде щаслива доля. Родинне підґрунтя його діда — Василя Григоровича — із Золотоноші Черкаської області, і він його не посоромив. Тепер від онука залежить, щоб харківське срібло теж було достойним.

ПОДЯКА... ВІД ЗАСУДЖЕНОГО

Восени 1979 року, ще студентом юридичного інституту, проводжав свою дружину в декретну відпустку до батьків. Чекаючи на автобус із Харкова до Умані, сиділи у залі автовокзалу. Зайшов міліцейський патруль. Оглянувши відвідувачів, підійшли до одного чоловіка і запропонували йому пройти з ними. Той виходить. На ходу виймає та показує якийсь папір. Як студент юридичного вузу, що вже побував на практиці, я зрозумів, що означав той папір — складена вчетверо, довідка про звільнення з місць позбавлення волі. Запитую дружину: «Як ти думаєш, чому міліціонери підійшли саме до цього чоловіка, ніби й не п'яний, сидів собі тихо?» На той час ще далека від проблем чоловіка як юриста, та відповіла, що не знає. Пояснюю: «Міліціонери підійшли саме до нього тому, що він легко

зодягнений в уже осінню пору. Так, з першого погляду, і вирахували того, на кого і слід було звернути увагу».

Не минуло й півтора року, як на цьому ж автовокзалі, майже за таких же обставин, але у справі, яку вже я як слідчий прокуратури розслідував самостійно, був затриманий оголошений у розшук підозрюваний — недавно звільнений з місць позбавлення волі, уродженець міста Теучежськ Краснодарського краю. Просто з етичних питань не хочу називати його справжнє прізвище. Непроста доля у цієї людини. Всього на 10 років старший за мене, але я тільки слідчий-початківець, а він — уже чотири рази судимий, 20 років за ґратами. Можна було передбачити, що буде викручуватись, вдавати з себе такого собі знавця практичного права. Але ні. Самі працівники міліції, які його затримували, пояснили, що у того було якесь допустиме, але непідробне здивування тим, що його оголошено в розшук за вбивство своєї колишньої дружини. На першому ж допиті він просто сказав, що розуміє своє становище, відбуде будь-який строк, але хоче, щоб йому просто повірили.

Його розповідь про свою щербату долю була коротка і проста:

— Повірте, мені уже за 40 років. Половина життя в місцях позбавлення волі. На волі лише з невеликими проміжками часу. 16 років тому познайомився з потерпілою. Народився син, а я знову «загримів». Недавно звільнився. Мав деякі гроші. Дізнався, що колишня дружина виїхала на Харківщину, живе на хуторі, а син — у школі-інтернаті селища Есхар. Вирішив провідати. Ніби й привід був — 16 років синові. Приїхав, взяли сина з інтернату. Я йому купив костюм і наручний годинник. За звичкою, прикупив і два ящики вина. На хуторі, де було всього декілька хат, накрили стіл. Сиділи допізна. Сп'янілі сусіди порозходились. Бачив, що колишня дружина не гонить мене і постелила спати в одній кімнаті. Сама лягла. Я вийшов покурити. Зайшов. Вона ще не спить. І смикнув мене лихий за язик. Почав я їй вичитувати. Мовляв, нехай я по тюрмах, а ти ж то на волі? Хіба не могла знайти нічого кращого, ніж оця облуплена хатина на задрипаному хуторі? Поєднала злидні з нуждою... Вона мені у відповідь, що міг би й не приїжджати, ніхто ж не

запрошував. Я у відповідь, що, мовляв, не до неї, а до сина на провідини та на 16-річчя приїхав. Те, що вона сказала, ніби обухом по голові вдарило, вивело із себе. Майже не володіючи собою, схопив її за горло, притиснув до подушки. Дивлюсь... ніби відключилась, похрипує. Ну, думаю: «П'яна, заснула». Зібрав свої нехитрі пожитки, зайшов у сусідню кімнату, де спав... уже й не знаю, чи син, та попрощався з ним. Знову заглянув у кімнату до неї. Чую, що хропить, п'яна, і пішов на платформу до електрички. Три тижні в Харкові пропивав зароблені в тюрмі гроші. Затримали на автовокзалі. Міліціонери сказали, що ранком знайшли мертвою...

— То вже сказали інші, проте, мене інтересує, що ж вона вам таке сказала?

Хвилина мовчання і, стежачи за виразом обличчя, відчуваю його внутрішню боротьбу... Не сказав, а ніби видавив із себе:

— До сина він приїхав! Ти думаєш, що ти його батько?..

Деякий час сидимо мовчки. Мені навіть на думки не спало зухвало відповісти йому, що, мовляв, оце так здивував, оце тобі вишкіл тюремних університетів. Адже знав уже те житейське: «Навіщо казати правду, коли брехня — куди логічніша?»

Але спробуймо глянути на цю справу ще з іншого боку. Якби переді мною була високоосвічена людина, або таке скоїлось у порядній сім'ї, та для захисту запросили високооплачуваного адвоката... Проте це тільки припущення, а переді мною сидить, за всіма даними, — колишній «зек», та все ж людина. Я відкидаю все, що було у неї до зустрічі зі мною. Тепер тобі шукати істину в цьому переплетінні людських стосунків і більш нікому, окрім слідчого, тут топтатись недозволено. Знову вдивляюся в його обличчя і відчуваю, що за зовні грубими рисами ховається щось справді людське, те, що скидається на поведінку людей, у яких чисте сумління. Але ж ти слідчий, тобі потрібно не тільки зрозуміти, а й довести це незаперечними доказами. У справі про вбивство, спираючись на одну довіру, потрібно бути особливо обережним, бо, простивши винного, ти вдруге вбив невинного. Та як в одну мить відрізнити порядну

людину від негідника? Саме отут слід приглянутися пильніше й довести свою проникливість.

— Припустімо, що ви мали підстави для такого незвичайного вчинку, і я вам вірю, але професія зобов'язує мене перевірити сказане всіма доступними для цього засобами.

— Ось і ви говорите високі слова... Що там перевіряти? З моїм багажем за плечима я десь тільки за щиросердне визнання вини отримаю не всі 15, а 14 років позбавлення волі. У вас же в Україні за вбивство карають жорстокіше. Хто зможе довести, що я не хотів її вбивати, що я справді думав, що вона заснула п'яна? Ви почули, якщо повірили, то лише повірили і більш нічого, все воно викинеться туди, де купа іншого непотребу, в якому не захоче розбиратися правосуддя. Хто-хто, а я з ним уже стикався.

— Якщо все, що ви розповіли, підтвердиться, то більше 10 років ви не отримаєте.

В очах підслідного блиснула ледь глузлива посмішка.

— Не глузуйте і не смішіть мене. Я в Ленінграді останнього разу за випадково привласнений чемодан дістав 8 років. А тут за вбивство — не більше десяти... Та й не ви це будете вирішувати. Ваше діло зібрати папери, зшити справу... Від життя я вже не чекаю справедливості. Який сенс тепер цим гризтися і чи варто мені було викладати вам все, про що розповів. Що важать мої слова проти трупа! Смерть людини, яка б вона не була, все перевершить. Мені немає сенсу знову починати життя. Все безповоротно минуло. Все... Більше нічого нового не скажу. Це все, що ви маєте право записати в своєму протоколі. Де там він, ваш протокол? А й не читаючи підпишу.

— На нинішньому етапі слідства це видається вірогідним поясненням. На відміну від вас, я вважаю, що від доказів, які збере слідчий, залежить дуже багато. Я перебуваю на посаді, відповідаю за неї і надаю великої ваги вашим свідченням. Ви ж не сподіваєтесь, що я схвалю ваш вчинок! Проте, те, що я зроблю, може дати певні наслідки. З того, що ви сказали, висновок зробимо пізніше, тоді й побачимо, чи правду казали. То ви що, відмовляєтесь давати покази? Адже це тільки перший допит.

— Ні, не відмовляюсь, але нічого іншого не скажу, воно вам нічого не дасть. Я сказав, але, здається, на мої слова ніхто, крім вас оце тепер, не зважить. То навіщо ж правити те саме знову? Спасибі за те, що ви хоч трохи зрозуміли моє становище. Мені важко було це говорити, та для мене воно означає виправдання перед самим собою, а вам хай здається моєю сповіддю. Про все це я теж вам розповідаю тому, що, може, воно якось пояснить вам мій вчинок. Повірте, я теж стомився...

Дійсно, він мав стомлений вигляд і наче раптово постарів.

Подумалось: «Що ж, як на свій розсуд, то висловлюється він ясно і міркує розсудливо».

На цьому розійшлися. Він — до СІЗО, а я — у справах. З урахуванням показів затриманого знову допитав свідків. Вони підтверджували, що той зовні вів себе пристойно. Дійсно, купив синові годинника та костюм. Дали покази, що характеризували потерпілу як схильну до зловживання алкоголем. Вже на момент затримання мав висновок судово-медичної експертизи, яка вказувала, що причиною смерті була механічна асфіксія в результаті здавлювання шиї руками. Проте тепер мене цікавили оті хрипи, які зі слів затриманого, він чув від потерпілої, коли покидав хатину.

Назначив додаткову експертизу, яку було доручено провести завідувачу відділом Станіславу Климентійовичу Михедьку. Багато слідчих, десь із 70-х років минулого століття до початку 2000-х, пам'ятають його високий фаховий рівень. На мої додаткові запитання він не те, що просто дав відповідь, а послався на наукову літературу, в якій були описані факти, що так звані «посмертні хрипи» могли супроводжуватись, після фактичної смерті, ще певний проміжок часу і їх можна було сприйняти за хрипи уві сні.

Конвоєм викликаю затриманого для відтворення обставини і місця події. Він перепитує моє прізвище. Я скорпіон за гороскопом. Люди цього знаку, і я не виняток, не визнають лестощів, надмірних похвал. Але те, що він сказав, хоч я і не дав взнаки, мені, молодому слідчому, було приємно почути:

— Серед братії, що сидить у СІЗО, про вас ходить думка, що ви справедливий, що зайвого не накинете, проте й рекомендували не намагатися обманути. Я був і буду з вами як на духу.

Мені вже того духу й не було потрібно. Я сам розумів, що, якби він виїхав з Харкова і був затриманий десь за його межами, то хоча б це свідчило, що він намагався втекти, сховатися від слідства за скоєний злочин, і необережним його, як за висновком судово-медичної експертизи, так і за матеріалами справи назвати було б неможливо. Не наважився я перекваліфікувати статтю з умисного на убивство з необережності чи в стані сильного душевного хвилювання. Хоча оте — про сина, думаю, зрозуміє багато чоловіків. Та й і він розумів, що, беручи людину за горло, не полоскотати її збирався.

За вироком суду мого обвинуваченого було визнано винним у скоєнні навмисного вбивства і з урахуванням обставин справи призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на 8 років.

Я не був на суді. Обвинувачення підтримував прокурор району. Після закінчення судового засідання він покликав мене до себе в кабінет і запитав, чи не знаю я, з якої такої причини мене хоче бачити засуджений. Відповідаю, що й гадки не маю чому. Невже якісь нові обставини?

— Ну, то піди до райвідділу і поговори з ним.

Зайшовши в камеру для допиту, очікував якоїсь каверзи, і приємно був вражений щирим «спасибі!» від засудженого:

— Ви мені повірили! Тепер і я повірив, що в Україні є справедливі і слідчий, і прокурор, і суддя. Роки, вони швидко пролетять. Може, колись, якщо не погребете, запрошу вас на рибалку. Ви собі не уявляєте, яка у нас рибалка на Темрюкській косі...

Я не ображаюсь, що не був запрошений на обіцяну рибалку. Життя, воно як зводить, так і розводить. Та відкрив для себе, що я не лише збирач доказів для суду, а й людина, що світ, цілий світ стосується і мене. Я не прохав ні суддю, ні прокурора поблажливо поставитися до мого підслідного, а лише сумлінно виконав свою роботу і заслужив багатого варту подяку. З цього відкриття впливали нові вимоги,

обов'язки. Йдеться про мою репутацію і добре ім'я, про пам'ять, яку я тут залишу після себе. Бо й тут правильні слова мого улюбленого філософа Сенеки: «Ми ж не задля нагороди живемо чесно: платою за добрий вчинок є саме те, що ми спромоглися на нього».

НЕ МОЖНА НА НЬОГО ЛЯГАТИ

Я не чіпав теми, від згадки про яку простий люд загадково каже: «Там політика...» Довго вагався, проте зрозумів — не можу не написати.

Коли в 1986 році мені, молодому слідчому, запропонували посаду прокурора Великобурлуцького району, друзі, дізнавшись про це, запитували: «Ну чого тебе потягло в оте село?» Жартома відповідав: «Пересиджу там спокійно «перебудову», а тоді повернусь».

Вісім років у сільському районі. Поїздив по Україні. Бачив, та ще й зараз бачу, як мовчазним докором людської безгосподарності дивляться провалля порожніх вікон тваринницьких ферм і як обезлюдніло село.

У травні, у вагоні поїзду «Харків-Трускавець» проїхав майже через всю Україну. Вразило, що там, де колись зеленіла, набираючи вагу, пшениця, яскраво-жовтим кольором тепер зацвів ріпак. Тепер він вигідніший за пшеницю.

З «перебудови», а потім і з «самостійної політики» для простого народу, ще нічого путнього немає. Люди самі визнають, що хотіли, як краще, а вийшло, як завжди. Дещо наче робиться, але не завдяки владним, а скоріше, навпаки. До добробуту ще далеко, проте, не всім. Видно, що саме політики, які нібито ведуть народ до добробуту, вже живуть у «розвитому капіталізмі». У них вже все є. Між собою ведуть серйозні розмови: «Маю ділянку, особняк, іномарку. Потрібно і про народ подумати. Хоча б душ по десять. Доглядати, охороняти...» А народ? Він крізь сльози сміється, бо сміх не лише для «господарів часу», але й для простого народу.

Політики кричать: «Та ми ж за Закон». Чим я можу їм відповісти? Тільки словами нашого викладача цивільного

права: «Потрібно стояти на Законі, але не можна на нього лягати». А зараз не закон виходить, а справжнісінька «Камасутра». Кожен хоче під себе...

Подумую: «Політикам із депутатів здається, що кожен новий закон чудернацьким чином змінює життя народу навіть тоді, коли він не виконується».

Інколи політики так заговоряться, що народ не розуміє, чому вчора добавили грошей, а сьогодні їх уже немає. Кажуть, що гроші люблять тишу, а банкіри такого розкажуть про інфляцію, про відтік грошей з твоєї кишені, що народ думає: «А може, й справді, ми самі винні? Недостатньо патріотичні».

У коаліції та в опозиції, як у картині нашого славетного земляка Іллі Репіна — досі «пишуть листа турецькому султану». Та й мускулами пограють, бо справжнього «шоу» хочеться.

Парламентарі, як малі та дурні діти, загравшись, не оцінюючи себе, не знаючи, що робити, шукаючи винних, кричать усім: «Давай батька бити!» Дивлячись на це, люди стоять збоку та й думають, чи довго ще будуть їх смішити, чи може й справді... усіх розпустити?

Якось їхав у маршрутці. На передньому сидінні поруч зі мною сидить хлопча. Йому по мобільному хтось телефонує. Краєм вуха чую, що розмова про гроші: «Та немає в мене грошей, навіть на жетон для «метро» не вистачає. Зійду на зупинці біля школи, може, там у когось «намутю» грошей. Тоді передзвоню». Сподобалось і здивувало своєю безпосередністю оте «намутю». Питання, де ж це він може «намутити грошей»? Тільки у таких, як сам. Подумалося — а хіба наші керівники із народних та урядових не «мутять»?..

Ті, що хоч трішки цікавляться політикою, знову відкривають для себе нові можливості телевізійного шоу Савіка Шустера. Тепер вибрані організаторами передачі люди із народу в студії сидять, як у парламенті. При натисканні кнопок буває уже навіть ліпше, ніж у парламенті. Результат, як висловлюється мій давній знайомий, мер Києва Леонід Черновецький: «Сто процентів».

Змінилася і тональність виступів. Ще недавно основна тема дебатів між колишніми можновладцями та нинішніми

була така: «За нас було краще... А ми хочемо краще... Та ви не даєте... Та ви ж брешете... Ні, це ви брешете, і не просто, а безсоромно брешете...»

Дивувався, а хіба у брехні є сором? Мабуть, правда, що хто проти народу грає, той справді сорому не має.

Ніби схаменулися. І в опозиції, і в більшій частині коаліції уже, мабуть, сказали один одному, що кожен з них один про другого думає.

Здається, підростає молода демократія. Як колишній прокурорський працівник, гадаю, що справжня демократія буде тоді, коли парламентарі говоритимуть правду про те, що один про другого знає. Вони і зараз викидають такі факти, що спростувати їх можливо лише в суді. Проте, щось не дуже чути про такі справи. А народ думає: «Мовчать, значить, правда».

Професія привчила мене, що за основу можна брати лише перевірені факти. А хіба народ має доступ до дійсних документів? Хіба у нас уже відкрито хочуть добробуту для народу? Йому мало що перепадає.

Кидають народу деякі факти і чекають його реакції. А результат, як у тому анекдоті, коли після обвинувальної промови прокурора та дебатів захисника суддя надає останнє слово підсудному і запитує, що той може сказати. А той задумливо, щоб самому собі не нашкодити, адже сторони в процесі за законом нібито рівні, виголошує: «Оце послухав я прокурора, так ніби він разом зі мною крав. Послухав адвоката, так ніби мене там і не було. А якщо прокурор просить 5 років, то дайте йому».

ВІН ЧИ У НЬОГО?

Навіть для слідчого, коли не у гніві, не із страху, а просто для видовища людина вбивала людину, у моєму розумінні злочин — це було щось надзвичайне. А коли, працюючи в «тюремній прокуратурі» з підопічними на «зонах», впевнився — зовсім ні. Для багатьох, як побутовий, так і загально-кримінальної спрямованості злочин, і навіть найтяжчий з його проявів — убивство, — найпростіше і найприродніше в світі діло.

За висловом Платона: «І якщо раніше навіть у винятковій багнюці намагався побачити щось позитивне, ніби зрозуміти, оправдати, проникнутися, то зараз тверезіше дивлюся на оточення. Ось тільки знайомі відмічають, що очі в мене серйозніші й сприймаю я все не так, як раніше. «Змінився» — чую. А я просто змінив призму світобачення... Якщо багнюка, то її треба уникати, а не шукати привід назвати лікувальною грязюкою... І нічого через призму чиєїсь брутальної свідомості оцінювати чисте життя». Адже ще в байці Езопа «Вовк і чапля», коли та попросила плату за витягнуту кістку, почувла: «Мало тобі, що голову свою врятувала із вовчої пащі, а ти ще й плати вимагаєш?» Байка доводить, що для негідників уже те, що вони не шкодять, є величезним, з їхнього погляду, благом. Негідники не змінюють своєї вдачі навіть і тоді, коли їм роблять найбільше добро.

Якщо абстрагуватися, то протягом багатьох сторіч для людини було звично й необхідно вбивати і грабувати інших людей. Для багатьох, але не для більшості. Жити з такою меншістю страшно. Але і в їхньому житті нема нічого такого, чому б не можна було знайти виправдання. Вони теж люди, і звідси, з цих засад виходять правозахисники в своїй діяльності. Не заперечую, що це гуманізм, але й він повинен застосовуватися до тих, хто сам хоче бути гуманним. А для тих, хто не хоче це усвідомлювати, то за словами давнього філософа: «...ж чи не там їх справжнє місце?» Бо й я: «головним чином відбираю в кожній людині, що вона робить доброго, аби докопатися, із чого ж складається доброта, справедливість і людяність».

Знаючи цю тематику зсередини, хочу з повною відповідальністю сказати, що тортур та масових знущань, про які охоче пишуть жадібні на сенсацію, у місцях позбавлення волі немає. Пересічна людина, яка скоїла злочин і усвідомлює свою провину, дійсно стійко переносить всі негаразди, пов'язані з позбавленням волі. Хіба ж важко зробити злочин випадково, мимоволі, і хіба неможливий наклеп, нарешті судова помилка? Недаром же віковичний народний досвід навчає жебрацької долі та арештантської неволі не зарікатись. Моральний бік і логіка тут ні до чого.

Життя показує, що часто все залежить від випадку. Кого посадили, той сидить, а кого не посадили, той гуляє, от і все. Сподіваюсь, що не потрібно зайвий раз стверджувати, що влада, як і люди часто спрямовують свою лють не на винних, а на того, хто потрапляє їм під руку.

На мій погляд, вдало про це розмірковував Анатоль Франс: «Будьмо стримані. Не вважаймо себе за досконалих, бо насправді ми такими не є. Придивімося до себе, відкріймо свою власну сутність: вона така сама груба і жорстока, як і сутність наших предків, а через те, що ми маємо над ними перевагу — довшу традицію досвіду, — визнаймо принаймні тривалість і безперервність нашого неуцтва».

Середньостатистичний злочинець розуміє, що тюрма — це професійний ризик, і, потрапляючи за решітку, не псує життя собі та іншим.

А як може нормально переносити ці обмеження людина, яка не те що не усвідомлює свою провину, а й у подальшому буде скоювати подібне або й іще гірше?

Зміни в законодавстві, направлені на гуманізацію режиму відбування покарання, виключили таке покарання як позбавлення побачень, регламентацію кількості посилок та передач. Тепер навіть злісний порушник режиму має право на побачення як з рідними, так і з правозахисниками.

Та хіба перевиховаєш ту жінку, яка вбила чоловіка і тіло, як консервацію, закрила в трилітрові банки. Не стала і не стане вона на шлях виправлення, коли стоячи в шерензі на плацу колонії, з ненавистю дивлячись на представника адміністрації, своїм «товаркам» говорить: «З цього «оперька» закрила б 15 банок тушонки». Неважко спрогнозувати, як, знаючи, за що вона засуджена та її настрої, представники адміністрації можуть ставитися до її недружніх висловлювань, а то й просто до недобррозичливих поглядів.

Ще до нової ери літочислення Платон вказував: «...не в природі людини самохіть іти замість добра на те, що вважаєш злом. Коли хтось змушений вибирати з двох бід, то він, очевидячки, не вибере більшу, якщо є змога вибрати меншу?» Тож погляди та настрої людей, які скоїли злочини, видно відразу після затримання. Коли розповідає про те, що винний, але так склалась обставина, чи сам потерпілий теж

був не ангел, то навіщо слідчому його принижувати. Він сам себе картає і гнівається на те, що в ньому загноїлися ті почуття, які не міг стримати. Він уже сам собі дав оцінку і в місцях позбавлення волі буде спокутувати свою провину, розуміючи, що по голівці його, як то кажуть, не поглядять, меду він не питиме і парфумів не нюхатиме.

А коли під час першого допиту намагається себе протиставити всім, відчуваєш, що і «на зоні» він буде серед негативно спрямованих. Там таких швидко розпізнають. Ще не у всіх школах на волі, де вони теж потрібні, але в місцях позбавлення, в штаті уже є психологи. На кожного засудженого складена і постійно доповнюється психологічна характеристика. Часто в них записи: «Хитрий, брехливий, наполегливий у досягненні будь-якою ціною своєї корисливої мети».

Таку психологічну характеристику адміністрація колонії дала вже тричі засудженому, який усе життя намагався знаходити та жити за рахунок тих, котрих легко обдурити. Проте, не повірила в таку характеристику жінка, уже успішний приватний підприємець, яка хотіла свого жіночого щастя і через листування познайомилася із засудженим. Які листи писав!.. А які передачі і посилки вона йому направляла!.. Перед звільненням навіть шлюб уклали. А виходячи на волю, він сказав друзям, що статків цієї нареченої вистачить не більше, ніж на півроку. Про солодке життя та його занепад пообіцяв проілюструвати в фотографіях. На першій фотографії, направленій друзям до колонії, він з дружиною в кімнаті, де на стінах багаті килими та картини. Зодягнені в одезах ледь не від Версачі. А стіл? На ньому не просто закуска... підношення богам!

На подальших фотографіях, направлених «на зону», він у тій самій кімнаті, але вже без картин та килимів. За столом уже не коньяк та лікери, а проста «палена» горілка і закуска. Уже і він, і та жінка підпали обличчями. Видно, що «чарочка там уже прижилась».

Остання фотографія, де він та вона уже за столом, застеленим газетою. З остатків їжі — голова та об'їдений хребет оселедця, словом, наїдок такий, що його вже не зробиш скромнішим, недопита пляшка і обоє, з простертими

«в нікуди» поглядами на обличчях наркоманів, покурюють «травку»... Подальший шлях такого джентльмена та його подружки неважко передбачити.

Ні в якому разі не хочу відбити охоту через листування знайомитись із засудженими, але потрібно, насамперед, мати у собі силу, щоб підставити плече та справді допомогти тому, хто потребує такої допомоги. А хіба мала в собі таку силу дівчина з непростой сім'ї, яка тільки-но закінчила середню школу і в листах уже дала згоду на шлюб із засудженим? Батькові, полковнику авіації, вона не наважилась про це сказати. Вистачило мудрості признатись матері і тайком від батька, здалеку, разом приїхати на перше побачення. У розмові з керівництвом колонії, яке мало дати дозвіл на побачення, мати, розуміючи незвичний крок своєї доньки, почала говорити, що вірить у її вибір і вони разом допоможуть засудженому, який уперше оступився, стати на правдиву життєву стежину.

Якими протверезілими очима вони дивились на керівника установи, коли він і матері, і дочці повідомив, що в цій колонії не буває випадково засуджених, що тут відбувають покарання лише ті, які скоїли не менше трьох тяжких злочинів! А ви про «вперше оступився». Дійсно, велика сила слова, та важливо, в чийх воно вустах!

Не виправдовую дії працівників виправно-трудових установ, які іноді теж перегинають палицю, починаючи з банального, — називає на «ти» і думає, що має на це право. Часто і ніби незначні моменти викликають супротив. Та, з пісні: «посылка с перевесом в 300 грамм, которую не приняли менты...» може спровокувати на будь-які дії, пояснення яким одне — зірвався і знову додали строк.

Але спробуйте зрозуміти і їх. Позитивних вражень від спілкування з особами негативного спрямування вони не набираються. А ще й мала заробітна плата. Потрібно бути справді морально стійким, щоб після роботи у спілкуванні з дружиною та дітьми не бачити в їхніх поступках своїх підопічних. Адже не один з них ішов на грабунок чи вбив людину. «Ну й що з того!» — скаже правозахисник. Він убив і тепер розплачується.

Скажу те, що спочатку приголомшує, оскільки стосується вбивці, але пов'язане й з охоронцем:

А що він вчинив, нещасний, щоб дивитися на це? Адже йдеться не про те, яким він був під час злочину, а про те, яким він є нині. У реальному житті ми й дотепер досить-таки часто ставимося до інших людей так, як вони ставляться до нас (а не так, як ми б воліли, щоб до нас ставилися), на образі відповідаємо образою, на неприязнь — неприязню. Це ще природно залишається у світі суцього.

Байдужість людей, які працюють в умовах колосального щоденного стресу, призводить у свою чергу до їхньої професійної деформації, тобто байдужості до потреб засуджених і прагматичного егоїзму. Мимоволі я їм співчуваю. Це ж ради шматка хліба для сім'ї людині доводиться щодня самого себе ув'язнювати.

На жаль, ще немає у нас в країні достатньої кількості закладів, які б готували кваліфікованих працівників для цієї пенітенціарної, а в простому вжитку — тюремної системи, ще недостатнє фінансування виправних установ. Але приємно чути, коли працівники обласного туберкульозного диспансеру, яких залучають до прокурорських перевірок у Жовтневську виправну колонію № 17 в Балаклійському районі, визнають, що такого сучасного медичного устаткування як у цій установі, у них немає. Коли самі засуджені, яких іноді, за відсутністю можливості надати деяку кваліфіковану допомогу, під конвоєм відправляють на лікування не до тюремної, а в лікарні міста, визнають, що в колонії годують краще, вселяється надія, що і в цій царині буде наведено порядок. Він теж залежить від людей, від їх відношення до своєї роботи. В тій установі начальником був мій добрий приятель Олександр Григорович Крикушенко. Здійснюючи прокурорський нагляд я бачив як під його керівництвом колонія змінювалась на краще. Тому й закономірний його кар'єрний ріст. Згодом він заступник, перший заступник начальника Харківського, а з грудня 2011 року начальник управління Державної пенітенціарної служби в Запорізькій області.

Звичайно, що ще немає в суспільстві нормативної структури моралі як такої. Біблійне «Не убий!», так і елементарна ввічливість ще не панують у суспільстві на волі, але там є необмежений вибір.

А в місцях «де Макар телят не пас» доволі людей, про яких писав ще Платон: «...хоч би з ким вони спілкувались, то або вимагають від інших підлабузництва й готовності до всіляких послуг, або, якщо в комусь мають потребу, самі стеляться тому під ноги, з усіх сил вдаючи щирих друзів, а коли свого доможуться, відразу ж стають як чужі».

Не один з них, як вказував інший філософ Сенека: «...аби лиш доля всміхнулася — зрівняється з останнім негідником і в жорстокості, і в честолюбності, і в марнотратності. Не один-бо в них нахил до лихого. Хочеш пересвідчитись? Дай таким людям робити те, що хочуть».

Звичайно, що засуджені негативної спрямованості за будь-яку ціну намагаються досягти послаблення режиму відбування покарання. Знаходять засуджених з нестійкою психікою і підбурюють їх та інших до групових протестів і навіть членушкоджень.

Про спланованість таких дій красномовно свідчить те, що часто про прояви протестів та порізів тіла в колоніях першими дізнаються не безпосередні керівники тюремної системи, а дякуючи незаконному користуванню засудженими мобільним зв'язком, засоби масової інформації та правозахисні організації. А ті, маючи дані про сам факт, збуджують громадську думку, роблять свій «піар» почасти несвідомо, а здебільшого розуміючи надто поглиблений інтерес до хворобливої людської психології. Адже всі дії «героїв» психологічно вмотивовані, хоч якими б несподіваними вони не були.

Як правило ті, що підбурюють, собі завдають тільки поверхневі порізи тіла. Для них розуміння честі і справедливості однобоке. Тільки для себе, для своїх потреб. Так мені вигідно. Ось так я можу себе поставити, і якщо мають зі мною справу, то нехай враховують. Якщо ні, то начувайтесь. Не гребують нічим. Легше буде на хвіст горобцеві насипати солі, ніж змусити їх поступати морально.

Не просто таких перевиховати. Адже слабосилих, на жаль, і суспільство поза тюремною огорожею часто теж зневажає, бачачи в кожному зі своїх членів лише ту користь, яку з нього можна здобути; а втім, воно, може, має слухність: адже сама природа прирікає на смерть недосконалі істоти. І на волі багатьох людей цікавлять не ваші вартості, а лише зиск, який ви можете їм дати. І на волі у щасливців небагато радості. Яка ж тоді доля інших?

Є там і такі, що не можуть бути невдоволені, бо дома, на волі, живуть значно гірше, ніж у виправній колонії. Звичайно, клітка, будь вона хоч із золота, залишається кліткою. Та побутовими умовами засуджених, особливо в кімнатах довгострокових побачень Олексіївської виправної колонії, де начальником Віктор Григорович Хірний, без перебільшення, дивуються відвідувачі.

В місцях „недалеких” достатньо глянути на «бомжів». Вони ніби викинуті на смітник суспільства люди. Але чи і ця, з погляду добропорядних, вгодованих «гідота і мерзота», в яких то й життя ніби беззмістовне й пусте, категорія наших співгромадян, вже не потрібна! Можливо, на волі, серед більшості нормальних людей і не потрібна, а в місцях позбавлення волі необхідно, за висловом Сенеки: «...пильнувати пригноблених тугою або страхом, щоб вони не використали самотності собі ж на шкоду. Нерозсудливих не слід залишати наодинці з собою: саме тоді їх непокоять лихі думки; саме тоді вони снують небезпечні замисли або проти інших людей, або таки проти себе; саме тоді вони дають волю своїм нечестивим пристрастям; саме тоді душа виставляє все те, що досі приховувала чи то через острах, чи з огляду на сором; саме тоді вона сама під'юджує свою зухвалість, розпалює хіть, розворушує гнівливість... Кажу про тих, хто, так би мовити, звихнувся з розуму, але ще не позбувся його повністю». Ці люди воістину гідні жалю. Їх часом можна коли не виправдати, то принаймні вибачити й визнати ще гідними Господнього милосердя. Адже Бог забороняє самогубство й не хоче, щоб його створіння, які суть храми його, нищили самі себе.

Як слідчому, мені довелося розглядати багато випадків суїциду як на волі, так і в місцях позбавлення волі. Вважаю,

що, ніби за мене, з глибини віків сказав філософ: «...слухаю тих речей, і не тому, що вони для мене нові, а тому, що стаю мовби учасником самої дії. Ну й що? — запитую сам себе. — Хіба не доводилось бачити багатьох, що накладають на себе руки?»

— Звісно, бачив. Але, як на мене, куди більшої уваги, чи то пак поваги, заслуговують ті, що йдуть до смерті, не обтяжені ненавистю до життя, не хапаються за неї, а приймають».

Як би там не було, та все ще вірним зостається його вислів: «Кажуть-бо: потрібен хтось такий, хто мимоволі б виправляв наші звичаї — криве лиш правило вирівнюють... не можна змінити мірило, яким звичайно випробовуємо прямизну. Зміни в ньому щось хоч на волосинку — і завдаси шкоді прямизні... Декому досить вказати ліки, декого — треба до них змушувати». Єдине, що безумовно підтримую з позиції правозахисників, то це те, що покарання не може бути карою.

Не судіть суворо, лише небагато з тих, хто береться за цю тему, будуть такі правдиві, що скажуть вам те саме, що кажу я.

Працівники колоній зі стажем розповідали, що раніше «злодії в законі» та «відказники» — «за падло» вважали скаржитись. Тепер інше. Вже, як літератори, змагаються в цьому епістолярному жанрі.

Тут, як кажуть, головне першому крикнути: «Вкрали!» А там розбирайтесь, чи він вкрав, чи у нього вкрали. Мене це зовсім не дивує, скоріше б я здивувався, якби цього не було.

Беззастережно скажу, що виступаю за додержання прав усіх громадян, у тому числі і в місцях позбавлення волі. Безумовно, потрібно поважати права засуджених, але в співставленні з тим, як і вони поважають загальнолюдські правила співжиття. Допоки часто буває, що підняли «тему», полоскотали нерви і... забули. Не відкидаючи зусиль правозахисників у необхідності боротися, у тому числі повчаючи суспільство, погоджуюсь, що побіжна про це дискусія може завести нас у непрохідні нетрі сумнівів. Тож, як незаперечно, прийміть лише наведені мною приклади. Бо

інакше хтось справедливо міг би поглузувати, що ми тільки й знаємо, що багато говоримо про добрі наміри.

Як і в багатьох своїх оповідах, прикличу на допомогу філософа давнини, Сократового учня, Платона: «Я вже цілком відверто висловлювався, що дослідження, за яке ми взялися, — справа надзвичайно важлива, вона, як мені здається, вимагає людей із гострим зором. Ми ж, очевидно, не надто вправні... щоб зробити такий розгляд, це ніби змушувати людину з не дуже добрим зором прочитати здалеку дрібно написані літери. Тож слід, на мою думку, постаратися досягнути цього, бо гадаю, що це не така проста справа. Слово за вами!»

А я цій темі покладаю край, хоч можна було б тут навести далеко більше подібних влучних висловів і дотепів.

ПЕРЕДЧАСНО СКЛАЛИСЯ ЙОГО КРИЛА ПОЛЬОТУ

Про день народження Олександра Степановича Масельського я, на той час прокурор Великобурлуцького району, дізнався, коли сидів із сім'єю та друзями за святковим столом з нагоди річниці народження своєї доньки. Телевізійні новини області щиро вітали його як голову з п'ятдесятиліттям. Це було сприйнято з піднесенням. Як батько, не проминув відзначити: дивись, дочко, які люди в цей день народилися. Вчись, у житті все залежить від тебе...

Відтоді для мене цей день і святковий по-родинному, і світлої пам'яті про очільника області, якого вшановують багато людей.

Забігаючи наперед, з батьківською гордістю скажу, що, закінчивши з відзнакою Національну юридичну академію, Олена працює прокурором відділу прокуратури Одеської області, й уже у мене, як і в Олександра Степановича, росте онук Сашко.

У кожного з нас своє розуміння головних цінностей життя. Переконаний, що є найважливіші складові його, яких не можна осягти, тільки читаючи найрозумніші книжки або слухаючи мудреців. Їх потрібно відчувати особисто.

Перша моя зустріч з Олександром Степановичем відбулася в буденних умовах. Разом з начальником міліції їхали з якоїсь пригоди. На дорозі зустріли голову райдержадміністрації Віктора Кур'янова. Чуємо, що він по рації розмовляє з Масельським. Дізнавшись, що Кур'янов на дорозі серед полів, той пропонує залишатися на місці і каже, що за кілька хвилин він під'їде. Невдовзі без будь-якого супроводу з «Волги» виходить Олександр Степанович. Привітався з усіма за руку. Зрозуміло, що голову райдержадміністрації він знає, а ми відрекомендувались як начальник міліції та прокурор.

Віктор Омелянович, знаючи, що той повернувся на своє попереднє місце, відмовившись від посади віце-прем'єр міністра Кабінету Міністрів України, по-простому запитує: «Що ж це ви, Олександр Степановичу, назад до нас з такого високого місця?»

Того часу тема його повернення цікавила багатьох, тому і мені було цікаво, що ж він скаже.

Усміхнувшись багатозначною, дещо сумовитою усмішкою, відповів: «Знаєш, Вікторе!.. Не міг я там сидіти, мов канцелярський чинуша. Живе діло люблю, люблю працювати і бачити результат своєї праці, а не папери, які не сам організовував для опрацювання, узгоджувати. Та ще й коли не впевнений, чи після твого узгодження вони будуть надані для виконання. Та не будемо про це... То моє рішення. Тепер до справи. Як тут у тебе? Допоки доїдемо — збери керівників в адміністрації... Сідай зі мною, по дорозі поговоримо про справи...»

Не оминув нагоди і я побувати на тій незапланованій нараді. Відчув, що вона не була неприємною несподіванкою для керівників, і необхідність її не була продиктована бажанням Олександра Степановича дати цінні вказівки чи зробити «накачування».

У нього можна було вчитися вміння схоплювати головне, бачити, де прикрашують зроблене, а де й прикривають свої помилки. Відчув, як після «столичного відрядження» він знову не те що промацує пульс, ритм життя і нашого району, а й уже дивиться в майбутнє, спрямовує нас на те, яким воно має бути. А ще я мав можливість

упевнитися, що в практичних питаннях він не любить йти манівцями, а завжди з'ясовує всі напрямки. Тому й йому відверто говорили про проблеми. Знали, що і після цієї наради він сам може заїхати на будь-яку ферму або на поле до хліборобів і поговорити з людьми про те, що їх турбує.

Іншим разом відчув його манеру спілкування на нараді в обладміністрації весною 1992 року, коли Масельський став Представником Президента України в області. На ній були присутні очільники районів, служби безпеки, голови судів, прокурори, начальники райвідділів міліції. Згадайте той час. Країна тільки-но стала незалежною. Ще й не було своєї грошової одиниці — в обігу купони. Неймовірно виросли ціни, стрімко погіршились життєві умови більшості населення, рясно розцвіли розкрадання, хабарництво, корупція. Відчувши непевність центральної влади, знахабнів кримінальний елемент.

Олександр Степанович не став перебирати на себе роль всезнаючого в юридичних питаннях. Сам доповіді не робив, лише виступив із вступним словом і передав правління в руки керівників цих органів. Вислухавши доповіді, виступив сам — зробив висновки. Не було ніяких «накачувань», погроз вжити заходів до самих керівників. Проста ділова нарада і просте, водночас багато до чого зобов'язуюче звернення (навіть не звернення, а прохання до присутніх) вжити всіх можливих і навіть неможливих заходів, щоб на Харківщині не допустити подальшої дестабілізації обстановки, «бандитських розбірок», щоб люди могли спокійно працювати, щоб їхня праця була захищена. Відчувалось, що він добре розумів і зворотній бік стосунків у суспільстві, а за це вже були відповідальними ми, «силовики». Те, що область у ті роки нестабільності «не гриміла» з цих питань, була і його заслуга.

Та нарада була ніби буденною роботою. Запам'яталося, що і на ній він дивився в майбутнє. Розповів про те, що бачив, нещодавно повернувшись з Америки, де був у складі офіційної делегації: «Подивіться, скільки у нас можна побудувати котеджів вздовж автомагістралей на Сімферополь, Київ, Ростов. Це ж не треба будувати основних шляхів, достатньо зробити з'їзди з основних магістралей і

підвести всі житлово-побутові комунікації. У близькості від мільйонного міста це зробити значно легше, ніж десь на абсолютно необжитому місці. Повністю всі міські зручності. Від основної магістралі до приватних котеджів достатньо висадити дерева і буде свій гай.

Мрію, — говорив він, — щоб уся київська траса була забудована індивідуальними котеджами від Харкова аж до Валок».

Керувати однією з найпотужніших областей України йому довелося не в простий час. То ж лише вмінню таких людей, як О. С. Масельський, котрий сприйняв самотійність як належне, вдалося зберегти державу. Зберегти то зберегли, та, на жаль, і досі не змогли розбудувати, все сперечаються...

А в той час, «утративши віру в дієздатність республіканських відомств», він відкрив чергове селекторне засідання словами: «Питань про виплату грошових боргів, що утворилися за поставку сільськогосподарської продукції, та про поставку пально-мастильних матеріалів, прошу не задавати...»

Вказівка не обговорюється. І коли настала черга звіту нашого голови райдержадміністрації В. О. Кур'янова, то він лаконічно відрепортував: у нашому районі грошей нема, пально-мастильних матеріалів немає і питань також нема, що викликало неабияке пожвавлення. Олександр Степанович першим схопився за живіт і зі сміхом оголосив: «Повідомлення правильне. А ось постановка мною питання неправильна: прошу вас задавати будь-які запитання». Не ганявся він за посадами, за будь-якою славою й не шукав її абиде. У 1990 році міг стати першим секретарем обласного комітету партії, та неочікувано для всіх, перед самим голосуванням зняв свою кандидатуру. Тепер багато хто може сказати, що він передбачав крах компартійної системи. Нехай навіть і так, та це тільки говорить про його природний дар передбачення на основі реальної оцінки того, що тоді відбувалося. 5 травня 1990 року на безальтернативній основі він більшістю голосів уже був обраний, а не призначений, головою облвиконкому. А через рік в СРСР був здійснений державний переворот. Згадую, як по вулицях Великого

Бурлука демонстративно проїхало кілька бронетранспортерів...

Тоді йому, вже як голові обласної ради, вдалося і самому зберегти витримку, спокій, і забезпечити трудовий ритм в області.

Він був справжнім Державником. А ще — неабияким членом Конституційної комісії... Скільки своїх знань і надій вкладав у розробку Основного Закону, який, на жаль, приймали вже без нього.

За плином літ змінилося багато. Та чи став закон — Основним? Не осудіть мене за крамольні думки. Я вже пенсіонер, і як жартують юристи, можу дивитися на право, так само, як і наліво.

15 років Олександра Степановича уже немає з нами. Відходять і його соратники. Працюючи в той час, я знав людей, з якими він працював ніби й не так близько, не зовсім поруч в кабінетах — а на ланах, на полях, які він так любив. Від них я чув схвальні відгуки про незабутнього очільника. Згадки про це тільки додають нових життєвих барв до його яскравого образу.

ВІДБРИЛА...

Віра Семенівна Антонова з 1991 по 2000 рік була директором радгоспу «Жовтневий» Печенізького району. У некролозі районної газети (восени 2008 року) були написані добрі слова про її ділові якості, вимогливість до себе та чуйне ставлення до людей. Усе правильно, але коли спомини про людину не викликають доброзичливої усмішки, щирої теплоти, то й виглядає вона якоюсь забронзовілою. А це була надзвичайно колоритна особистість...

Ми познайомилися в 1980 році, коли я тільки почав працювати слідчим прокуратури Чугуївського району, до якого тоді входив і весь Печенізький край. Мені на розгляд надійшов акт ревізії про недостачу та непроведення по бухгалтерських документах бутора і кількох штук шкіри забитої худоби в радгоспі. Загальна сума нестачі сягала тієї цифри, на підставі якої можна було порушити кримінальну справу. Проте існувала й інструкція, де вказувалось, які

конкретно матеріали для цього повинні бути направлені до прокуратури. Мабуть, ревізор не читав тієї інструкції, тому не тільки не відібрав пояснення від завідуючої фермою, а й сам не з'ясував усього того, що тільки йому можливо було встановити під час ревізії. Про все це я доповів прокурору, переконавши його, що матеріал зібрано ревізором не в повному обсязі, тому й відправив акт на доопрацювання, вказавши на неякісно проведену перевірку.

А через кілька днів по тому до мене зайшла статна жінка. Впевнена в собі, дякує мені за підтримку. Не розуміючи, в чому справа, запитую, що ж я таке добре зробив, навіть не знаючи її. Дізнаюсь, що вона саме та завідувача фермою, з якої «хотіли зідрати ту недостаючу шкіру худоби та навісити бутор. «А ви, — говорить мені, — молодий слідчий, втерли їм носа. Читала я ту вашу «бумагу». Навіть ревізії не вміють правильно провести. Думаю, що нічого вони тепер не доведуть, «накриється мідним тазом» та їхня ревізія. А той ревізор, якщо ще раз приїде, то назад не шмат м'яса повезе, а той кінець... з бутора. Доки був прокурором Володимир Опанасович Головка, то вони мене не чіпали. А тепер він уже більше року як не працює прокурором, тож стали мене поскубувати. А ви захистили...»

Аж рота розкрив, дивуючись колориту її слів, і як вона це розповіла. Таких людей з дотепним, народним, ще й гострим словом не часто зустрічаєш. Дзвінким, з багатими модуляціями голосом, одним чи двома реченнями таку вдалу характеристику надавала людям, часом з іронією та гумором, а то й з «солоним» слівцем, але без банальної нецензурщини, вводила в курс справ, що було цікаво і слухати, і спілкуватися з нею. Приємно було спостерігати за її очима, що хоч і зиркали, оцінюючи співбесідника, та було в них не бажання сподобатися, а щирий і веселий вираз упевненості в собі. Відчувалося, що це її природна манера спілкування.

В одному приміщенні з прокуратурою містилася юридична консультація. Тож після відвідин Семенівни зіткнувся з адвокатом — колишнім прокурором, про якого згадувала моя гостя. «Ну що, була моя коханка?» — з усміхом звернувся до мене. Цікавлюся, що він має на увазі. А

те, що він розповів, було майже так, як у славнозвісного класика російської прози.

Нагадаю читачам, що у А. П. Чехова є оповідання «В поштовому відділенні». Там йдеться про те, що підстаркуватий поштовий працівник Сладкоперцев мав молоду дружину, і щоб до неї ніхто не залицявся, розпустив побрехеньку про те, що місцевий поліцмейстер (котрий багатьох «зуботичиною запевняв, що він правий») був її коханцем. Хто ж з місцевих ловеласів, знаючи цю «веселу вдачу» поліцмейстера, захоче з ним конкурувати. Так що бідна жінка не знала ласки ні від підстаркуватого чоловіка, ні від охочих його в цьому ділі замінити.

Не знаю, читала це оповідання Семенівна чи ні, але в селі, куди вона приїхала, взявши шлюб з чоловіком, стала помітною. Красива, статна, йде — земля під ногою дзвенить. Усім цікаво: яка то з себе новенька в селі? Не раз озирались на неї представники сильної статі, та ловили облизня. До мужа уважна. Троє дітей. Міцна сім'я.

На ті часи прокурор за посадою був і членом райкому партії, і депутатом, і по громадській лінії закріплений за місцевим господарством. Буваючи на фермі, він не міг не познайомитися з Семенівною — молодим зоотехніком, а в подальшому завідуючою фермою. Та й сама вона вміла легко знайомитись і сходитись із людьми. Її дотепне й щире слово притягувало до спілкування. Отож вже після першого знайомства він, коли бував у господарстві, обов'язково провідував і ферму В. С. Антонової. Не всі ж люди знали, що він просто «закріплений» за господарством, тож дехто й став пліткувати: чого це прокурор, як тільки приїде в село, то, зазвичай, побуває і на фермі. Може, на старість молоко полюбив?..

Знаючи про це, Віра Семенівна, щоб відбити потенційних залицяльників, «по секрету» натякнула жінкам на фермі, що симпатизує йому, і не біда, що він вже в літах. І, дай Бог, щоб та жила ще у кожного мужика так добре служила...

Після таких слів, хто ж захоче конкурувати з прокурором. Проте цього «шила в мішку» не втайш. Побрехеньки дійшли і до райкому партії. Як же це так, що

сам прокурор живе «в беззаконній розпусті»? На партійній комісії мало не очну ставку обом проводили. Розкрився цей секрет...

Ще раз викликали її в райком партії, коли першим секретарем райкому став її однофамілець. Не скористатись цим Семенівна, на той час уже заступник директора радгоспу, вже просто не могла. Час був такий, що без підтримки, протекції далеко не зайдеш. От вона й стала козиряти прізвищем. А черги скрізь: на паливному складі, на хлібокомбінаті чи ще десь. Та тільки не для неї. «Ви знаєте прізвище нашого нового першого секретаря?.. І моє теж — Антонова. Вам що, ще не телефонували!?!.. От і відпускайте та виписуйте документи на це прізвище»...

Проте всі ці її історії з чергами в час повального дефіциту, вмінням дістати необхідне були, звісно, не для себе, а для людей.

Керувала чоловіками і з жінками, як вона говорила, мала чимало мороки. Крім ділових якостей допомагало їй працювати на керівних посадах і гостре слово. А володіла ним вона майстерно, і вміла за себе постояти. Часом потрапляла в кумедні ситуації, але посміховиськом ніколи не була.

Любила дотепно висловитися, пожартувати і часто це робила з таким виглядом, що не можна було одразу зрозуміти, чи жартує, чи говорить серйозно.

...«Погоріли шапки» у хлопців з міліції, коли якимось, виходячи з райвідділу, побачивши на голові одного з них потерту вушанку, скептично зауважила: «Михайле, ти ж оце нібито серйозний співробітник ДАІ, годуєшся з дороги, а шапка у тебе, як ото у мого сторожа на фермі. Не шкодуй ті гроші, дешевше, ніж на базарі, прямо зі складу тобі пижикову шапку привезу. Є в мене там знайома». Почувши про дешеву ціну, мало не половина райвідділу міліції зібрали гроші та віддали їй... Уже й зима закінчилась, за ними весна та літо... За шапки з співробітниками довелося розраховуватися Михайлові, він же знав її. Той до Семенівни, а вона йому: «Мишко, ну які в мене гроші, я ж віддала їх тій, зі складу. Хто ж знав, що її такі ж міліціонери, як ти, арештують.

Приїдеш оце восени, я тобі пару мішків соняшникового насіння дам, зіб'єте олії, і повернете ті гроші...»

Розповідала, як в їхнє господарство приїхав перевіряльник з самої області. Кілька днів сидів у конторі. Все рився в паперах. Звіряв звітність. Зводив дебет та кредит. Своєю скрупульозністю всіх дійняв. Словом, давав зрозуміти, що нібито від результатів його перевірки та від того, що він напише, нам або орден дадуть, або з посад познімають. До речі, сам, окрім цих, може, і не таких поганих якостей, був ще й некрасивий. Товстий, рудий, губатий та ще й шепелявив... Як заведено, після перевірки накрили йому «поляну» в гайку біля ставка, за селом. Випив добряче. Були там і жіночки з контори, проте, зауважує Віра Семенівна: «Бачу, що накидає оком у мій бік. Мабуть, тверезим не наважувався, а тут підпив і так настійно пропонує відійти «поговорити». Напевно, хоче щось вагоме сказати. Та ж усі знають, до чого ті розмови ведуть та чим закінчуються. Бо я доки час терпів, «прикидалась малограмотною», а потім уже і не втерпіла: «То ви, мабуть, хочете, щоб оце я з вами... Знаєте, навіть, якщо б засвербіло і закортіло, то я, скоріше, поміж ніг кропивою пожалила, а не... Їдьте вже, будь ласка. Пишіть, переписуйте в своєму акті, що хочете, не те мені страшно! Ви, мабуть, ще не знаєте, на яку натрапили. Їдьте швидше, інакше «обпаскудю, як свиня кабак». Більше не приїжджав. Як кажуть, їхав по шерсть, а повернувся стриженням... Гарно я його відбрила».

Про її невичерпну вигадливість розповідав і керівник господарства з сусіднього району: «Якось терміново викликають до адміністрації і так вчитують за бур'яни на ланах, що поряд з полями Семенівни. Новий заступник з області виявив це неподобство і, зателефонувавши, дав вказівку вжити заходів до недбалого господарника». Я у відповідь запевняю, що поля у мене в нормі. Поки виїжджали, доки розбирались, а про Семенівну вже в газеті добрий відгук надрукували. Приїжджає вона до мене і запитує, чи не вліпили мені догани? Каже, що чула, як той заступник з її кабінету давав вказівку «розібратись». Розповіла, що поїхали з ним по полях. Ну, скрізь все в порядку, похвалює мене. А до того крайнього поля, як на зло,

руки не дійшли. А він, побачивши бур'ян, аж ногами затупотів з обурення. Ну, що було робити? Отак відтанцювати і не вклонитися? І оком не встигла кліпнути, як само з язика вихопилось, що то вже не моє, а сусіднього району поле. А слово ж не горобець... Та допоки з'ясують, то й поле переоремо. То ти вже, по-сусідськи, вибач...»

...Роки бензинового дефіциту. Керівники діставали той бензин хто, як і де міг. В одного займе, іншому перезайме. Комерція, а не керівництво. Так закрутилась, що навіть «бандюки» говорили, що іншу вже давно б убили, а на цій директрисі дуже багато закручено, без неї не розплутати. Проте, як би там не було, в її господарстві не гірше, а то й краще було з проведенням сільгоспробіт. Завжди у визначені строки вкладалися.

Полегшало, коли в Балаклійському районі стали виробляти свій бензин. Черги там стояли кілометрові. Вже не знаю, чи то орали, чи сіяли, чи збирали урожай. Аж тут, чихпих і все стоїть. Як відповідальний за справу керівник, сама, поруч з водієм у кабінку бензовоза і без черги вже під воротами нового газопереробного заводу: «Хто тут у вас старший, ведіть».

По-діловому зодягнена, з своєю коронною зачіскою «шахині». У руках поклажа з тією «вільно конвертованою» — банкою самогону, якість якого знавали і можновладці в столиці, заходить в диспетчерську. Відпускаючий бензин був уже такого, як кажуть, потертого віку. Як жінка, вона відразу зрозуміла, яким поглядом той її оглянув. Глянула і вона. Видно, що добрий був козарлюга, хоч і підтоптаний, та все ж видно по ньому сліди буремної юності. Ніби й лисина ззаду на голові промовляла, що то, як кажуть, від чужих подушок. Мабуть не одна молодиця, прощаючись з ним, заплакала та пустий бутель у комору віднесла. Подумала: «Тут хто кого — просто від нього не від'їдеш». Та Семенівна відразу бере віжки в свої руки: «Оце ще й сама не обідала та хотіла з вами отак нашвидкуруч познайомитись і тут перекусити, але бачу, що мужчина — козак серйозний, є ще порох в порохівницях, та й у подальшому, вважаю, що будемо співпрацювати. Пропоную по-швиденькому заправити мій бензовоз і як серйозні люди пообідати в Балаклії, в ресторані. Чекайте

мене там. А водія я відпущу...» Та хіба ж устоїть козарлюга після такого її компліменту! Момент — і бензовоз уже заправлений. Проте, яка там Балаклія, який ресторан та козарлюга... Ґрунтовими дорогами під лісосмугами з бензином назад до свого села, де стоїть в полі техніка...

А старий ловелас після цього ще довго, як тільки дізнавався, що приїхали з її району, перевіряв чи не прибула саме та, спересердя, відпускав їм бензин в останню чергу.

Щоб якась подія в селі, районі, області пройшла повз її увагу та без її своєрідного коментарю, то такого не могло бути. До всілякої події у неї знаходилася своя гостра приправа. Від природи кмітлива, гарно говорила, охоче сперечалась, а іноді могла й ужалити.

Пам'ятаєте, як у фільмі про Езопа? «Принеси найцінніше». Приніс язик. «Тепер принеси найгірше». Теж приніс язик.

За язик, за гостре слово і справи проти неї... Мені відомо, скільки їх порушувалось та закривалось за відсутністю складу злочину. Та як би там не говорили, не нажила вона палат кам'яних. Будучи на пенсії, жила в селі. Як проста селянка, поралась біля повного двору живності. Проте на свята обов'язково приїжджала в Харків та у знайомої у салоні робила свою коронну зачіску. Заходила в гості — ми дружили сім'ями. І я, бувало, заїду до неї в село — і як у молодість повернусь. А вона таке згадає, що навіть і те, що й сам бачив чи був учасником, у розповіді під кутом її власної спостережливості та природного гумору ставало цікавою новизною. Гостинна була. І стіл накриє, ще й гострим слівцем приправить.

Дивуюсь, як вона не те що прізвища, імена та по-батькові керівників, з якими впродовж свого життя працювала, пам'ятала, але і їхні службові телефонні номери називала. Знала, але не зазнавалась від знайомства з великими людьми області і держави. З повагою відгукувалася щодо високих моральних та ділових якостей колишніх очільників області В. Мисниченка та О. Масельського. Мабуть, і вони бачили в цій жінці людину не тільки веселої вдачі, а й неабияких ділових якостей. Недарма вона була визнана діловою жінкою року на Харківщині.

Мої розповіді про неї — то лише бліде відображення її живої мови. Вона б розповіла значно «смачніше», з її колоритом. Усе це залишиться, як і сама Віра Семенівна, своєрідною легендою чудового краю, де жила, працювала, де її пам'ятають.

ПРОМІНЬ ЙОГО ЗОРІ

У непростий для району час я прийняв справи в прокуратурі. Тоді, в період компанії боротьби з нетрудовими доходами, за знаною не тільки в області, а й в Союзі кримінальною справою «сирзаводу» було арештовано та звільнено з посад майже все керівництво району і значна кількість керівників господарств.

Ознайомившись із документами, треба було переходити до людей. З кого б почати? І тут доречно згадав про рекомендацію знайомого керівника радгоспу «Печенізький» М. І. Кулика познайомитися з Віктором Івановичем Ворошиловим. Знявши телефонну трубку, відрекомендувався як новий прокурор району і сказав, що хочу завітати до нього з візитом ввічливості. Мабуть, незвичною для нього була моя пропозиція, і він відповів, що зазвичай (тим паче за такої ситуації в районі) прокурор викликає до себе, а тут — з візитом, та ще й ввічливості. Приїжджайте.

Приїхав. Познайомились, і господар запросив до кімнати відпочинку, розміщеної відразу за службовим столом кабінету. Як тільки розмова затухала, то виручав коньяк. Я смакував під печиво, а Віктор Іванович — під цигарки. Диму від них було стільки, що й портрета К. Є. Ворошилова з повним іконостасом нагород не видно. Поцікавився, чи, бува, не родич? На що він заперечливо хитнув головою, але сказав, що поважає сильних особистостей і саме таким вважає прославленого радянського маршала.

Поговорили про справи в районі, і він зізнався, що вже й сам очікував, що арештують. Після того, як затримали першого секретаря райкому партії, тільки й було чути, що вчора ще одного очільника арештували, сьогодні іншого, а до когось прийдуть завтра.

Згадав, що якимось під'їхав на «Ниві» до свого дому пообідати. Тільки звернув у провулок, аж там стоїть міліцейський «газик». У душі похолонуло. Якби було куди звернути, то, мабуть, утік би, а тут тупиковий провулок. Як приречений під'їхав до двору і, вийшовши з машини, мало не подав рук для наручників. Але побачив, що то свої, районні, працівники міліції. Ті до нього: «Вікторе Івановичу! Оце спеціально підгадали, коли ви під'їдете обідати, то хотіли попрохати бензину — літрів десять. Нічим до райцентру доїхати». Виду не подав, але як відлягло від душі. Заправив їх під саму зав'язку і якимось подумалось, що ні, Вікторе, тебе не арештують, двічі такому переляку не бути. Ніби зверху почув, що ще багато на землі належить зробити... А тут ви, прокурор, — з візитом ввічливості. Чи не для того, щоб після розмови — до буцегарні?

Відповідаю, що проти нього, як і ряду інших керівників є матеріали, але вони не значні, тож спокійно працюйте, я теж поважаю людей, які щось вагоме роблять на землі. Сказав, що звик діяти за принципом давніх лікарів: «Знай міру, не нашкодь».

— Якщо так, то я, мабуть, відійду від свого принципу: «З прокурором не дружи, жінці правду не кажи».

Показав мені автореферат своєї дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук і, побачивши мою зацікавленість, розповів, що після захисту йому пропонували стати керівником мисливського господарства в підмосковному «Завидово» — там, де полювали вищі можновладці Радянського Союзу. Я простодушно запитав, чому ж він відмовився, адже це можливість бути серед «ареопагу». Усміхнувся і навів античний вислів: «Краще бути першим у провінції, ніж другим у Римі». Осмілюсь сказати, що це, мабуть, був його основний принцип. Принцип самостійної людини, яка ясно бачила мету свого життя і знала свої можливості.

Він ніколи не був серед «ближніх людей», у вдачі яких блазнювати. Тих, хто ще й не знаючи, чого хоче начальство, біжать догоджати, а догодивши, думають, що й вони великі та розумні, то й під ноги не дивляться.

«Барин» називали його жителі села. Він знав це, але був ним у доброму значенні цього слова, який посправедливості і діє, і розсудить. Безперечно, він діставав моральну втіху від свідомості своєї сили і влади, але ніколи не принижував простих людей, і вони при ньому вирости, відчули значення своєї праці й особистості. Досить сказати, що при ньому ще до 1976 року в господарстві були нагороджені орденами та медалями 48 працівників.

Було в нього щось від знання чогось потаємного. Мав упевненість, що не існує такої галузі діяльності, яка була б цілком неприступна людині. Мав природний дар передбачення, знався навіть на окультних науках. Перш ніж розпочати розмову, зміряє людину очима. Якщо заслуговує на увагу, візьме руку, гляне на долоню і видасть таке, що ні в якій ворожки не дізнаєшся.

Якось запитав мене, чого це я з міста погодився на сільський район. Відверто розповів йому, що прокурор області викликав до кабінету і запропонував посаду прокурора району. Я простодушно запитав: «А якщо не згоджусь?» У відповідь почув: «Не погодишся, то й більше нічого пропонувати не будемо». Так добровільно-примусово і тягну лямку, може пересиджу тут «перебудову» та й знову подамся до міста.

— Дай свою руку.

Подав, він глянув і сказав, що я в цьому районі надовго. Як у воду дивився. Вісім років на посаді прокурора, одинадцять років сім'я жила в райцентрі. Там поховав сина. Збудував дачний будиночок. Тож зв'язків з районом не полишаю.

9 травня 2009 року під'їхав туди на покладання вінків на честь Дня Перемоги і зі смутком дізнався, що вже відспівали солов'ї цій чудовій людині.

Там, біля меморіалу загиблим воїнам, у розмові з Б. М. Гербіним — у свій час головою райвиконкому, почув, що ще в далекі часи, дізнавшись про намір районного партійного керівництва змістити «Барина» — О. С. Масельський поцікавився у нього, що ж то за людина Віктор Іванович і почув лаконічну відповідь: «Зламати його можна. Зігнути — ніколи».

Не подобалась партійному районному керівництву його самостійність. Не раз намагались «зняти», та не могли. Дуже серйозну роботу потрібно було провести, щоб забрати у людей їхнього «Барина».

Почувши цю сумну звістку, я запросив до себе подружжя Степанюків — Івана Прокоповича та Олену Андріїву. Підняли келихи за спомин душі, і від людини, що свого часу працювала секретарем райкому партії, головою сусіднього райвиконкому, головою колгоспів, дізнався, в чому ж велич Віктора Івановича.

— Я з ним дружив, — говорив мені Іван Прокопович. — А потому і сім'ями дружили... А велич його в тому, що він зміг занедбані хутори та села підняти. Всю ту зону, починаючи від Рубленого, що на самому кордоні з Росією, аж до Приколотного: Бабишкіно, Березове, Волкове, Кругле, Мертелев, Нефидівка, Слизневе, Грачівка. Усіх і не згадаю... Лише поміркуй, одна Грачівка за 43 кілометри від райцентру. Тоді ж ні доріг, ні зв'язку. Ось усе це він об'єднав, підняв, зробив сильним — уся область вчилася у нього. Забирав усі нагороди. Скільки там у нього було знамен не лише обласних та республіканських, а й ЦК КПРС, Кабінету Міністрів, ВЦСПС, ВЛКСМ! Скільки почесних знаків та пам'ятних медалей! Він на тому піднесенні й орден Леніна заробив, і дисертацію кандидата економічних наук захистив. Побудував контору-клуб, школу, дитячий садок, розбудував центр. Техніка до нього пішла новітня. Люди відродились. Механізатори, тваринники. Багатьох і їх нагороджували. Можна сказати, з нічого зробив... Сильна особистість... Я тоді був другим секретарем райкому партії, як куратор вів питання транспорту, зв'язку, будівництва. Проводив планерки на об'єктах, і його, бувало, так підкручував... Він говорив: «Ти ото як удавку при всіх закинеш, зтягнеш, ні дихнути, ні збрехнути. Зтягнеш, не кричиш, а поїдеш і руки на прощання не подаси». Як ляпаса дав. Я потому кілька днів оговтувався... І все ж, скажу, що добре дружили...»

Я поцікавився, за яких обставин В. І. Ворошилов став ще й заслуженим зв'язківцем України? Те, що він був заслуженим працівником сільського господарства, було цілком зрозумілим, а — зв'язківцем?

— По-перше, він служив у військах зв'язку і там пройшов певну підготовку, а коли повернувся і став головою колгоспу, то запровадив польовий зв'язок. Виїдеш у поле. Там стоїть телефонний стовп, і, підключившись, можна було не те що з господарством, а й з будь-якою точкою країни з'єднатися. То його заслуга. Тоді в районі все робилося через колгоспи. У райцентрі вузол зв'язку побудували, кінотеатр, торговий центр. Ворошилов через свій колгосп усе оформляв, — держава не давала фінансування або давала мало, — піонери збирали металобрухт, відправляли на переплавку і отримували потрібний метал для будівництва телевізійної вежі.

В. І. Ворошилов був обраний головою колгоспу в 1963 році, а в 1972 році, менше ніж через десять років, у нього вже були вагомі успіхи. Перший секретар обкому партії Г. І. Ващенко взимку 1972 року проводив семінар для перших секретарів райкомів та голів райвиконкомів, націлював на спеціалізацію господарств. Тоді була така політика партії. Ворошилов її активно підтримав, і у нього вдало пішли справи в тваринництві. Спочатку провели семінар на базі колгоспу Леніна, а потім поїхали до В. І. Ворошилова, а там їх усіх застала така страшена хуртовина. Все замело. Танковий підрозділ викликали, щоб вивезти з його господарства керівників. Ночували в райкомі партії. Потім поїздом відправили на Харків, а машини тільки через три дні змогли роз'їхатися. Через кілька років В. І. Ворошилов уже був лідером спеціалізації в області...

У свою чергу я розповів Степанюку те, що чув від В. І. Ворошилова, та кілька історій, які його неабияк характеризували. Згадав, як якимось завели з ним розмову про Є. П. Кушнарьова:

— Це сильна особистість. Мені довелося з ним спілкуватись, лікуючись і навіть перебуваючи в одній лікарняній палаті «обкомівської лікарні», коли він ще працював інструктором.

Знаючи Віктора Івановича, його вміння розумітися в людях, я тільки тепер роблю висновок, що не могли дві таких особистості пройти один повз одного і не відчувти взаємної симпатії. Як і Кушнарьов, він теж бачив необхідність змін у

державі. З ним можна було розмовляти і про високу політику, і про серйозну науку, і гумору не цурався. Адже людина без гумору — все одно, що літній день без сонця.

Іноді звертався до мене за юридичними порадами. В основному запитував, чи можна вчинити так, як він задумав. Запитував про непросте, приміром, те, що втілення якоїсь ідеї могло принести неабияку користь господарству, державі, але ці питання не були врегульовані тодішнім законодавством. По можливості давав консультації, проте часто у відповідь я нагадував йому найкоротший прокурорський анекдот. Відвідувач запитує: «Товаришу прокурор, я маю право? — Маєте. — Товаришу прокурор, а я можу? — Ні, не можете». Ось так і питай поради у прокурора.

Я, захищаючись сам і захищаючи закон, говорив:

— Бюрократизм теж є виконання положень закону. Нічого не поробиш, закон-с.

Він з іронією погоджувався: прокурор і начальство, як і вовки в лісі — теж потрібні, інакше кульгаві зайці заведуться...

Фанатично в партію він не вірив — вірив у здоровий глузд і бажав одного, щоб не заважали працювати. Сам умів зазирати в сутність речей, розв'язувати найскладніші завдання. Добиваючись самостійності, наполегливо втілював свій принцип у життя. Достатньо нагадати, що саме він, тільки один на весь колишній Радянський Союз, спромігся, в порядку експерименту, бути в одній особі водночас головою колгоспу і головою сільської ради. На жаль, так ніхто і не узагальнив результати цієї цікавої і корисної роботи.

Керівник адміністрації району В. О. Кур'янов — теж непересічна особистість. Бувало, під час з'ясування та вирішення важливих питань — іскри сипались.

Якось у перші роки самостійності держави, коли було скрутно з бензином, заходить до мене Віктор Іванович і говорить, що оце на нараді голова адміністрації дав розпорядження начальнику нафтобази не відпускати для його господарства бензин. Мовляв, у Ворошилова про запас є, адже поля стикуються з російськими і «брати» підсобляють. Звісно, все це так, але ж не за законом, і теж маю принцип. Подзвоніть, будь ласка, начальнику нафтобази.

Піднімаю трубку. Начальник нафтобази Віктор Федосійович Курочка був уже пенсійного віку. Чудова, мудра людина, яка теж залишила в районі хороші спогади про себе, відповідає: «Повірте мені, я оце як між молотом і ковадлом. Не послухаю голову — з роботи знімуть. Не послухаю прокурора — посадять. Будьте мудріші, у вас же більше влади, делікатно подзвоніть самому голові адміністрації».

В. І. Ворошилов сидить у мене в кабінеті і чує розмову. З'єднуюсь з головою адміністрації:

— Ось тут у мене в коридорі сидить Ворошилов і пише на вас офіційну скаргу. Ви що, справді дали розпорядження не відпускати йому пальне?

— Справді дав, а що з ним робити? Зовсім не підкоряється, робить, що хоче.

— Але ж це незаконна вказівка, то що мені реєструвати скаргу?

— Та ви такий, що зареєструєте, потім на всю область прогримимо. Нехай іде до мене...

Віктор Іванович дякує мені і каже, що віч-на-віч з ним знайде спільну мову, а на нараді при всіх хіба скажеш, тільки на більшу тональність нарвешся. Сперечатися з роздратованою людиною — це теж саме, що підкласти дров до багаття. У такій «дискусії» жодними аргументами ви не примусите керівника змінити свого погляду. Що завзятіше ви сперечаєтесь, то більше він злоститься. Поразка викличе в нього неприязне до вас ставлення, і він захоче колись відплатити вам. Запам'ятайте, що там, де один тріумфує, у другого виникає неприємне відчуття програного двобою.

Не раз чув від людей прості житейські міркування про те, що якби В. І. Ворошилов захотів, то міг би досягти більших посад. Не хотів він цього і скептично говорив, що догори лізуть у тій самій позі, що й плазують. Він бачив, скільки в державі робиться непотрібного, безглузлого, що в боротьбі за владу — джерело всіх розбіжностей, а для нього саме тут, у селі, на землі, били живі джерела, з яких черпав сенс життя, і щоб зробити його кращим — робив усе можливе. За будь-яких поворотів політики в галузі сільськогосподарського виробництва не запитував «що

робити?». Він знав. І зробив багато і для підвищення рівня життя трудівників свого краю, і для душі.

Не буду його ідеалізувати, знав він і прикрощі, і радості життя. Я тут не маю права ні суду, ні осуду. Але не кожна людина може побудувати Храм навіть у своїй душі, а за його ініціативою та під безпосереднім керівництвом в селі Чорне побудовано «Храм Всіа святих в землі нашій просіявших». Десь там, серед відблисків, у пам'яті людей сяє і промінь його зорі, що засіяла на землі Великобурлуччини.

...Минув рік. Увімкнувши слухавку мобільного зв'язку почув: «Я, Ворошилов... запрошую вас на поминальну річницю з дня смерті батька».

Дзвінок одразу сколихнув пам'ять колишніх літ: «Я, Ворошилов». Саме так, владно-стверджувально представлявся Віктор Іванович і вже цим неабияк діяв на співрозмовника.

Як знак поваги, прийняв запрошення. Я не був на похоронах, а вони, як розповідали, були велелюдними. Виникло бажання побувати на могилі, поїхати в ті місця, де не був більше 16 років. Останній раз на запрошення Віктора Івановича був там при освяченні Хреста та каменя поряд з конторою-клубом, де відвели місце для будівництва Храму. На саме освячення я запізнився і прибув до контори, коли вони разом з митрополитом Никодимом вже прямували, щоб окропити і робочий кабінет. Віктор Іванович відрекомендував мене владиці і той щедро тричі окропив мене з голови до ніг свяченою водою — джерелом життя, — від «нечистої сили», «злих духів».

По дорозі до села зупинився серед ланів. Довкола буяла весна. Весела зелень ще тільки покривала землю своїм шатром, а вже вгадувались майбутні врожайні ниви. Який величезний простір, поля відкриті до неба, зігріті весняним сонцем. Подумалось: у його колгоспі було сім з половиною тисяч гектарів тільки орної землі, та він знав тут кожний закуток, міг сказати, що на якому полі росло, який врожай воно давало. А сама дорога? Для мене це лише одна з багатьох на шляхах життя. А для нього? Понад 40 років тому тут він проходив чи проїжджав по розкислій від осінніх та весняних дощів чи занесеній снігом ґрунтівці і мріяв про

асфальт. Будував цю дорогу і вже думав про інше. А дорога далі вже сама його повела.

Під'їжджаючи, вишукував очима верхівки побудованого храму. Віднайшов. Є тепер і в цьому краю жителям, гостям, просто перехожим де зняти шапку і чоло перехрестити.

Весна того року виявилася врожайною і на тюльпани. Вдома їх, як ніколи, і різних кольорів. Та тільки під'їхавши до будинку, де проживав Віктор Іванович, виявив, що приїхав без квітів. Так прикро стало. Оце приїхав ушанувати! Як на виправдання подумалось: ти вже щось пишеш, намагаєшся мати владу над словами, тож, як букет квітів, донеси до людей те, що відчував до нього.

Спочатку здавалося, ніби треба просто згадати і викласти свої думки та почуття, і вийде розповідь. Та зробити це було ой як непросто — згадки набігали одна на другу, і всі здавалися значними, важливими. Адже він, без сумніву, був визначною людиною, і про нього можна неабияку писати книгу. Тому думка не так легко передавалася, лягала на папір.

Він був великим психологом людської душі, а щоб писати про тонкощі його особистої, потрібно, як кажуть у народі, разом з ним не один пуд солі з'їсти. У мене не було можливості сісти з ним на ту «солону дієту», та все ж я теж був керівником районного рівня, знав його понад десять літ. Хоч і не кожен день, та все ж спілкувався. І наші стосунки не можу назвати простим спілкуванням. Як уже писав, що перший запропонував йому свою дружбу і він її не відхилив. Я був з ним щирий, а він досвідченим і життєво практичним. Повної душевної відвертості між нами не було, але з ним я міг не добирати відповідних слів, і він був щирий зі мною. Не знаю, як хто, а я, як, мабуть, й інші, відчував це. Щирість, прихильність від старших завжди відчувається, і якщо тільки відчуєш фальшиву нотку, то вже не так тягне на спілкування. Якщо з таких стосунків користь має лише одна сторона, то зрозуміло, що з часом друга втратить до них інтерес.

Відверто скажу, що ні він не зловживав своїми стосунками з прокурором, ні я не намагався випитати щось у нього таке, що могло б бути використане проти інших

керівників району. Намагався вчитися в нього житейської мудрості і, як він, доходити до всього самому.

У нього були свої, виважені досвідом, переконання, а я й досі широкими очима дивлюся на цей різнобарвний, багатоликий світ, спостерігаю, з чимось погоджуюся, щось не сприймаю, критикую і, часом, здається мені, що вловлюю сутність речей. Та все ж я не готовий написати про нього велику книгу. Тому передам тільки те, що залишилося зі мною, що чув від людей.

...Дім, де він мешкав, розташований поруч з кладовищем. Чомусь думається, що ті, хто проживає поруч з останнім людським пристанищем, глибше задумується над сутністю життя.

Біля могили зібралися рідні та близькі, церковний хор сільських жінок. Священик виспіває: «Господи, научи мя прощенням Твоїм, та вічна пам'ять...».

Смерть сталася і, хоча минув лише рік, про неї люди згадують уже без роздумів над невблаганним кінцем, а з простою покірністю перед тим, що відбулося.

У паузах між співом хору було чути солов'я, що співав свою вічну мелодію радості буття. Таке життя... воно триває...

Запримітив жінку, уже в літах, з церковного хору. Чомусь пригадалася і моя мати, яка замолоду була першою заспівувачкою в селі на всіх весіллях та радісних застіллях, а на старість також співала в хорі на всіх поминках.

Після кладовища постояв біля храму, потім проїхав селом — біля контори-клубу, машинного двору. Ще стоять добротні будівлі, збудовані ним, та не відчувалося перспективи розвитку, яка була притаманна за час його керівництва господарством. А на тому, що він заклав, можна будувати майбутнє. Невже ще довго не доведеться тут мати нічого величнішого, кращого і досконалішого? Проте, якщо нинішнє покоління зробить краще, ніж було, він там, з вічністю, не буде гніватись, а сприйме як належне.

Згадалося, як колись сам, нікого не попереджуючи, що буду в господарствах, поїхав по району. Заїхав і до нього на тік. Через кілька хвилин по зв'язку Віктору Івановичу доповіли, що приїхав прокурор, тож скоро прибув сюди і він.

Виказує мені, що такий приїзд, без попередження, це як недовіра йому. Виправдовуюся, що це не інспекторська перевірка, а так, ознайомлення. Хочу своїми очима побачити, що і як.

— Не кажи так. Будучи з тобою поряд, я теж побачу те, що твої очі побачать. Ти можеш нічого не сказати, а я, вловивши погляд, все зрозумію. Адже людина, як та книга: дивись і все читай з виразу обличчя. Все доквіл, якщо бути спостережливим, на щось тобі неодмінно вказує. Не легковажним, адже ти теж працюєш з людьми. Навіть із найменших подробиць можна вловити, що за вдача у тієї чи іншої людини. Безсоромного викаже чи то хода, чи порух руки, чи якась одна відповідь, чи те, як він підносить палець до голови або водить очима; негідника — сміх, дурнуватою — вираз обличчя. Нема чогось такого, що не вплигло б на поверхню завдяки якійсь певній людській ознаці. Не будь самовпевненим: не вважай, нібито не варто вивчати вирази людських облич. Проте не забувай, що перші враження від того, приємний чи ні на обличчя співбесідник, його манера триматися можуть виявитися і правильними, і неправильними. Є люди, і їх, на жаль, багато, які вмінють ховати свій внутрішній світ. Часто в житті ще будеш розуміти, як ти помилявся в друзях, куди частіше в друзях, аніж в інших людях.

Як часто потім я згадував ці нібито і прості слова, які він уже тоді пережив, а я був іще тільки на півдорозі.

...Ознаки, народні прикмети, читання долі по лініях руки. Багато чого він знав і, знаючи, вміло застосовував у повсякденні. Про це теж з цікавістю можна було слухати його годинами. Наведу лише одну розповідь.

— Уяви собі весілля. На баских конях, рессю, наречений хвацько несеться вулицею, намагаючись заїхати через ворота у двір, під ганок до молодої, щоб вести її під вінець. Аж раптом перед воротами коні стають дибки, б'ють копитами землю, тривожно водять головами, хропуть, рвуть вудила і не йдуть у двір... Погана прикмета, кажуть у народі. А пояснення цієї прикмети просте. З вечора, той кому наречена відмовила і вирішила поєднати свою долю з іншим,

намазав ворота вовчим салом. Тож коні, маючи нюх гостріший, ніж у людей, і не пішли...

Дехто, не зовсім знаючи його, міг скептично висловлюватися щодо цього. Та в нього це було від природи. Тому важко переоцінити користь бесід з ним, які залишили в моїй душі вдячну пам'ять. Ніхто ж охоче не повертається думкою до чогось неприємного, до того, що його пригнічує.

У скромному кафе зібралися близькі та знайомі. Були звичні для цієї шанобливо-сумної дати промови з переліком заслуг, теплих і зворушливих слів про людину, яка, й пішовши в засвіти, залишила по собі добру пам'ять. Час вгамовує будь-яку печаль, з ним непомітно влягається біль втрати. Зі звичною для народу шанобою і тією житейською мудрістю присутні звернулися до спогадів про те, яким він був. А він був таким, як і ми, лише виділявся тим, що вмів бачити і робити більше, ніж звичайні люди.

Перебираючи прожите, згадували цікаві подробиці його життя, негамовної діяльності. Адже пам'ять про покійних друзів зворушлива для нас. З плином часу розпорошується все, що було прикрим, і залишається відстояним те, чого насправді вартувала людина.

Від сестри Віктора Івановича почув, що батьки — споконвічного хліборобського роду. Та не на пшеничному, а десь на полі війни загинув батько. Віктор — найстарший, а крім нього ще залишилося трійко дітей. Був помічником матері, ставив молодших на ноги. Покоління, у якого не було щасливого дитинства, змалку привчене до тяжкої, але совісної праці. На жаль, і нині не у всіх з них щаслива та спокійна старість. Згадала, що Віктор завжди був у своїй роботі — навіть на відпочинку завжди більше часу проводив на переговорному пункті, клопотався про запасні частини, сівбу чи збирання врожаю. Не міг він повністю зосереджуватися на відпочинку. Все для людей.

— Голова колгоспу-мільйонера, а шапка та обнови, — додала сестра, — у мене кращі були, ніж у його дружини. Не наживав, як-то кажуть, палат кам'яних...

Подумалось: то все-таки не дрібниця — жити поряд з багатством і не зіпсуватися від такого сусідства!

Будучи на пенсії, не міг він спокійно дивитися, як занепадає те, що так плекав, на що доклав немало своїх сил і надій...

Сказали своє слово вдячної пошани керівники районного рівня, яким він дав путівку в життя. Серед них і А. О. Ковальов. Одинадцять років він пропрацював у селі Черне і, набравшись досвіду, потім став директором сироробного заводу — найбільшого підприємства району. Згадав, що в 70-ті, коли тільки появилися автомобілі КамАЗи — самоскиди, він якось висловив бажання-мрію, що от би нам хоч кілька таких машин. «Будуть!» — ствердно відповів Віктор Іванович. І дійсно. Через кілька місяців у господарстві — чотири нових самоскиди. Не кожному з керівників у той час вдавалося побувати в різних коридорах влади і добитися бажаного. А це щось та важило.

Тоді з Белгородської області Росії до нього приїжджали по досвід, прикро, що його досвід більше прижився і розвинувся там, а не у нас. Сусіди далеко пішли. А ми досі в чварах. Можливо, нова команда згадає і візьме на озброєння те, що було перспективного в планах Ворошилова.

Я б не був прокурором, якби не згадав про підприємливість Віктора Івановича. Хіба ж то керівник, що не схитрить? Ой, як допомогли йому ті самоскиди «підняти врожайність» цукрових буряків. Взаємовиручка керівників, як і людей взагалі, споконвіку була й буде. У того більше вродила пшениця, та немає корму для тваринництва. Виручали один одного. Бувало і без відома керівництва району та області. Якимось чином не вродили буряки. Передове господарство — і щоб не виконати план? Це не в його вдачі було б! І він з нині вже сусіднього «зарубіжжя» на свій бурякопункт перевіз десятків самоскидів цукрового кореня. По різному можна оцінювати такий факт, проте і такі випадки теж відтілюють характер особистості.

Часто в спогадах про Віктора Івановича я розповідав, що за вісім років моєї роботи прокурором району від жителів не було жодної скарги на нього. Хтось із моїх співрозмовників натякав на те, що, мовляв, не було скарг тому, що боялися його, що в нього «все було, як-то кажуть, схоплене», і позиватися було безрезультатно. Декого я

переконував в безпідставності таких тверджень, а хтось залишався при своїй думці. Та, як сам він висловлювався: чи варто говорити до того, хто не бажає слухати? Така вже недосконала людська природа! Плями є навіть на сонці, але очі таких людей здатні помічати тільки дрібні вади і не бачити сяйва світила. Там на поминальному обіді, на мій погляд, найбільш влучно про таку позицію сказав Олександр Великодній, у свій час дільничний міліції: «Ворошилова вирізняла серед інших господарників принциповість і вимогливість у вирішенні основних питань, що стосувалися життєдіяльності колгоспу, та батьківська турбота про буденні проблеми працівників. У колгоспників був добрий заробіток! Не з примусу працювали. Була дисципліна, і вона давала результат. На одну 13-ту заробітну плату його колгоспник міг зайти в універмаг і, побачивши на полицях кольоровий телевізор, тоді одночасно дефіцитний і дорогий за ціною, сказати з погордою: «Запакуйте два...»

Характерною для пояснення його ставлення до дисципліни є почута мною розповідь В. Т. Панаріна — у ті роки другого секретаря райкому.

— Якось запрошує в гості до себе на нараду. Приїжджаю. Ворошилов зустрічає на східцях будинку культури. Заходимо. Всі в залі встають. Кидаю йому репліку, мовляв, не потрібно вставати, не такий вже й високий у мене чин.

— Це не чин вітають, це елемент дисципліни і пошани до гостя.

Тримаючи дисципліну, прагнучи до здійснення своїх великих задумів, він, однак, не нехтував почуттями звичайних людей. Тобто був не з тих, котрі вважають, що дрібноті краще зійти з його шляху, щоб він у своєму поступі її не потоптав.

Так, «Барини» звали його в тій окрузі, та і в цьому був своєрідний вияв неабиякої шанобливості. Чого не завжди можна сказати про багатьох нових «хазяїв». Часто вони, як ті авантюристи, що, придбавши дворянський титул, досягши успіху, геть забували про своє походження, про своїх батьків.

Та найбільш зворушили мене слова жінки, котра співала в хорі, там, на цвинтарі. Ніхто не примушував її говорити, не

запрошував попередньо до слова. Все вийшло з глибини її душі. Не передам точно її фраз, але сказане нею було дуже щире і сердечне. Ця проста жінка жила в непоказній мазанці під солом'яною стріхою, і їй він, В. І. Ворошилов, а не влада (влада була для неї це чимось загальним, а він конкретно людиною), побудував просторий дім за рахунок колгоспу, і вже з цього дому пішов її нинішній рід. Не забуду того, що вона тихо й довірливо мовила насамкінець: він занесений у мій канон...

Прості й водночас величні слова доторкнулись душі. Слухав її і думав, що для неї, простої, звичайної людини, мабуть, досить і того щастя, яке вона вже мала. Те, що згадала вона, для неї, як промінь сонця в похмуру днину життя.

Не нав'язуючи свою оцінку життя Віктора Івановича, полишаю все на розсуд читачів. Адже ще давні мудреці говорили, що істина відкрита для всіх — ще ж ніхто її не огородив для себе. Тільки останній твій подих виявить, на що ти спромігся за своє життя. Він спромігся. Його слід був вагомий і тому залишиться надовго.

ІЗ ДРУЖНІХ ДІАЛОГІВ

У попередній розповіді, частини якої були опубліковані в районній та обласних газетах 2009–2010 роках: «Барин з Великого Бурлука. Спогади про єдиного в Союзі голову колгоспу і сільської ради одночасно» я згадував Івана Прокоповича Степанюка, свого часу секретаря райкому партії, який був товаришем Віктора Івановича Ворошилова. Чи думалось тоді, що й про Івана Прокоповича доведеться писати як про пам'ять?

Коли відходить у світ інший людина, то для живих це завжди втрата. Але й ця втрата оцінюється. І коли повністю осмислюєш величину її, починаєш пригадувати віхи життя людини, розумієш, до чого чоловік був придатний на землі, як реалізував свої здібності, що зробив і що залишив нащадкам.

На похоронах Івана Прокоповича 10 листопада 2011 року колишній очільник району В. О. Кур'янов коротко

відмітив основні його риси як вольового, вимогливого, часто й жорсткого керівника високого рівня. Прямодушно визнав, що часто й сам не те що спорив, у прямому сенсі цього слова, зрізався з ним у вирішенні господарських питань. Та зла за це не тримає, тому що той, у більшості випадків, мав рацію. Життя показало, що, відійшовши, він нічого не вкрав... у могилі кишень немає. Не забув, я не впевнений, доречно чи ні, вказати, що повністю розкритись здібностям Івана Прокоповича заважала та клята людська звичка, від якої у чоловіків ранком тріщить голова і тягне на розсіл...

Слухаючи це, я подумав, що, можливо, як керівник, він мав право так сказати, та чи правий він! Особисто я сам бачив і у відвертих розмовах переконувався, відчував, що Іван Прокопович був незручним для вищих керівників, різав правду прямо у вічі, мав власну точку зору, яка часто не збігалася з керівною начальства, причому відстоював і аргументував її на будь-якому рівні.

Не хочу переконувати читачів, що сам не був і досі не є абсолютно непитушим, і знаю, що й Віктор Омелянович в євнухи не записувався і обітниці не вживати «оковиту» не давав. Та коли вже сказано це перед могилою Івана Прокоповича, то згадаю і я лихим словом пияцтво та його тяжкі наслідки — і для тих, хто п'є, і для інших. Під тими «іншими» маю на думці й себе. Тож запрошую читачів зробити власний висновок про те, що аж ніяк не про іноді зайву чарчину варто було йому говорити, дочитавши до кінця мій спогад. Не осудіть суворо за відвертість, я боюсь схибити, пов'язує забобонний страх — як би не образити його пам'ять, але розповім деякі епізоди.

...Святкування свого 70-ліття, яке було 12 квітня 2011 року, припало на робочий день, і Іван Прокопович переніс його на вихідний. Вважаючи, що друзям у цей день потрібно приходити і без запрошення я разом з дружиною з Харкова приїхав до Шипуватого після обіду. Гостей уже не було, тож Іван Прокопович власноручно відкупорив презентовану мною «Хванчкару», і розмова одразу набула дружнього відтінку:

— Ви в моєму житті відіграли значну роль. Я від вас теж дещо брав, учився. У вас дві освіти — філологічна й

економічна, а головне — багатий життєвий досвід. Я юрист, був і слідчим, і прокурором, проте, згадуючи свою роботу, можу сказати, що то було ніби не зовсім моє, не для душі, а для виконання службових обов'язків. У мене не було кар'єристських прагнень. Коли запропонували посаду прокурора, то я ще й запитав: «А якщо відмовлюсь!»

«Відмовитесь, більше нічого пропонувати не будемо». Так вісім років у районі... А ось нині, коли я вже став членом Спілки журналістів України і готується до друку моя книжка, більше працюю над собою, над словом. Ви за освітою філолог, і мене завжди притягувало поспілкуватися з вами. Пригадую, як я приїхав з лекцією. Тоді організовували так звані ленінські п'ятниці, райком партії давав підготовлений текст за темою. Та я мало дотримувався тексту. Коротко викладав рекомендоване райкомом і потім розповідав своє. Вважаю, що прокурору завжди є про що сказати, коли він хоче, може і вміє говорити. Тематика тієї лекції була про боротьбу з алкоголізмом. Я її розпочав у дусі ленінських висловлювань, що, мовляв, це один із тих осередків ланцюга, вхопившись за який, можна витягти людство до кращого майбутнього. Розповідаю, а сам дивлюсь на реакцію Івана Прокоповича. Уже ж знав, що він раніше був другим секретарем райкому, головою сусіднього райвиконкому, і вловлював з виразу обличчя: «щось ти ото дуже загинаєш». А загинали не ми, загинали наші владні, і чим закінчилася та боротьба — відомо. Та й опісля, коли вже пішов, чи, точніше, пішли з прокурора, я відчував вашу дружню підтримку. Відчув її, навіть не розраховуючи, адже багато з тих, на підтримку кого розраховував, робили вигляд ніби вже не знають мене. Коли ти на посаді, то друзів багато, а коли похитнувся, — їх немає. Підтримка часто йшла від тих людей, від яких і не розраховував, не думав, що вони будуть друзями у такій ситуації.

Часто згадую нашу зустріч, з якої зародилась дружба. Хтось там у колгоспі, — чи прокрався, чи лінувався, — написав заяву про звільнення. Відпрацював два тижні і приходять по трудову книжку, а Іван Прокопович не віддає. Ранком той перший відвідувач — у прокуратурі. Вислухавши, телефоную вам, роз'яснюю, що потрібно видати

книжку. У відповідь почув роздратоване, різке висловлювання про те, що я замість того, щоб допомагати керівникам господарств, тут усіх пройдисвітів вітаю. Роз'яснюю, що для мене в районі всі однакові, всі рівні перед законом. Не видасте трудової книжки — за вимушений прогул заплатите з власної кишені. У відповідь чую гостре чоловіче слівце. Як кажуть: мало не по-чоловічому посилає, хоч і не прямо, але маршрут вказує...

Не гаючи часу, сідаю в службову «Ниву» і хвилин через двадцять — у конторі. Секретарка вказує, що там, у нього в кабінеті, кілька спеціалістів. Використовую своє право безперешкодного входження і прийому, заходжу до кабінету. Присутнім демонструю посвідчення, відрекомендовуюсь як прокурор і, вимогливо попросивши залишити нас удвох, кажу:

— Іване Прокоповичу! Якщо ви в подальшому так будете розмовляти з прокурором, то когось тут у районі не буде!

З виразу обличчя відчув, що Прокопович не розгубився:

— Дмитре Івановичу! Ваші слова занадто прозорі, щоб їх пояснювати. Пробачте, ранком така накрутка, знервованість, зірвався!

— Я теж у районі не пиріжки випікаю!

— Розумію, проте, невже через якогось, не вартого доброго слова, скаржника, ми ото так — камінь об камінь? Невже не заладимо? Пропоную мирову...

— Все можна владнати, Іване Прокоповичу, коли будемо поважати кожен і як свою посаду, і як людина людину.

— Зрозумів, пропоную, якщо не відхилите і є час, за дружнім столом продовжити розмову...

Приїхали на тік у комору колгоспу, щоб щось прихопити із собою. Там же в складі у хорошого керівника сильного в районі господарства все було, як у магазині. Завідуюча складом, Таміла, швиденько приготувала.

— А пляшка? — запитує Іван Прокопович.

— Пробачте, — відповідає, — закінчилась, зараз привезуть з магазину...

— Нехай везуть, а для початку у нас є, — і дістаю з «бардачка» своєї «Ниви» пляшку коньяку.

— Оце дійсно прокурор, не просто мириться, адже я був не правий, а ще й перший ставить миру. Якщо не відхиляєте пропозицію, то давайте будемо дружити.

Відтоді у нас дружні стосунки.

Про себе, звичайно, негарно говорити, але з такої нагоди, як ця, доречно буде ще раз озирнутися назад... на минуле. Хочу розповісти тільки про один невеличкий, але характерний до стосунків керівників району того часу випадок.

Пригадується, а це вже був 1992 рік, коли в район було призначено нового керівника райвідділу міліції — Станіслава Яценка. Загалом, як професіонал, котрий був призначений у сільський район з міста, він розбудив «дрімоту» своїх підлеглих, та все ж на перших порах ладен був виконувати будь-яке розпорядження очільника району Віктора Омеляновича Кур'янова. Я після автомобільної катастрофи ще на лікарняному. Мої обов'язки виконував прокурор сусіднього району, та все ж поточні справи часто вирішував і по телефону. Так от, уже зимового вечора, на квартиру телефонує Віктор Омелянович. У притаманній йому манері безапеляційності, ніби тут уже все вирішено, все зрозуміло, і прокурору про це сповіщають так, для відома, каже:

— Ось тут, за кермом, затримали напідпитку Степанюка, так він вимагає зустрічі з прокурором.

Передчуваючи щось жахливе, так як сам пережив автокатастрофу, запитую:

— Невже збив когось у дорожньо-транспортній пригоді!

— Та ні! Напідпитку їхав, працівники міліції зупинили, від нього ж запах, а він відмовляється в «трубку» дмухати.

— Оце й усе! Повірте, у мене ніби від серця відлягло, так це ж звичайний адміністративний матеріал. Яка тут така особлива пригода?

— Як ви, прокурор району, можете так спокійно про це говорити, що нічого надзвичайного не сталося! Адже «п'яний за кермом — злочинець».

— Ви ж керівник, а сприймаєте лозунги за пряме правило. Це вислів, він діє не в прямому розумінні слова, а

потенційно, як застереження. А те, що відмовляється «дмухати в трубку», то якраз, нещодавно, вийшов новий закон, згідно з яким достатньо цю відмову задокументувати при свідченні двох осіб, і той, хто відмовляється, вважається таким, що керував у стані сп'яніння. До речі, де він тепер?

— Він же відмовився «дмухати», так його силоміць повезли в лікарню, будуть проводити забір крові.

— І ви, очільник району, так упевнені в своїй правоті, про це мені, прокурору району говорите! Степанюк же, крім того, що голова передового в районі господарства, ще й депутат районної ради. Депутатську недоторканність з нього ще ж ніхто не знімав. Чому, яким діям ви сприяєте!

— А що тут говорити, я знав що ви будете його захищати!

— Та не я його захищаю. Його захищає Закон. Навіть до адміністративної відповідальності його можна притягнути лише за згодою депутатів. Багато подій, які здаються нам нестерпними, можна легко сприйняти, якщо їх не перебільшувати.

— Я зрозумів, що з вами безрезультатно говорити. Я ж знаю, що він ваш «друзяра».... — і поклав слухавку.

Одразу ж набираю начальника райвідділу:

— Мені щойно телефонував Кур'нов. Де зараз Степанюк?

— У прийомному відділенні лікарні, беруть кров для аналізу на вміст алкоголю.

— негайно віддайте команду припинити будь-які дії стосовно нього. Він депутат районної ради. Ви нова в районі людина, та, не криючись, вам скажу, що він мій товариш. Матеріал по цій пригоді перевірю найбільш прискіпливо. Борони Боже незаконні дії, а вони з того, що мені розповів Кур'янов, уже вбачаються, будуть продовжуватися, відповісте по повній програмі. Дайте команду і очікуйте...

— Я надішлю за вами автомашину...

— Не потрібно, дочвалаю.

Допоки я від свого будинку на милицях дійшов до райвідділу міліції, у кабінеті мене зустрічає начальник і запрошує до гостьової кімнати. Заходжу туди і бачу, що Іван

Прокопович сидить за столом, тримаючи в руках чашку з кавою...

— Дмитре Івановичу! Пробачте, що даремно вас потурбував. Ми з новим начальником міліції уже знайшли спільну мову....

А від Віктора Омеляновича, який любив по радіомовленню розповідати про всі події в районі, очікував розголосу, та не розповів. Мабуть, щось зі звичайної чоловічої солідарності зупинило. Його метод критики був цілком зрозумілий, але мало хто з опонентів міг зважитись користуватися ним так як він, бо на це потрібна була рішучість. Він, безумовно, пряма людина, і я не тримаю на нього зла, та все ж доцільно раніше подумати, а потім говорити, інакше ця простота іноді буває, як кажуть наші російські брати, «хуже воровства».

Я знаю, що з начальником райвідділу ви теж знайшли спільну мову і знаю, що за великим вашим сприянням побудована сучасна трьохповерхова будівля міліції в райцентрі....

— По-перше, хороше і спасибі, що ви приїхали, це раз. Друге, це ви самі зрозуміли, що життя у мене було суворе, складне, і воно привчило не лише до посад. Було, що після голови райвиконкому довелось працювати простим робітником-будівельником. Такі перепади долі не дозволяли задрімати, розлінуватися. Тримаючи в постійній напрузі, вона загартовувала характер, змушувала бути гордим і привчила не до чогось незвичного, а простого, розуміти людину, і так сталося, що ми один одного розуміли і розуміємо. І взагалі, я якось не дуже підкорююся властям. Я підкорююсь людині, правда єсть підкорення чисто власне, тут основне це закон, а решта — добрі людські стосунки. А щодо того чоловіка, то я його не дуже пам'ятаю. У мене на кожну посаду в колгоспі була кандидатура, та бувало ж таке, що так одразу й не заміниш. Час і мені потрібен, чоловік десь, може, у відпустці, чи міг з'їздити кудись. Якщо я знаю, що того спеціаліста я вигоню, нікому не подам виду, щоб накричав на нього, тим паче образив. А, допустімо, до того, з ким я буду працювати, то коли він того вартий, я знайду, як залишити.

До розмови долучається Олена Андріївна, дружина Івана Прокоповича:

— Так, я це теж відчувала. Один спеціаліст звільнявся, а Ваня не звільняв, потім той спасибі говорив. Це ж село, куди справжньому хліборобу з нього йти? Він сам собі був кум королю, свою лінію гнув, а коли його поправили — книжку на стіл. Не віддав. А тепер друзі нерозливовода...

— Ви були прокурором, — продовжує Іван Прокопович. — У мене не було образи, тому що я тоді ще не спілкувався з вами. Це ж якби я щось там робив, чи ви мені щось погане, тоді там.... Коли голова колгоспу на місці, то він не буде вступати в дискусію з прокурором, начальником міліції. Силкові структури, котрі тебе десяток раз захищають, багато докладають для того, щоб голові вижити, бо скільки випадків, це ж робота з людьми, часто й не ідеальними, де однією посадою не завжди вправишся. Та й над прокурором і начальником теж є влада, у них теж робота така, невдячна, і тут для мене взагалі конфлікт виключається, тим більше я по натурі комунікабельний чоловік. Я знаходжу спільну мову. Мало що там було у мене чи до мене, подобається чи не подобається. А якщо розібрати конкретну ситуацію, то, значить, один через горілочку сам: «Звільніть мене». Дивлюсь на нього. Ну п'яний ти ж скотина, та розрахунок не дам, їдь лікуйся, привезеш довідку — отримаєш. Пішов. Приїжджає, привозить довідку... Я ж по ньому бачу, що він уже тверезий, то я:

— Е ні, дорогий, такі і мені потрібні!

— Так ви ж уже заяву підписали.

— Я підписав, я й відкличу. Так тепер ото мантуль, наганяй пропущене. я такими кадрами не розкидаюсь, я ж знаю твої можливості, твій розум, то хіба ж я можу тепер...

Так що тоді, якби ото був хтось потрібний, то я б і прокурора не послухав... Та то вже минуле. Як у вас там на журналістській ниві, кажете, що й на книгу замахнулися! Я прочитав те, що ви мені давали. Не буду робити класичний розбір публікацій, через те, що сприйняття у людей різне, та ваше читаю легко, сприймаю. Нині дуже мало матеріалів серйозного змісту, і коли щось з'являється, то просто не відриваючись читаю. Мені дуже хотілося б, щоб у вас

з'явилося іще. Порекомендую дещо для того, щоб змалювати образ людини. Ось, наприклад, з вашої точки зору, я, може, й не зовсім сильно описав один образ, а можливо, ви скажете, що й «так». Я не готувався до цієї з вами зустрічі, але у мене в моїх записах...

Значить, ось про Ворошилова, щодо вашої про нього статті в районній газеті. Я написав для самого себе і ось як би я підходив і висловив саму думку чи точку зору, яку я потім повинен розшифрувати. Ось уявіть собі, а я впевнений, що у вас багата уява, бо в людини, яка хоче займатись літературою, її не може не бути. Сядьте і дивіться ось туди, в одну точку. Я буду читати, а ось тут перед вами, в уяві, стоїть Ворошилов. І ось ви вдумайтесь, як би ви описали цей образ, і послухайте, як його написав я. Правда, не зовсім абсолютно послідовно.

Пам'ять... У нього була дуже сильна пам'ять. Та й взагалі, чи часто ми, коли говоримо про той чи інший образ людини, то чи охоплюємо всі сторони, всі його риси? Багато які остаються поза увагою, за бортом, а в нього пам'ять... Працездатність. Найраніше в полі був Ворошилов. Найпізніше йшов з контори колгоспу. Організаторські здібності. Феноменальна енергія, вимогливість, ерудиція. Висока обдарованість від природи і, звичайно ж, з життєвого досвіду. Підкупав у спілкуванні простотою. Вільна манера розмовляти. Конкретизація. Відсутність верхоглядства. Чіткість і ясність думки. Оцінка людини за результатами праці, за ставленням до справи. Відповіді на його запитання теж повинні бути конкретні. Та ще ось, ця його вимогливість на рівні диктату. Диктаторство визнавали. Та ніяке це не диктаторство! Прийнято рішення — його потрібно виконувати. Під його особистим контролем чи під контролем спеціалістів. Якщо б він не контролював, навряд чи щось було. Точне знання стану справ. Чіткий зв'язок з підрозділами. Він перший у районі ввів внутрігосподарський зв'язок. Масштабне планування. Утримувати такий комплекс. Потрібно це все спланувати, розрахувати. Вміння слухати і чути спеціалістів. Здатність аналітично мислити, підбивати підсумки. Це показник високотехнологічного мислення.

Допускав прорахунки, були й помилки. Але постійно підвищував, удосконалював свою майстерність, свої ділові якості. Все йому допомагало — природній розум, досвід господарського керівництва, багата інтуїція, широка усвідомленість. Державник. Він перший зумів поєднати сільську раду і ТАГО.

Тут зустрілися наші думки з вашими. Там я читав такі слова, що це потрібно не комусь, а для майбутніх керівників, спеціалістів, менеджерів всіх рівнів. Ці риси мають бути притаманні кожному керівнику, а він їх максимально засвоїв, розвив, збагатив. Це вже талант. У той час були сильні лідери і сильні керівники. Були й просто слабенькі, а то й просто бездарі. Це особливо актуальним стало після здобуття Україною незалежності. З'явилося багато бажаючих. Я тут так написав: зараз... Побути у владі, покерувати з'явилося мільйони бажаючих. Бухгалтери й ливарники, халтурники й міліціонери, дисиденти, політв'язні і просто в'язні, шулери і професори, вчені й невігласи, віруючі й атеїсти, які стали відразу віруючими, — всі йдуть у владу. Хоче в керівники і не думає, що для цього потрібна громадина знань, уміння, розвинуте мислення і все те, що називається інтелектом. А в народі кажуть, що ще й не маловажне на цей рахунок і інше — дар Божий. Ось я і почав... як би контури. Хоча це не може бути абсолютно...

Нині, коли Івана Прокоповича вже немає з нами, я прослуховую той диктофонний запис і без великого перебільшення вважаю, що коли замінити прізвище Ворошилов на Степанюк, то в оцінках, рисах характеру багато чого зійдеться. Адже вони були друзями. Та й від людей, у розмовах під час похорон чув: Величко Петро Федорович (теж керівник) і він, ще розбудовували село. Його ялинки по центральних вулицях села. Це вже від нього перейняли і прикрасили зеленими красунями райцентр, його й газифікація. А які концерти, яких артистів запрошував у село! Хіба могли мріяти селяни, що в далекому селі, на сцені їхнього Будинку культури почують спів Валентини Толкунової, Льва Лещенка? А нинішні! Лише відповідають, що платять державі податки і нехай вона буде...

Слово, воно як математика, — продовжував Іван Прокопович, — повинно бути чітким. По-перше, чому у мене таке загострене чуття! Тому, що я теж працюю над різними матеріалами, над різними проблемами і намагаюсь робити це ґрунтовно. Звичайно, я не можу все перечитати, та інколи вичитаєш у пресі таку нісенітницю, таку бридню, що аж зло бере, то й слова повиписую, думки, як я їх осмислюю. Роблю це ніби за тих журналог. Раніше громадською думкою володіли засоби масової інформації. Вони ще й зараз намагаються її формувати, та, мабуть, правий був Сенкевич, коли писав: «...не люблю газет і вважаю їх лихом, від якого страждає людство. Швидкість, з якою вони ознайомлюють людей з подіями, не виправдовує поверховість цієї інформації і тієї нечуваної плутанини, яку вона породжує в громадській думці; цього не може не помітити будь-яка неупереджена людина. Через газети люди втратили здатність відрізнити правду від брехні, зникло почуття справедливості, поняття про законність і беззаконня, зло знахабніло, кривда почала говорити мовою справедливості, — одне слово, душа людства стала аморальною і сліпою». Отож, не всяку людину, яка має титул, можна назвати розумною.

Нині настав час, коли саме молоді люди за допомогою Інтернету мають змогу самі дістати інформацію, зіставити її і зробити свій висновок, кому і як довіряти.

От читаєш і нехай це суперечитиме моїй позиції і моему світосприйняттю, але у нього ж аргументи, виклад. Потрібно володіти понятійно-термінологічним апаратом, бо коли це не відпрацьовано, то заплутаєшся. Якщо ти будеш описувати стілець і не скажеш про це, то у читача може статися враження, що це ліжко.

Я, наприклад, розробляю питання кооперативів і кооперації. Серед іншого я в Ново-Олександрівні зробив кооператив. Це сьогодні всі знають, що це — домінуюча думка в Україні. Багато вчених і практиків виступають щодо кооперації. А у мене вже тоді, коли Україна стала незалежною, коли сказали, що земля буде розпайовуватися, я зустрів дуже сильний матеріал по Німеччині. Адже коли Німеччини Східна і Західна об'єдналися, то жоден колгосп чи радгосп не були ліквідовані, а перетворені в кооперативи, і

там, уявіть собі, все сільське господарство держиться на кооперативах. Земельний банк кооперативний, обслуговуючі, як наші РТП, сільгосптехніку, хлібоприймальні, цукроприймальні — це все кооперативи. Сирзавод кооперативний, м'ясокомбінат кооперативний. Далі, от вдумайтесь, наші СПТУ, училища — кооперативні... кадри навчаються за рахунок кооперативів... і в інститутах, університетах, у них буквально все аж до нуля пронизано, аж до реалізації у них немає оцих зернотрейдерів, як у нас спекулянтів-перекупщиків. Купує за гривні, продає за валюту. Тут же нема елементарного поняття чесності. Хочете ширше! Ех! Шкода говорити! А там кооперативи, у них елеватор кооперативний, по території Німеччини плавають баржі кооперативні, от у них так. А я проробляю матеріали, накопив і, ви знаєте, багато авторів, різні беру джерела. Почнімо з Київської Русі... у чому вони виражалися! Перевізники через річку — була бригада — артіль Бортничі — пасічники лісні — бригади, артілі, кооперативи і далі пішли — ковалі конкурували між собою. Я й не знав, що це так об'ємно. Козаки Запорізької Січі, вони ж не кожен день у походах були, а постійно там було ядро війська. Інші жили в окрузі і на клич з'їжджалися. Уже в той час вони створювали виробництво продукції для себе. Особливо виразився кооперативний дух у чумаків, котрі сіль возили. Це — бригада, артіль, Це не просто зборище, збіг випадкових мужиків, котрі зібралися чи зустрілися та й — поїхали. Нічого подібного. У них свої порядки, свої устої, статут. І деякі автори виводять, що українське «купецтво» зародилось у чумаків. Що вони не просто возили, а вони ж торгували цим. Спочатку вони взагалі торгували, а потім почали ставити свої точки, їхні люди торгували сіллю. І дійшов я до того, що тоді було в сотні раз більше кооперативів, ніж за радянської влади, а за сьогоднішній час і мови немає...

А друге ще важливіше — купівля-продаж землі. Сьогодні деякі юристи та економісти зі званнями докторів наук стверджують, що оренда це теж своєрідна купівля-продаж. Така проблема... Тут же зв'язок держави і громадянина. Тут хто орендатор, а хто орендодавець...

орендодавець — то держава, її ж земля, а орендатор — хто? Є поміщик, а є простий. Тут же нині заплутаєшся...

Не приховую, що я все-таки відчуваю потребу поділитися враженнями від пережитого, бо воно мало велике значення і для мене, і для мого духовного розвитку. До мене іноді заходять хлопці. Іноді й не з порожніми руками зайдуть: «Можна тут у вас?..»

— Та чому ж і ні! Краще он в саду, під вишнею чи під грушею... вони теж розмірковують і дуже сильно розмірковують тому, що їм же ще жити й жити... Та їм не вистачає вміння ширше охопити проблеми. Справа в тому, що вони намагаються проникнути і мати свою безапеляційну точку зору на факт, а сам по собі факт не завжди все пояснює, окремий факт це лише піщинка дійсності...

— Та що я про своє! Як ви?

— Нещодавно побував на творчій зустрічі з Ліною Костенко...

— Я, на жаль, не читав нічого з її прози, так дещо уривчасте, у вигляді критики, але чого вона вдалась до прози, адже вона поетеса!

— Як вам пояснити, Іване Прокоповичу! В неї якась така незвична проза. Оці «Записки українського самашедшого». Ні! Великої літератури, такої як в її поезії, там нібито й немає. Проте, читаєш той перебіг подій, викладений стисло з усією своєю смисловою сутністю, і відчуваєш: та ти ж теж такий же самашедший, ти ж теж ловився на ці пропагандистські гачки владних світу цього, ти ж теж зомбований. Я не літературний критик, та нині укорінюється новий тип критики. Від тих, хто хоче проскочити крізь краплі дощу. Її критика без підігрівання однієї чи іншої політичної сили, вона вбивча своєю сутністю того, що примушує задуматися. Адже ви колись дуже правильно сказали, що сила літератури в тому, що вона не пояснює, а примушує задуматися. Ось оцініть прості її слова про те, що мудрість і знання нині замінили інформацією...

— Відчуваю, що нині ви з більшим захватом говорите про літературу, ніж про роботу в прокуратурі. Мені це приємно чути

— Мені це приємно чути. Маючи не так уже й багато друзів, я не часто відкриваюсь. Своєму товаришеві, начальнику

Холодногорірської виправної колонії Сергію Гергійовичу Іванову я теж давав читати з свого ще не опублікованого і якось теж виказав, що прокурорська робота для мене була ніби не мою. Та думається, він вірно відмітив, що без неї у мене не було б і літературних поривань.

До розмови знову приєднується Олена Андріївна:

— У гарній компанії і гарна думка йде....

— Іване Прокоповичу! Я якось вичитав у газеті «Сільські вісті» статтю про керівника господарства, котрого в ті, так звані роки боротьби з нетрудовими доходами, було засуджено, а коли той повернувся після відбуття строку, то село, колгоспники його реабілітували. Я безпосередньо не брав участі у справі колишнього секретаря райкому партії Миколи Тарасовича Терещенка. Хоча за мене теж ще дещо підчищали, то, спілкуючись і тоді, і після, якось роблю висновок, що основна частина жителів району десь у своїх оцінках теж реабілітували Миколу Тарасовича. Це ж була звичайна кампанія, як і кампанія боротьби з алкоголізмом. Планую зустрітися з Миколою Тарасовичем. Ви ж з ним працювали...

— Дмитре Івановичу! Це дуже важлива і навіть болюча для району тема. Хоч ви і прокурор у ті часи...

— Я прийшов у район, коли його вже арештували

— Менше гріха на душу. Значить, сьогодні, у мене чітко і твердо склалась впевненість, що бандити партійно-господарського апарату, тільки бандити не в прямому розумінні — вбивці, а в розкраданні держаної власності, вони рвалися, вони хотіли накрасти багатства, для того щоб себе виправдати, вони находили, як тепер кажуть, «цапів-відбувайлів»...

Я міг би навести ще багато дуже тверезих і актуальних міркувань Івана Прокоповича з різних життєвих проблем, та повернусь до того, з чого починав. Славнозвісності. І на них був багатий Іван Прокопович. Тож і тут почув жартівливий:

— Коли п'єш, потрібно міру знати, щоб менше не випити.

— А ти іноді забував, коли добре і дуже добре, — з докором зауважила Олена Андріївна.

— Бувало всяке. Та знаю одне: коли ти горілку п'єш — вона розуму не додає. Коли ти її п'єш, вона розуму не забирає. Проте, коли горілку п'єш — вона перевіряє, чи є в тебе розум! Тому я дозволю собі запропонувати вам підняти келихи й випити їх до дна за все те благородне й прекрасне, до якого ми прагнемо. За ваше здоров'я!

А щодо В. О. Кур'янова, то Іван Прокопович теж не тримав на нього зла. Наводжу дослівно: «Ми з Кур'яновим здорово гризлись, але повірте мені, моє звільнення це окрема тема розмови, я окремо можу розказати, як це все було, це ініціював не Кур'нов. Це раз. Друге. Осуджувати його чи не осуджувати, як його руками тоді розганяли колгоспи! Не був би Кур'янов, був би Степанюк, не Степанюк — Щербань, і ми б теж, не шкодуючи сили, старанно виконували невдячну роботу. Бо хто є службовець у державній машині, яка, якщо щось трапиться, і без тебе обійдеться, а ось ти без неї — навряд чи! Хто б там не сидів, він проводив лінію... Я ж його аж ніяк не можу звинуватити в лінощах. Він нарівні з нами на ферми, а то й раніше. Допізна в полі. Ну, ніяк не можу. То що було, то було...»

Шкода, що вже не можливо з ним домовити недоговорене, досперечатися про те, про що недосперечалися. Залишилися його записи, які промовляють: скористайтеся з усього цього й живіть щасливо та довго!..

Особисто я скористаюсь і віднайду в закапелках пам'яті ще багато повчального. Бо для мене і багатьох тих, хто знав людей, про яких я намагався описати, їхня слава не лягла ще в домовину. У них не забулася і мить життя мого, і пам'ять ще багато збереже від забуття. Та про це вже, мабуть, у наступних розповідях.

Післяслово

Шановний читачу!

Отак для мене й відгорнулась нова сторінка в моєму житті.

Критично оцінюючи свій першодрук, погоджуюсь з тим, що до мене писав Мігель де Сервантес Сааведра: «...одна з найбільших спокус — то вбити чоловіку в голову, ніби він може написати й надрукувати книгу, що принесе йому стільки слави, скільки грошей, і стільки грошей, скільки слави»

Якщо тобі вистачило терпіння, то, дочитавши, напевне, чесно скажеш мені про все, чого я діждався на старість. Можеш безбоязно говорити про це «письменство» усе, що справді думаєш. За добре слово ніхто тебе не нагородить, за лихеє ніхто не осудить. Прошу лишень не трактувати це писання з надмірною суворістю й недостатньою справедливістю. Сподіваюся, що, споглянувши очима премудрості своєї на мої добрі наміри, сприймеш і пошануєш її, як і всілякого роду книги.

Дійсний досвід являє незмінний інтерес для всіх людей. Я теж відчуваю, що це правильно, але чи не є досвід кожної окремої особи чимось дуже обмеженим? І якщо письменник звертається лише до власного досвіду, чи не впадає він у небезпеку повторення самого себе, чи не перетворюється він на егоцентрика? Може, й мої уяви про моральність, частково викладені в цій книзі, то ніби битва Ідальго з вітряками?

Я хочу тільки спитати вашої думки, бо можливо, в мене самого ніякої усталеної думки й нема, лише набір роздумів до запитань, що життєпису на опрацьованому матеріалі створити не можу, бо надто багато зібрав деталей і надто ними захопився.

Можливо, просто покинути оце намагання сказати своє, змиритися з тим давнім: «Я знаю, що я нічого не знаю!» і ні на що не здатний? Та все ж, знову пошлюсь на Сенеку: «Непогано сказав ще хтось (немає певності, кому належить той вислів), коли запитали, навіщо так вигладжувати твір, якщо його візьме до рук заледве кілька читачів. «Мені досить кількох, — відповів він, — досить одного, досить, коли й жодного не буде».

Не приховую, що багато, імпонуючих моїм почуттям, висловів взято з творчості інших письменників. Не цураюсь цього, бо й тут мені допомагає Сенека: «Епікурові слова: «Послуговуєшся чужим?» — Що правдиве, те — моє... все бездоганно сказане, — спільне надбання... дослухайся не до того, що чуєш, а до того, що сам відчуваєш».

Автор цього «писання» краще за будь-кого бачить власні хиби і вразливі місця, але запевняю, що, пишучи, не забував, що про людські діяння годиться оповідати з належною серйозністю. Я не стверджую, що багато чого досягнув у цій такій важливій і такій важкій справі, але що до цього прагнув — зізнаюся.

Відправляючи свою першу ластівку, завершу найхарактернішим, нині вже рідко вживаним латинським: «Dixi» — я все сказав, і готовий до вашого суду. А може, й осуду!

З повагою — *Автор*.

ЗМІСТ

1. Проба пера	
2. Від села з незвичною назвою.....	
3. До загадки смерті Леонтовича.....	
4. Наш випуск	
5. Голодомор і політграмота життя.....	
6. Подяка чи хабар.....	
7. Вчасно схаменулися.....	
8. Усім не вгодиш.....	
9. Упав з драбини.....	
10. Стискав кулаки.....	
11. Підписка про нерозголошення.....	
12. З шахтарських горизонтів.....	
13. Пишаюсь тим, що знав його.....	
14. Фронтний трикутник.....	
15. Прокурор-криміналіст.....	
16. Вшанували ветеранів.....	
17. Стільки років в строю.....	
18. З Цесаренківської когорти.....	
19. Батьківська медаль.....	
20. Горів сарай, горіла хата.....	
21. Парашутист.....	
22. Останній рейс дядька Ївтуха.....	
23. Відтоптавши свій ряст на землі.....	
24. Такими вони були.....	
25. Він уже перейшов своє поле.....	
26. Солдатським вдовам.....	
27. Один лише бій.....	
28. Як на рік порозумнішав.....	
29. Лікар від Бога.....	
30. По гіпотенузі.....	
31. Ось такі вони, негри.....	
32. Відмітьте в повістці.....	
33. Щиросердне зізнання.....	
34. Колектор чи вишибала.....	
35. Кому вижити, а кому й вижати мільйони.....	
36. Цього не було в протоколі.....	
37. Одеколон для пані.....	
38. Вже відміряно суджену стежку.....	
39. В прощальних відзвуках салюту.....	
40. Подяка від засудженого.....	
41. Не можна на нього лягати	
42. Невідворотний аргумент.....	
43. Він чи у нього.....	
44. Передчасно склалися його крила польоту.....	
45. Відбрила.....	
46. Промінь його зорі	
47. Із дружніх діалогів.....	